ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ԹԻՒ 1, ՄԱՅԻՍ 1929

ՅԵՂԻՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

Ժողովուրդ մը այնքան աւելի հաստատ ու ապահով քայլերով կը կերտէ ու կը վարէ իր ճակատագիրը, որքան որոշ գիտակցութիւնն ունի իր իրական ձիրքերուն, իր բուն կոչումին։ Անցեալին ու ներկային մէջ, Հայը տուած է քաջ գինուորներ, ռազմական ու դիւանագիտական մեծարժէք պետեր (իր հայրենիքին մէջ ու մանաւանդ օտար երկիրներու մէջ), բայց գինուորական ու քաղաքական հանճարն իր ցեղային մէկ ցայտունն, տիրականն, տեւականն յատկանիշը չէ եղած։ Ծայրայեղօրէն անհատապաշտ՝ հնուց ի վեր, հասարակական գործունէութեան մէջ թոյլ հանդիսացած է, որով եւ քաղաքական, գինուորական մեծ, յորդուն, տարածուն գօրութիւն մը չէ կրցած կազմել։ Իր ընդհանրական ճշմարիտ յատկանիշը՝ աշխատանքի ցեղ մ՚ըլլալն է. աշխատասէր է ան, հնարամիտ ու շինարար։ Ի՛ն առաջ՝ իր ստուար մեծամասնութեամբ՝ երկրագործներու եւ արհեստաւորներու ցեղ մը եղած է՝ դարերէ ի վեր։ Յետոյ՝ երեւան բերած է առեւտրական ձիրք. առեղով՝ համաշխարհային վաճառականութեան դէմաւոր ուժերէն մին եղած է, և այդ ձիրքը՝ թէպէտ նոյն բարձրութեան վրայ չմնացած՝ միշտ կենդանի է իր մէջ։ Բայց իր էական յատկանիշը, գլխաւորն ու կարեւորագոյնը՝ ըստ իս՝ իր ձիրքերուն, մտաւորական ձիրքն է։ Հին օրերէն մինչեւ այսօր ան իր ծոցէն արտադրած է հոյլեր տաղանդներու, գրականութեան, արուեստներու, գիտութեան մէջ։ Ստեղծած է հոյակապ լեզու մը, խոհափիլ արուեստ մը, ինքնայատուկ գրականութիւն մը, ազգային մշակոյթ մը ամբողջ։ Փառքի ու ազատութեան օրերուն ինչպէս աղէտի, գերութեան, թշուառութեան երկար շրջաններուն, ան միշտ շարունակած է իր մտաւոր, գեղարուեստական գործը, անընդհատաբար արտադրած է նորանոր տաղանդներ, որ իր մշակոյթը պահպանած ու զարգացուցած են կամ օտար երկիրներու մէջ քաղաքակրթական նոյն դերը կատարած են՝ կարծուածէն աւելի բազմաթիւ ու բազմազան ձեւերով։ Ինձի համար, ատոնք են հայ ցեղին ամենէն բնորոշ, ամենէն հարազատ ներկայացուցիչները։ Աշխատանքի սիրոյն իր ընդհանուր

Fonds A.R.A.M

հաւաքականութեան մէջ տոգորուած այդ ցեղին բարձրագոյն աշխատաւորները՝ գաղափարի արհեստաւորներն են, հոգիներու երկրագործները, գեղեցկութեան բանուորները։ Այդ է իր կոչումը, և ատի աղնուագոյնն է կոչումներուն։ Հոդ է իր մեծութիւնը, և ատի՝ միակ անկորուստ մեծութիւնն է, մշտապէս փառաւոր, ու ամբողջ մարդկութեան օգտակար։

Այդ հոգեկան թանկագին ուժին շնորհիւ է, գլխաւորապէս, որ հայ ցեղը կրցած է, ամենասոսկալի աղէտներու մէջ, կանգուն ու կենդանի մնալ, զինք յաճախ ցրուող, տարտղնող չար հովերուն հակառակ՝ իր հաւաքական ազգային դիտակցութիւնը, իր միութիւնը պահպանել։ Մեծն Տիգրան աշխարհակալ զօրեղ թագաւոր մը եղաւ, (թէպէտ անտեւական զօրութեամբ), բայց չկրցաւ ու չմտածեց ազգային մշակոյթ մը ստեղծել. նուաճեց ու գրաւեց շատ մը երկիրներ, բայց նուաճուած ցեղերը չկրցաւ ձուլել, հայացնել։ Մեսրոպ, Սահակ ու Վռամշապուհ, մեծագոյն դեկավարները զոր մեր ազգն ունեցած է պատմական տագնապալից րոպէի մը՝ երբ Արշակունեաց հարստութիւնը հոգեվարքի վերջին ժամերը կ՚ապրէր, իրենց ցեղին քուն կոչումը տեսան, ըմբռնեցին թէ ինչ ուժով միայն կրնային անոր ապագան ապահովել, և ստեղծեցին մեր ազգային մշակոյթը. և անոնց կազմաւորած այդ ուժին շնորհիւ՝ Հայաստան բնակող օտար ցեղեր հայացան ու հայ ազգն ու հայ քաղաքակրթութիւնը բարոյական անխորտակելի հիմունքի մը վրայ դրուեցան։

Մեր մէջ յաճախ ըսուած է թէ մեր անկախութեան չքացումէն յետոյ, հայ ազգութիւնը պահպանող գլխաւոր ուժը մեր ազգային Եկեղեցին է եղած։ Ատիկա ճիշտ է. բայց ի՞նչ է Հայաստանեայց Եկեղեցին, եթէ ոչ մեր ազգային մշակոյթին խտացումը։ Եկեղեցին ազդած է ժողովրդին վրայ, զայն ոսփոփած ու՝ սրտապնդած է, անոր հաւատքն իր մասին վառ պահած, անոր սէրը հայրենի հողին և հայրենի աւանդութեանց համար ամրացուցած է՝ իր երգեհոններով, բանաստեղծներով, ճարտասաններով, գիտուններով ու արուեստագէտներով։ Եւ որովհետեւ այդ Եկեղեցին ազգային գիտակցութեան միջնաբերդը դարձած էր՝ գերութեան օրերուն, անոր դեկավարները խոշոր դեր կատարեցին ազգին քաղաքական վերականգնման ձգտող ճիգերուն մէջ, — Ղեւոնդ Երէցէն մինչեւ Աշտարակեցի, Խրիմեան, ու Վարժապետեան։

Քաղաքական վերականգնման տենչը՝ ամենէն արդար, անհրաժեշտ ու բնական զգացումն է։ Ատիկա կարելի չէ շփոթել աշխարհակալութեան, տիրամոլութեան հետ։ Ցեղի մը, որ մանաւանդ անցեալին մէջ ունեցած է իր ազատ կեանքն իր հողին վրայ, անհերքելի իրաւունքն է այդ ազատութիւնն իր հայրենի տան մէջ վերստանալ ճգնիլ։ Նոյն իսկ ազգային մշակոյթի մը լիակատար ու հզօր ձեւով զարգացման համար ազատ հայրենիք մը թանկագին, էական ազդակ է։ Ոչ միայն արդարութեան անվիճելի պէտք մը, այլ մարդկային քաղաքակրթութեան իսկ շահն է՝ որ ամէն մէկ ազգ իր հայրենիքն ունենայ եւ անոր մէջ ըլլայ իր խառնուածքին, ըստ իր աւանդութեանց, ըստ իր բնիկ հողին ու շրջապատին ներզործութեանց, ապրի, աշխատի, արտադրէ և իր ինքնայատուկ բաժինը բերէ մարդկային ընդհանուր բարոյական վաստակին։

Անշուշտ, բացառիկ պարագաներու մէջ, կարելի եղած է որ այս կամ այն օժտուած ցեղը, նոյն իսկ անկախութենէ զուրկ, նոյն իսկ հայրենիքէ հեռու՝ պանդուխտ, ազգային մշակոյթը շարունակէ պահպանել ու մերթ նոյն իսկ մեծ զարգացման հասցնել։ Հրէաներու գեղեցկագոյն սաղմոսներէն շատեր, — որ իրենց բանաստեղծութեան և մարդկային բանաստեղծութեան հրաշալիքներէն են, — գերութեան օրերու մէջ գրուած են, մաս մը՝ օտար հողի վրայ։ Ու իրենց մեծ ազէտէն յետոյ, երբ հայրենիքէն փախչելով ցրուեցան աշխարհիս ամէն կողմը, անոնք շարունակեցին պահպանել իրենց ազգային մշակոյթը, նախ հրէայ լեզուով, յետոյ յոյն կամ լատին լեզուով, յետոյ լեզուներուն այն բոլոր երկիրներուն ուր հաստատուեցան, բայց միշտ աւելի կամ նուազ ներշնչուելով իրենց հսկայ եւ անմահ Ազգային Գրքէն, միշտ պահպանելով հրէական ոգի մը, հրէայ մտքին էական յատկանիշները, որ ներքին կապ մը կը կազմեն դարերէ ի վեր այդ մեծ ցանուցիր ցեղէն բղխած մտաւորական հոյակապ անձնաւորութեանց միջեւ։ Յոյներն իրենց անկախութիւնը կորսնցնելէ ետքը՝ Մակեդոնացւոց, յետոյ Հռովմէացւոց իշխանութեան տակ, շա-

Fonds A.R.A.M

բունակեցին իրենց մտաւոր շքեղ գործը եւ անով ազգին նոյն իսկ իրենց տիրողներուն վրայ, Հռովմէական քաղաքակրթութեան առաջնորդները եղան և Հռոմէացւոց հիմնած Արեւելեան կայսրութեան իրենց կնիքը տուին, զայն մշակութապէս բոլորովին յունացուցին. ու երբ թէ՛ Յունաստան, թէ՛ Կղզիները, թէ՛ Բիւզանդեան կայսրութիւնն ամբողջ թերքաց ձեռքն անցան, անոնք նորէն շարունակեցին՝ թէպէտ նուազ մաքուր ու փայլուն՝ իրենց քաղաքակրթական գործը: Իտալացիք իրենց ազգային մշակոյթը առեղծեցին և իր բարձրագոյն զարգացման հասուցին՝ երբ իրենց հայրենիքին քաղաքական միութիւնը չէին իրականացուցած, երբ տակաւ էին ու բաժան բաժան եղած. ու նոյն իսկ երբ իրենց երկիրը մեծ մասամբ օտար ազգերու լուծին տակ ինկաւ, նորէն անոնք հզօրապէս շարունակեցին, իրենց մեծ տաղանդներուն շնորհիւ, իրենց գեղեցկագիտական սքանչելի գործը:

Նոյն երեւոյթը, աւելի համեստ չափով, ի յայտ եկած է և մեր ցեղի պատմութեան մէջ: Մեր հին բանաստեղծութեան ամենէն ինքնատիպ ու հրապուրիչ մասը, աշուղական՝ կամ նոյն իսկ հմուտ եկեղեցականներէ ընդդրկուած աշուղաձեւ՝ քերթութիւնը, գրեթէ ամբողջապէս զարգացած է Հայաստանի ու դաղութներու մէջ, երբ ազգային ինքնավար կեանքէն այրիացած էր մեր հայրենիքը. ու մեր նոր գրականութիւնն ամենամեծ մասամբ ստեղծուած ու զարգացած է հայրենիքէն հեռու, դաղութներու մէջ, Վենետիկ, Պոլիս, Իզմիր, Թիֆլիս, Մոսկուա, եւն., կազմելով հանդերձ՝ ոմանց կարծածին ճիշտ հակառակը՝ մեր ազգային գարաւոր մշակոյթին հարազատ շարունակութիւնը, անոր ճոխացած, վերանորոգուած, մերօրեայ թանկագին շրջանը:

Այդ արտասովոր, գարտուղի երեւոյթները անշուշտ սակաւաթիւ են (թէեւ ի՛նչքան սրտաշարժ և իրենց ցաւագին անբնականութեան մէջ կրկնապէս յարգելի) ու ժամանակաւոր ևն: Կանոնը՝ ազգային մշակոյթը հայրենի աղատ հողին վրայ բնականօրէն գարգացնելն է: Ու այդ բնականոն իրաց վիճակին է որ կը ձգտին դառնալ այն ազգերը զոր դըժբաղդ հանգամանքներ գարտուղութեան ճամբաներուն մէջ նետած են ժամանակի մը համար: Եւ օտար լուծի տակ կամ պանդըխտութեան մէջ իր գարգացումը շարունակել յամառող ազգային մշակոյթին մէջ բնականաբար մեծ տեղ մը կը բռնէ հայրենիքին վերակենդանացումը երազող, անոր իրականացումը պատրաստող մտաւոր ճիգը՝ իր բոլոր ձեւերով: Ու ահա Յունաստան կը վերածնի, Իտալիա օտար բոլոր տիրապետութիւններէն կ'ազատագրուի և իր միութիւնը կը հաստատէ. ու նոյն իսկ աշխարհիս ամէն կողմը ցրուած Հրէութեան ազգասէր տարրերը, իրենց մեծ մտաւորականներուն՝ Սիոնականութեան նոր Մարգարէներուն՝ առաջնորդութեամբ, երկու հազար տարիէ ի վեր մեռեալ բարբառը, զուտ կրօնական լեզու գարձած եբրայեցերէնը կը վերակենդանացնեն, Պաղեստինի մէջ հրէական Ազգային Տուն մը հիմնելու իրաւունքը կը ստանան և իրենց նախահայրերու հողին վրայ ազգային քաղաքակրթութեան նոր փուլ մը ծաղկեցնելու կ'աշխատին:

Մենք շատ մը մեծ յոյսերէ յետոյ (զոր համաշխարհային պատերազմի ու մանաւանդ հաշուեյարդարութեան շրջանին՝ ծայրայեղ համեմատութեանց հասցնելու սխալը գործեցինք), անօրինակ ազէտներէ և տարապարման յուսախաբութիւններէ յետոյ, այսօր եթէ ոեւէ չափով չունինք իրականացումը թրքահայաստանի կամ Կիլիկիոյ համար անուցած մեր երազներուն և ընդհակառակն աւերակ միայն կը տեսնենք այդ շրջաններուն մէջ, — ինչ որ ո և է մէկէն չհերքուած աննախընթաց անարդարութիւն մըն է, — ունինք սակայն սփոփանքը «Ազգային Տան» մը վերականգնումը տեսնելու մեր հինաւուրց հայրենիքին կովկասեան շրջանին մէջ, ուր պատերազմէն առաջ այդպիսի յարութիւն մը կարելի չէինք նկատեր և ուր սակայն հանգամանքները զայն հնարաւոր ու իրականանալի գարձուցին: Ասիկա մեծ ու բարեբաստիկ նորութիւն մըն է մեր ազգային կեանքին մէջ, և այդ վերականգնած հայրենիքին հողային ծայրայեղ փոքրութիւնը ու հոն տիրող բէժիմին մեր ռամկավարական ու ազատական սկզբունքներուն հաւաձային չըլլալը՝ այդ փրկարար ու բեղմնաւոր նորութեան հիմնական արժէքն ու նշանակութիւնը պէտք չէ երբեք նուազեցնեն:

Հողամասը կրնայ օր մը մեծնալ, բէժիմը բարեշրջուիլ. էականը՝ արդի բոպէին համար՝ այն է որ հոն, հայրենի հողին վրայ, Հայութեան մէկ աւտւար զանգուածը կ'ապրի հայկական կեանքով, և կարելիութիւնն ունի ազ-

Fonds A.R.A.M

գային քաղաքակրթութեան գլխաւոր տարրերը պահպանելու և զանոնք զարգացման ճամբուն մէջ դնելու։ Այդ քաղաքակրթական շարժման ուղղութիւն տուող որոշ կուսակցութեան մը տիրական ազդեցութիւնը, ժամանման ազատութեան պակասը, ժամանակաւոր երեւոյթներ են։ Ու եէ հայրենասէր Հայ չի կրնար չնկատել, է՛ն առաջ, թէ Հայաստան, ներկայ դրութեան մէջ, խաղաղութեան և ապահովութեան անգնահատելի բարիք՛ ունի, թէ հայ լեզուն հոն կը տիրէ իբր պաշտօնական լեզու, և թէ Հայ Համալսարանը, Երաժշտական Դպրոցը, Թատրոնը, Գեղարուեստաներու Վարժարանը, Մուսէոնն ու Մատենադարանը՝ մեր ազգային մշակոյթին հայրենի հողի վրայ զարգացման նոր ու հզօր փուլ մը պատրաստող կենսական գործիքներն են։ Ատոնք չունէինք պատերազմէն առաջ, ունինք այսօր, և ատիկա հիմնական վաստակ մըն է։ Ասիկա գալիք անհուն արդիւնքներու հիմնաքարն է. ատիկա ամրապինդ ապահովումն է մեր ազգային մշակոյթին՝ ուրեմն և մեր ազգութեան՝ ապագային։

Ատ է մեր այժմեան ազգային ընդհանուր պատկերին կարեւորագոյն, կեդրոնական տարրը։ Սակայն ճակատագրէն մեր ցեղին պարտադրուած պայմաններն այնպէս են, որ այժմեան Հայաստանին մէջ չի սահմանափակուիր մեր ազգային կեանքն ամբողջութեամբ։ Հայ ազգի մեծագոյն բաժինը՝ հայրենիքէն հեռու է, և ատիպուած պիտի ըլլայ շատ հաւանօրէն դեռ երկար ատեն իր խոշոր մեծամասնութեամբ հեռու մնալ։ Պատերազմէն առաջ հայ ազգին ստուարագոյն կէսը կազմող թրքահայութեան մնացորդներէն հարիւր հազարներ փոքր մասով մը Կովկասեան Հայաստան, մեծ մասամբ կարգ մը օտար երկիրներ ապաստանած են, եւ անոնց յաւագոյն տարրերը կը յամառին ապրիլ, գոյ, գործել, արտադրել իբր Հայ։ Այս ամբողջ ահագին հայկական զանգուածը՝ լի բարոյական ու մտաւոր մեծ ուժերով՝ Հայ պահելու պարտականութիւնը, ամենէն ատիպողական ու էական գործերէն մին է ներկայ շրջանին։ Մրդ, ատոր համար, փոխանակ մեր ժողովուրդին հանդէպ գործուած անարդարութեանց վրայ մտքերնիս սեւեռած պահելով գոյն ամլացնելու եւ այդ անարդարութեանց դարմանումը անգործնական ու նոյն իսկ վնասաբեր մեթոտներէ յուսալ շարունակելով կրած կորուստներուս վրայ նոր կորուստներ աւելցնելու, փոխանակ մեր ազգին այս ցանուցիր վիճակին ի տես՝ անոր տխրութեամբը ճնշուելու և վհատութեան մղուելու, մենք՝ արտասահմանի Հայերս, գաղութներու մէջ հայ ոգւոյն պահպանման նպաստելու համար՝ երկու գլխաւոր գէնք ունինք. 1. Կենդանի Հայաստանին պատկերը միշտ աչքի առջեւ ունենալ, հոգւով կապուիլ անոր, մասնակցիլ անոր վերականգնման աշխատանքին, հրճուիլ անոր մէջ տեղի ունեցած ո և է յառաջդիմութեամբ, ազգային մշակոյթի ճամբուն մէջ հոն կատարուած ամէն ճիգի, ձեռք բերուած ամէն արդիւնքի հետեւիլ ու գնահատել ինչ որ անոնց մէջ կայ ամուր ու ինայուն. 2. հայ ազգային մշակոյթի զարգացման ընդհանուր գործին՝ գաղութներու մէջ ապաստանած Հայութեան ու մասնաւորապէս թրքահայութեան (որ ահագին մեծամասնութիւնն է) աջակցութիւնը բերել, պահպանել արեւմտահայ բարբառն ու գրականութիւնը որ ինքնայատուկ ճոխութիւն մըն են մեր ազգային մտաւոր գանձարանին մէջ, եւրոպական ու ամերիկեան քաղաքակրթութեան բարձր արժէքները իւրացնելով մեր ազգային մշակոյթին ընդլայնման ու հարստացման նպաստել։ Գաղութներու մէջ, ուր ունինք այնքան կարեւոր գրական, դիտական, գեղարուեստական վաղեմի փորձ ուժեր, եւ ուր երեւան կ՛ելլեն տաղանդաւոր նորեր, դեռ առնուազն կէս դարու հաւատ՝ դանդուածային ահագին գործ կայ կատարելիք, յօգուտ Հայաստանին, յօգուտ գաղութահայութեան և յօգուտ ընդհանուր հայ ազգային մշակոյթին։

Յարաբերութիւնները Հայաստանի եւ գաղութներու միջեւ ցանկալի է որ՝ գէթ դուստ մտաւորական մարզին մէջ՝ աւելի սերտ ու լուրջ դառնան, և անխուսափելի է որ հետզհետէ այդպէս ալ պիտի ըլլայ։ Գաղութներու Հայութիւնը սորվելիք բաներ կրնայ գտնել — ինչպէս եւ գեղեցկագիտական վայելքներ — Հայաստանի մշակութային արտադրութեանց մէջ, օրինակի համար՝ Համալսարանի տարեկան տեղեկագիրներուն՝ ուր կան արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ, վերջերս հիմնուած «Նոր Ուղի» մեծածաւալ ու շահեկան ամսաթերթին, երաժշտական հրատարակութեանց, գրական գործեր պարունակող հատոր-

Fonds A.R.A.M

ներուն մէջ։ Հայաստանի մտաւորականներն ու գրասէրներն ալ կրնան օգտուիլ գաղութահայութեան գրական, գեղարուեստական, գիտական հրատարակութիւններէն։ Հայ ազգին այս երկու մասերուն մտաւոր աշխատանքները կրնան ու պարտին իրար լրացընել, յօգուտ մեր մշակոյթին ընդհանուր յառաջխաղաց շարժման։

Այս բազմաձեւ ու կարեւոր գործին է որ, կարելիութեանց սահմանին մէջ, իր նպաստի համեստ բաժինը պիտի ջանայ բերել ԱՆԱՀԻՏը։

⁂

Արդի բոպէին մեր ազգին առջեւ դրած հակառակ պահանջներուն, կեանքական պարտականութեանց շարքին մէջ կարեւորագոյններէն մին է՝ անտարակոյս՝ մեր ազգային մշակոյթը ոչ միայն պահպանելու, այլ բարձրացնելու և ճոխացնելու պէտքն ու պարտքը։ Ազգային գեղեցիկ գրականութեան մը, արուեստի մը, գիտութեան մը ոգեւորիչ, հպարտացուցիչ գաղափարը մին է ամենամեծ, ամենազօրեղ ազդակներէն որ կրնան արտասահմանի մեր նորահաս սերունդները Հայ պահել, զանոնք մղել իրենց ցեղը սիրելու և յարգելու, իրենց հայրենիքին ու ազգին ծառայելու մէջ իրական հաճոյք ու ինքնաբուխ պարտականութիւն զգալու։

Մշակոյթը հոգին իսկ է ազգերուն։

Ամբողջ մարդկային դատաստանին դերազոյն նպատակը, թերեւս՝ սահմանումն է գեղեցկութեան ու ճշմարտութեան յաշարձաններու որ մարդկային սեռին պատուիրեալ են։ Ինծի կը թուի որ, երկրագնդիս հսկայարքի օրերուն, եթէ Արարչագործ Ոգին նա ուսած մը նեաէ անոր վրայ, միլիոնաւոր դարերու մէջ միլիոնաւոր մարդոց — սխալական տկար էակներու — գործած մեղքերուն հանդէպ (փոխանակ յաւիտենական դժոխքի բարբարոսօրէն մարդկային յղացումն իրագործելու) ներողամիտ զգացում մը պիտի ունենայ՝ նկատի ունենալով այն հանճարեղ, ազնիւ, բարեբար, գեղեցիկ գործերը զոր այդ կենդանի կաւէն բղխած խումբ մը հատընտիր մարդիկ (գիտուններ, արուեստագէտներ, բանաստեղծներ, ու կեանքի արուեստագէտներ, հերոսներ, մարգարէներ, ժողովուրդներու գաղափարական ոգիվիրաներ) կատարած են։ Մեր Սաֆրաստեան բարեկամը զուր տեղ ծագրած էր «Յարդդող»ի երիտասարդը որ հանդէսի մը մէջ կրկներ է (սխալ ձեւով) Բարլայլի մէկ շատ խորունկ խօսքը՝ «Շէքսփիր անգլիական ազգին համար աւելի կ'արժէ քան Հնդկաստանը»։ «Անգլիացիք» չէ որ կ'բսեն ատիկա, ինչպէս «Յարդդող»ի երիտասարդ գրողը յայտարարեր է։ Տղոցներէն անցնող հազարաւոր Անգլիացիներ այդպիսի վսեմ խօսք մը անկարող են ըսելու։ Բարլայլն է, Անգլիոյ եւ աշխարհիս մեծագոյն մարդիրէն մին, որ ըսած է զայդ, և ահա ի՛նչ բառերով, իր «Հերոսներու Գրքին» «Հերոսն իբր բանաստեղծ» զըլխուն մէջ.

«... Հակառակ այն տխուր վիճակին ուր ինկած է հիմայ հերոսներու պաշտամունքը, նկատեցէ՛ք ինչ որ Շէքսփիր իրապէս եղած է մեր մէջ։ Ո՞ր Անգլիացին զոհ երբեք չինած ենք, ո՞ր Անգլիացիներու միլիոնը պիտի չուզէինք յանձնել՝ Սթրաթֆօրտի այդ Գիւղացին պահելու համար։

«Զկայ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու ո և է ջոկատ, որուն համար դիջանէինք զայն ծախել։ Մեծագոյն բանն է որ մենք ցարդ արտադրած ըլլանք։ Մեր պատուոյն համար՝ օտար ազգերու մօտ, և իբր զարդ մեր Անգլիական Տան, ի՞նչ ունինք որմէ չուզէինք աւելի դիւրաւ հրաժարիլ քան իրմէ։ Տեսէք հիմայ, եթէ մեզի հարցնէին՝ Դուք Անգլիացիներդ, Հնդկաստանէ՞ն կ'ուզէք բաժնուիլ թէ Շէքսփիրէն, երբեք ունեցած չըլլա՞լ Հնդկաստանը թէ երբեք Շէքսփիրն ունեցած չըլլալ։ Ամրիկա ծանրակշիռ խնդիր մը պիտի ըլլար անշուշտ։ Պաշտօնական անձնաւորութիւններ պիտի պատասխանէին հարկաւ պաշտօնական լեզուով, բայց մենք, մեր մասին, միթէ սիրտս պիտի չըլլայի՞նք ըսել. «Հնդկական կայսրութիւն. կամ ոչ Հնդկական կայսրութիւն, մենք առանց Շէքսփիրի բան մը չենք կրնար ընել։ Ամէն պարագայի մէջ Հնդկական կայսրութիւնը օր մը պիտի երթայ, բայց Շէքսփիրը չ'երթար. ան յաւիտեան կը տեւէ մեզի համար. չենք կրնար մեր Շէքսփիրէն հրաժարիլ»։

«Այսպէ՛ս է, նոյն իսկ ոգեկան բոլոր փաստերը մեկդի դնելով, նկատելով զայն պարզապէս իբր իրական, վաճառականական, չօշափելիօրէն օգտակար ստացուածք մը։ Անգլիան, սա մեզի պատկանող կղզին, քիչ

Fonds A.R.A.M

աւենէն՝ Անգլիացիներու փոքր հատուած մը միայն պիտի պարունակէ. Ամերիկայի, Նոր Հոլանտայի մէջ, արեւելք, արեւմուտք և հակոտնեայ աշխարհներն իսկ, պիտի գտնուի Սաքսոնութիւն մը՝ երկրագունդիս մէջ մեծ տարածութիւններ գրաւող։ Ու ի՞նչ կայ որ կարենայ այդ բոլոր մարդիկն իբր իրապէս մի Ազգ պահպանել, այնպէս որ չելլեն վիճիլ ու կռուիլ իրարու հետ, այլ հաշտութեամբ ապրին, եղբայրական յարաբերութիւններ ունենան, իրարու օգնեն։ Ասիկա նկատուած է իբր գործնական մեծագոյն խնդիրը, իբր այն բանը զոր ամեն տեսակ վեհապետութիւններ ու կառավարութիւններ ունին հոս կատարելու. ո՞վ պիտի կատարէ զայն. խորհրդարանական որոշմնագրեր, վարչապետ նախարարապետներ չեն կրնար։ Ամերիկան մենէ գատուած է, ինչքան խորհրդարան մը կրնար զայն գատել։ Ասիկա ցնորական մի՝ համարիք. շատ իրականութիւն կայ ասոր մէջ։ Հոս կայ անգլիացի թագաւոր մը, զոր ոչ ժամանակը, ոչ դիպուածը, ոչ խորհրդարանները, ոչ խորհրդարաններու խմբակցութիւնները կրնան գահընկէց ընել։ Այս Շէքսփիր Արքան միթէ չի՞ փայլիր՝ թագակիր վեհապետութեամբ՝ մեր ամենուս վերեւ, իր ամենէն ազնիւը, ամենէն քաղցրը և սակայն ամենէն ուժեղը միացման նշաններուն, անջընջելի՛, այս տեսակէտով իրապէս աւելի գնահատելի քան ուրիշ ամէն միլոցներ կամ հնարքներ։ Կրնանք երեւակայել որ հազար տարի ետքն ալ ան վերէն պիտի ճառագայթէ բոլոր անգլիական ազգերուն վրայ... Փարատաթթա, Նիւ Եօրք, ոևէ տեղ, ու ինչ վարչութեան տակ ալ գտնուին, անգլիացի այրեր ու անգլիացի կիներ, իրարու պիտի ըսեն. «Այո՛, այդ Շէքսփիրը մերն է. մենք զայն արտադրեցինք. անով կը խօսինք ու կը մտածենք. անոր արիւնէն ու ցեղէն ենք»։ Ողջամտութեամբ ամենէն աւելի օժտուած քաղաքագէտն ալ կրնայ, եթէ հաճի, մտածել ասոր վրայ։»

Եւ Քայլայլն է որ, խորքին մէջ, իրաւունք ունի։

Մենք չունինք Շէքսփիր։ Բայց մեր պարտքն է, մեր իրաւունքն է ձգտիլ օր մը մեր Շէքսփիրն ունենալու։ Պէտք չէ կարծել թէ ստուարաթիւ, զինուորականապէս ու քաղաքականապէս զօրեղ ազգերը միայն կ՛ունենան այդպիսի մտաւոր հսկաներ։ Թիւով ու քաղաքական զօրութեամբ փոքր ազգեր եղած են և կան դեռ, որ մեծ ազգեր գարձած են իրենց արտադրած հանճարեղ անձնաւորութեանց շնորհիւ։ Այսպէս՝ Հրէաները Աստուածաշունչի իրենց վիպախառն բանաստեղծներով. այսպէս՝ Հելլէնները իրենց մեծ մտքերու շլացուցիչ համասատեղութեամբ. այսպէս՝ նոր ժամանակներու մէջ Պելժերը, Հոլանտացիք, Նորվեկիացիք՝ իրենց Ռիւպէնսներով, Ռամպրանտներով, Իպսէններով։ Մենք չենք ունեցած Շէքսփիր, բայց ունեցած ենք և ունինք տաղանդներ որ օտարներու առջեւ մեր ազգին պատիւը կը բարձրացնեն, որոնց գործին շնորհիւ մեր ազգն իրեն համար սահմանափակ բայց ինքնայատուկ ու արժէքաւոր տեղ մը կրնայ գրաւել մարդկային մտքի տաճարին մէջ. անոնց գործն է որ, առանց Շէքսփիրեան հազուագիւտ մեծութեան հասնելու, նոյն միացուցիչ դերը կատարած է հայ ազգին զժբազդութեան բերմամբ ցրուած հատուածներուն միջեւ, ինչ դեր որ Քարլայլ կը վերագրէ Շէքսփիրին։ Ու մեր ցեղէն բղխած են քանի մը հանճարեղ անձնաւորութիւններ, որոնց ինչ ինչ էջերուն գերագոյն փայլակները կրնան յուսացնել որ օր մը Շէքսփիր մըն ալ ելլէ մեր ազգին ծոցէն։

Սխրալի բան մըն է հաստատել որ, այնքան աղէտներէ, անիրաւութիւններէ, անարգումներէ, տարաղնութիւններէ յետոյ, մեր ցեղն արեւմտեան բարձրագոյն քաղաքակրթական կեդրոններուն մէջ կը շարունակէ հասցնել նորանոր գեղարուեստական, գրական, գիտական տաղանդներ, հետզհետէ աւելի մեծ բարձրութեանց մագլցող և որ հայ անունին փայլը կը շեշտեն։ Այդպիսի ցեղի մը ապագային կարելի է և պէտք շատ բան յուսալ։ Եւ բոլոր մեր ցաւերուն, տխուր յիշատակներուն ու ներկայ րոպէի ճնշիչ դժուարութեանց ու զառնութեանց մէջ, տակաւ մեզի կը ներշնչէ ոգեւորանք մը և կազդուր մը որ անխառնօրէն ու լիօրէն սրտապնդիչ են ու զօրացուցիչ։

Ճանչցնե՛նք ճշդրտօրէն մեր նոր սերունդին ինչ որ մեր հին նախահայրերն ըրեր են քաղաքակրթութեան համար, ինչ որ երկկուան ու այսօրուան հայ մտքի տաղանդաւոր ներկայացուցիչները կը շարունակեն ընել. զօրացնե՛նք մեր երիտասարդութեան մէջ իր հաւատքը ցեղին արժէքին վրայ, մղե՛նք զայն

Fonds A.R.A.M

սիրել իր ցեղը՝ իբր մարդկութեան մտաւոր ուժերէն մին, խրախուսե՛նք այդ մտաւոր ուժն աճեցնելու նուիրուած ոևէ ճիգ որ մեր մէջ կը յայտնուի. և անցեալին մէջ Նարեկացին ու մեր միջնադարեան բանաստեղծներն ու Անիի և Աղթամարի ճարտարապետներն արտադրող ազգը օր մը կարող պիտի դառնայ Երեւանը նոր Աթէնք մը դարձնել և հայ Փիդիաս մը, հայ Շէքսփիր մը, հայ Բաժպրանտ մը կամ հայ Պէթովէն մը տալ ինքզինքին ու մարդկութեան:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ՊԵԹՀՈՎԷՆԻ ՍՈՆԱԹԻՆ ՎՐԱՅ

Ա. - ՀՐԱԺԵՇՏ

Մընաք բարո՛վ ... բայց դեռ ո՛չ ...: պիտի ըսեմ քիչ յետոյ
Մընաք բարով ու միջո՛ցն աճագնաժե՛ծ հաստատուն,
բացուի՛ պիտի մեր միջեւ, ու ըսկըսի պիտի, օ՛հ,
նոր ժամանակ մը հոսիլ ամայութեան, կորուսյի ...:

Մընաք բարո՛վ: կը կանգնի բառը երերքն անհունին,
Հսկայ քըրի՛չ, ու կ՛իյնա՛ն աշտարակներ, պալատներ.
կ՛իյնա՛յ պարտէզ մը կախեալ ու կաժուրջներ կը փըլի՛ն,
ու սեւ փոշի մը յանկարծ կ՛ընէ ամէ՛ն ինչ ըստուեր ... :

կը դառնամ ետ անգամ մ՛ալ՝ հըրելով ետ ապագան,
տըւած կռնակըս անոր, ու անյեալի՛ն կուրծքըս բաց...
Անցեալն ամբողջ՝ հոգի՛իս մէջ կը լեցուի, փըսորա՛ծ... :

Մընաք բարո՛վ ...: շրթունքէս բառը փրթաւ, վերջնական.
ու ներկայէն ես փրթա՛յ ու կը վազեմ խելայեղ,
մինչ կը վազէ ինձմէ շուտ ճակատագիրըս այնտեղ ...:

Բ. - ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անապատին վրայ գիշեր : կ՛ըլլայ գիշերն առաւօտ.
կրկներեւոյթ մը յաճախ կը կախուի հոն օդին մէջ,
ցետոյ յանկարծ կ՛անհետի...: ու իրիկունը մակոյկ
կ՛իջնէ նորէն. մընչ կ՛այրի՛ն վերը աստղերը անշէջ ...:

Բայց անապատ, անապա՛տ...: երբեմն քոյս մը չնչին
ալագէն դուրս կը ցցուի, երբեմն լոյս մը նիհար
ջեռքերուս վրայ կը ցայտէ. ու կը նայիմ հրաձուանքին,
պլպլացող արտիս մէջ, որ կը մարի յամրաքայլ ...:

Շոր մըն է օրը վրէ՛ին՝ երբ յիշատակը առջիս
երերափայլ կը կանգնի իր թեւերով նաչատեղ
ու գիս տակաւ կը թաղէ իր ճանրութեանը ներքեւ:

Ես իր գրկին մէջ շնչատ՝ ան կը շոյէ, կ՛օրրէ գիս ...
ու անապատը նորէն գիս կը տեսնէ իր վրայ՝
իբրեւ ըստուեր մ՛որ անվերջ կը կարձընայ, կ՛երկննայ...:

Fonds A.R.A.M

Գ. - ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Օ՛ն զանգակներ, զանգակնե՛ր. ու ծաղիկներ, ծաղիկնե՛ր ...:
Երկինք կապոյտ է այնքան, երկինք այնքան է Թեթեւ՝
Որ զայն գրկած կը տանիմ, մինչ ճամբան ալ գետնէն վեր
Կարծես ելած՝ կը բռնէ զիս աշխարհի ի վերեւ...:

Ո՞վ կ՛սպասէ ինձ այստեղ. բայց ամէն ինչ, ամէն ինչ,
Եւ է՛ն առաջ ալիքներն այն ծովեզրի հոսանքին,
Եւ է՛ն առաջ բըլուրին վերեւ բացուող այգը ջինջ,
Եւ է՛ն առաջ մեր տան դէմ ծաղկող ձերմակ նըշենին:

Ցետոյ, գիտէ՞ք, առաջին գարնանային փոսուռան՝
Մուխը հազիւ Թէ կոխած՝ յաւմիկներու պատին վրայ.
Ցետոյ զեփիւռը ճամեղ եւ խնկահո՛տ լուսընկան...:

Ու Թէեւ մէն մի քայլիս գիւղը տակաւ կը նեղնայ,
Բայց չափ չունի, չունի՛ սիրտս, ու կը զարնէ սիրտըս ծափ,
Վարար գետի մը վըրայ սիրտըս կ՛երթա՛յ ափէ ափ ....

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵԵԱՆ

ՔԱՐԸ

Հասկացեք՝ որ Հայաստանը քար է...
Խ. Հայկաս. վարչապետի ճառից:

Արթիկի տուֆը... Արթիկի տուֆը...
Արթիկի տուֆը...:
Թերթերից:

1.

Անցեալ դիշեր Ագրիականը անընդհատ գոռաց:

Ծովից քիչ հեռու գտնուող բնակարանիս շուրջը, անօրէն եւ բարկացած գազանների նման, ալիքների ձայներ էին մռնգալիս: Տանիքի վրայ կենդանաբանականն պարտէզ էր վեռեվռել: Բուք էր եւ բուրան, ինչպէս ամայի լեռների կատարին, եւ մանաւանդ, Սիբերեան յուրտ էր:

Առաւօտը մեզ այցելեց վարագուրած աչքերով: Պատուհանների վրայ առոյգը բիւրեղէ ծաղիկներ էր քաշոգաւել: Բեւեռը գոլորշով հերթ էր մտել եւ սենեակների մէջ անհանգիստ մեռ էր գալիս:

Խեղճ այս տուներըը, որ իբր թէ կառուցած են մեզ պատսպարելու համար միշտ ինչևինակատն արեւի ուղղութ շատ լուսաժամերի նման ճամփել էին: Դռներըը ապերեզով Նատաչում էին, պատկած խորովակներից չուր էր կաթկթում, վառարանները չէին գործում ու մ՛պատած պատերը պատառ կտոնոց նման անճարակ Նեղեկում էին:

Դրսում ձիւն էր:

Ձի՛ւն: Ոչ չրախտան եւ լպրտուն այն

Fonds A.R.A.M

վոշին, որ երբեմն ամպերը իրենց ուսերի վրայից լման են տալիս քաղաքների վրայ, այլ իրական հասա շերտով ծածկած այն ճերմակ ձիունը, սառած փեսաւրների մեծ այն կոյտերը, որ երկրի կտրտումները շատ լօրէն նեռում են այս երկրապնդին, մի քիչ պատրանք տալու համար:

Լիսոն բոլորովին կերպարանափոխուել էր:

Այս մի քիչ պլանդակ եւ մի քիչ էլ լիմար կղզին, որը իր ճահիճներից դուրս է եկել ապրելու համար ամառնային եղանակի մակաբոյծ եւ արհեստական կեանքով, որը ամբողջ ձմեռուայ ընթացքին՝ աչքերը պարապի դէմ բացախելով՝ ծոյլ եւ անշուք ապրում է մէջ է, յանկարծ սեղափոխել էր Աքանոնհաւեան մի երկիր, ֆիօրդների ափը, եւ ծանրաբեռնուած առնիքներով, ապշած նայում էր վախի վախ վայր ընկնող ձիունին:

Լապտոնայի վրայ սառոյցներ էին շարժւում: Կղզիների շուրջը ճերմակ գաշտ էր գոյացել: Սան Սէրվօլոյի պանդակաւոն կառարին ծովային խոչընդոտների երամներ էին նստել. եւ մեր աչքը՝ այլեւս վարժ սինէմանների բեւեռային տեսարաններին՝ ակամայ որոնում էր անխուսափելի արջին:

Ամեն, ասելի հեռում, մեռած ծովափոշիի շարժուն վարագոյրի ետեւ, ապատարչական գոլորշի անորոշ նկարի նման, վիհեռիկը լոյս էր սրսում:

Քի՛նը եւ վիհեռիկը... ի՛նչ փանտաստիկ հեռանկար:

Պէտք էր իջնել քաղաք:

Ամեն անմիջապէս՝ հիասթափուեցայ:

Նախ Ս. Մարկոսի հրապարակի ապատնկարները:

Այդ հասարակ, քաղքենի եւ փեշակով մուրացկան արարածները վայր էին եկել իրենց նիշերից եւ անհանգիստ համբերով, երերալով, շարած, պատրաստ էին գալիս Պրոկուրատների սիւների շուրջը եւ ափերակից աչքերով նայում էին արագօրէն անցնող մարդկանց:

Սարը Մարկոսի սակիները, ամէն ժամացոյցների փայլի նման անհետացել էին: Մնացել էր լոկ որ կեղտոտ մի բազմադրամիւն՝ կապարի եւ վարդագոյն պղնձի խառնուրդ: Հնչակաւոր երեք ձիերի ոտքերից սառոյց էր կախուել. սիւները կուչ էին եկել եւ ամբողջ շէնքը, ծառանած լեռնի գոյն առած, կծկուել էր, ձեւերը փըշրել, աւրուած մեքենայի նման անկիւնաւոր մասերը դուրս ցցել, կապկել եւ բաժանուել:

Անձրեւի տակ լռակած, անպարտած երեսով կնոջ նման, նրա շքարը պլանդակ խառնուրդի էր վերածուել եւ այտերի վրայից կրճիտ եւ ցեխ էր կաթկթում:

Դոժերի պալատը՝ արաբօ-գոթական այս մեծ գոգաղը՝ երկրքից գերեզման էր պերուում: Սանսովինոն խառնել էր իր գծագրութիւնները եւ իր պատուհանների վրայ պատկած մերկ կանայք ճիգ էին անում վայր իջնել, պատնէշների գժբախտ համբերին միանալու համար:

Ո՛ւր էին կայծկռտուք գոյները ծփծփող քանդակների եւ պորփիրէ արձանների շարժուղ լոյսերը, սիւների մոգական սիմմը... Ո՛ւր էր երազը:

Մեծ ժամացոյցի տակից, Մերչերիան բաց էր արել Նիւրնբերգեան ճարեւոյին մի սեսարան, ուր բացակայում էր տակից ճերմակ մօրուքով, ուսի տոպրակը խաղալիքներով լեցուն, Հայր Ծնունդը: Այս տպաւորութիւնները կարծես գեռ աւելի ուժեղացնելու համար, Սարը Մարկոսի հրապարակը մի քանի ծիծաղելի երիտասարդներ էին իջել, տաքերնին երկայն սիխներ կապած, ձեռքերնին լեռնային արածայր գաւազան, պլանին բարձրէ կապոցներով շրջապատուած:

Ապատնիներից մանուկ, չնայած անօթութեան, բարձրաձայն ծիծաղում էին:

Երբ մի ժամ թափառելուց յետոյ նստեցի նաւ, սառոյցների ճարճատումի տեղ՝ շատ արուշ պապի, որ ամբողջ վիհեռիկը իր նիմքերի վրայ շարժում է: Զգացի որ ջուրերի վրայ թափառ անկայուն այս քաղաքը՝ դարերից ի վեր նաւամա-

Fonds A.R.A.M

տեղի մի անկիւնում պահած հին դաւի համար, ձիպ է անում մեկնիլ, հեռանալ այլ եւս իրեն համար օտար այս միջնադարից, նաւարկել դէպ ի արեւը եւ որոնել՝ ճառագայթների ջերմուխ ճան եւ լոյսի մէջ՝ իր գոյութեան արդարացումը եւ իր ճակատագիրը:

Յաճախօրէն զգացի, որ առած ջուրի տակ, քաղաքի միլիոնաւոր գերանները երեւում են, որ աւելի քարերը, որոնց կապուած էր նաւը, շարժման մէջ են: Սոսկացի:

Բարեբախտաբար մեր նաւը, չզայրնալով պատահարով, ջուրը սկսեց պեղել, ծանրօրէն անդադար, սուլեց, փուշտաց եւ մեծ ազմուկով հեռացաւ ափից: Մշուշի համան մի բան ծածկեց վնասակը: Այլեւս պրեմէ այնչ չէր երեւում:

Սան Ջիօրջիօ կղզի մօտից, երբ մտաւոգ յետ դայեցի, նշմարեցի մի կայուն կէտ՝ Սուրբ Մարկոսի զանգակատան գմբէթը: Նա կանգնել էր մինակ, մատնանշի մէջ, ձիհնով ծածկուած, անշարժ, հպարտաւոն, երկնքի բոլոր անակնկալները տանելու պատրաստ, տարօրինակօրէն նման մեր հայ եկեղեցիների գմբէթներին —

աչխատել,

Աստուածեան գաշտում...

2.

Ջուրը եւ քարը:

Հայոց երկիրը լեցուն է քարացած ուղտերի կարաւաններով: Տեղ տեղ բուքը շարժում է նրանց գունդը: Ձիւնը նրանց սար կանաչների վրայ հակոյ բեռներ է դիզում, մրրիկը փորում է նրանց ամայի աչքերը եւ արհաւիրքի օրերին, երբ վամպրիկը բարկացած մանն է գալիս՝ նրանք գանգատօրէն ոռոնում են իրենց գլուխը, շարժում հակոյ յօնքերը եւ ծուռած բեռաններով որոճում դարերի կատարից պոկած չոր եւ կարծր կեանքի խոտը:

Ես լիշում եմ ձմեռը Հայաստանում:

Աստուածեան գաշտի աչքը պայծեծկող բիւրեղը: Հրեշաւէների ահեղօծ եւ աննշմարելի քայլերի համար պատրաստուած ճամբաները: Ձիերի ուռած անպերը եւ շոգին: Մարդկանց ոռոց քայլերը, ու խոտ պծերով գծուռած այդ քարաէջը, որի վրայ բարձրաբերձները ճեղքում են բեւեռը:

Երբ ձին խոտում է իր ամբակը պեռնին՝ մեռոալէ ճայն է գալիս: Անգունդը լեցուն է եւ խորխորատը պռուռած: Եթէ քար նետես՝ քարի ճայն կուգայ, եթէ վրեռ՝ ժայռ կը ցցի:

Ահա ինչու մեր եկեղեցիները նռռած են հաստատուն հիմքերի վրայ եւ նրանց ազօթքը տեւական է:

3.

Այդ երկու հակադիր աշխարհները — հիմայ որ երկինքը ժպտուն ժպիտով պատուհանից ներս է նայում — գլխիս մէջ հազար մաքեր են արձագանգում:

Առում եմ, մեր աչքերի առջեւ կեանքի պարզած այս տեսարանները մեր հոգիների մէջ ծալքեր են բաց անում, ուր լծագնած է ճակատագրի գերագոյն գաղտնիքը: Ռիթմը որով ընթանում են եղանակները՝ մեր էութեան սարսռազ գնռանի վրայ, սակէ մրճով անդադար զարնում է՝ նոր արձագանգներ որոնելու համար: Ու մարդը լիովին մարդ է միայն այն ժամանակ երբ պատրաստ է իր ճայնի կամուրջը նետելու ուրիշ ճայներին:

Իսկական անհատականութիւնը պետականացածէս ճարատարագետ է:

Կատարեալ մեր մարմնի, մեր զգայարանների, մեր հոգիի մէջ ամբարած անհամար ուժերով տեւական արժէքներ, ոգեկերտացնել նիւթը, դրօշմել մեզ որոշ լծաւոր բացառիկ կնիքը, քանդակել եւ իրականացնել երազը, ու մեր էութեան մէջից գուրս հանած գանձերով զարդարել տաճարը, որտեղ մենք հաղորդակցութեան մէջ պիտի մտնենք յաւերժութեան հետ, ահա՛ կամուրջը:

Անհատը կամ ազգը որը կտրտած է, կամ երբեք չէ գտած կատարեալ կնիք-

Fonds A.R.A.M

մի այդ զգացումը, այդ գիտակցումները, կէս գիակ է։

Ամբողջ սիեզերքը լեցուն է կշռայլմամբ։ Աստղերը, աշխատող մարդը, անոտառի մէջ քայլող վայրենի գազանը, ժայռի գլխից շառաչող ջրվէժը, փոթորկի շարժումը, պետութեան գործունէութիւնը, մարդկային սիրտը եւ լեզուները, մարդի զարգացումը, գազանի առաճանման վերլծումը, գիտութիւնները, փիլիսոփայութիւնները, ամէն ինչ։

Ու մեծ արհաւիրքները, մեծ գերբնական երեւոյթները մեզ այցելում են այն ժամանակ, երբ գերագոյն կշռայլիը լքում է իր գեղը, երբ մեր հոգի տարտղնութիւնը եւ հաւատարակշռութիւնը այլեւս չի համապատասխանում ծովի ներքին կեանքի օրէնքներուն։

Եւ այդ իմաստով, եթէ լաւ մտածենք, ամէն ինչ արեւոտ է եւ ճարտարապետութիւն։

Հանճարը այն է, որը ապատապրող ծնունդի մէջ գտնում է իր հոգի կայուն հաւատարակշռութիւնը։ Եւ արեւոտը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ սիեզերական ոգու գերագոյն ճարտարապետութիւնը։

Այդ, երբ մտածում եմ, որ Հայաստանը քար է, հոգիս ապրում եմ նաեւ որ այդ կարծր եւ տեւական նիւթը պատրաստ է գտնելու գերագոյնը իր ձեւը։

Հայ ազգը կամ պիտի կատարեալ կամ պիտի անհետանայ վերջնական մոհով։ Պիտի գտնի իր հոգի կայուն հաւատարակշռութիւնը, այլապէս ինքնաչքատուկ իր ձեւը, իր կշռայլի ուրոյն կեանքը, իր հոգու տեւական պատկերը, աշխարհի հետ իր ունեցած յարաբերութեան ինքնուրոյն միջոցը եւ սիեզերքի հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ մտնելու համար իրեն ձեռքով շինած կամուրջը։

Ի՜նչ բախտաւոր եւ ի՜նչ դժուարին հետանկար։

Հայը կամ պիտի լինի հերոսաբար մեծ, յանդուգն, ոխտանիք — Պիքտաշի պատերի մէջ վախճած Միքել Անջելօյի նման — կամ չպիտի լինի։

Եթէ Գիւմրեցի, կապած քիմակ վաճառականի նման, ռահվիրան շապկան դլխին դրած, նա պիտի հետեւի մինչեւ Մոսկվա, մինչեւ Բերլին՝ երկրի կրծքից պոկած քարի կտորները ծախելու համար, նա կը նրպատակի ուրիշների փոպոչների սալայատակումին, ուրիշների անուրի պատերի բարձրացմանն, եւ մարդկանի ժպիտը երեսին, պարապ հոգով ու պարապ մտքով տուն կը վերադառնայ իր անփառունակ խորշի մէջ մտնելու համար։

Յունաստանի մարմարիների հանքերը հուշակ ունէին Փիդիասի աշխատասով։ Կարարան Տարտաս է Նիկօլա Պիզանօի, Դոնատելլօի, Միքել Անջելօի հանճարեղով։

Այո՛, քարը շարժելու վիճակուած է։ Բայց քանդակուած, արձանի, ձեւի, ոճի վերածուած, գրեթէ անմխիթարացած, հոգեվիճակած։

Քարը հոգի է։

Դարեր առաջ, ծովափի ապառնուտ ճահիճների վրայ հայրենիք կառուցանելու համար, աշխարհի ամէն կողմից եկած վեհանձիկները առատապէին քարի ծարաւով։ Նրանք լճկան ծովից ծով, ճարճատող առապատանուաների վրայ սեղմուած, նրանք ճեղքեցին փոխորիկների կուրծքը, հեռաւոր ափերի շուրջը արկածախնդրօրէն կռիւ մղեցին՝ մի սիւնի համար, պօրփիւրէ մի քանդակի կամ կէս փշրուած մի արձանի համար եւ արժէհաւոր քարը չսրի վրայ չէր կարող կանգնել, նրանք հազարաւոր պերանիներ մխրճեցին ճահիճների մէջ՝ մեծ երազին եւ մեծ իրենց տալօմքներին տուն տալու համար։

Եւ Բազիլիկոսի վայրկեան ոսկիները մըռնչէք տալին։ Արեւը բոյն դրեց գոյների վրայ։ Սուրբ Մարկոսի զանգակատան գըլխին կանգ առաւ՝ իր ոսկի մեւերը անհուն քեղով քաղաքի պաշտպան հրեշտակը եւ Լագունայի լուսաէջ կամարները մեղ-

Fonds A.R.A.M

մօրէն ճիպոյին մարմարէ սանդուխների մօտ։

Այսօր հայ մարդը կանգնած է իր ամեհի լեռների, իր հսկայ ժայռերի եւ քարքարուտ իր դաշտերի առջեւ՝ ապքաո եւ վիրաւոր, մտերը բաժան բաժան եղած, սիրտը անխրաւած, եւ երակը խորտակուած։

Եւ մինչ ժողովրդները վաստօրէն լուել են, մինչ դարը, ուրացումի քօղը երեսին նետած, իր մաշած ոսկորների եռեւից է վազում, Հայոց լեռներին կարաւանները շարժւում են ու լուռ ու բոլոր մի՛ջից, հայ երկրի սիրտը արտասւում է եւ քարը սկսում է խօսիլ։

Քարը հոգի է։

Ու քարը՝ սարսին, մեռած նիւթ է, եթէ նրա կերպընկալ մակերեսի վրայ չդրոշմւի մեզ ասնչող միտքը, եթէ երկաթէ հուժկու հարուածներով չխոհանոցի նրան մեր կենդանի մտերի լրթռումը, եթէ նրա ճչող ծալքերի մէջ չմոգցնեն մեր էութեան կենտրոնի մի՛ջից պոկած սիեզերական գոյակիքը, եթէ չկատակուի՝ հասատարակշռութեան օրէնքների պարտադրութեամբ՝ իբր գերագոյն նշան նոր մի աշխարհապիտութեան եւ աշխարհազգացումի։

Ի զուր չէ, որ դարերի խաւարը պղծրտող մարդիկ անդադար պեղում են հեռաւոր երկրների հողերը, անապատների աւազը, լճերի եւ ծովերի խոր գիշերը՝ ոսրոնելու համար քարի այն կտորները, որոնց վրայ արձանագրել է մարդկութեան ոգին։ Բոլոր մեռած ճանապարհներում մի մի հոյակապ Այսրնտիդներ կան, որոնց հետ անհրաժեշտ է որ մենք հաղորդակցութեան մէջ մտնենք նոր Այսրնտիաններ կառուցանելու համար։

Տարածութեան եւ ժամանակի շատանալութեան հետ ոսկորները սեւանալութեան հետ խօսել դադարեցին։ Նիւթը գանում է սիմվոլ։

Ցալուսը՝ մահի կրծքին ցցած պեղեզմանաքար, աշտարակ ու տապա մեծահնչուն զանգակատուն։

Մարմինը՝ վճռական ձեւի մէջ տպրոգ արձան։

Ոգին՝ սիեզերքի եւ յաւերժի հիմնական օրէնքները համադրող տաճար։

Հիմա — լսո՞ւմ էք — Հայաստանի ժայռերը շարժւում են, խորխորատների եւ ձորերի մէջ լռացնած դարաւոր ձայները հսկայ փեթակներին նման վխտում են, կարծր հողերի տակից քարացած շերտերի դղրդիւնն է լսւում։

Քարը խօսում է։

Լսո՞ւմ էք։

4.

Այսօր, մրրիկը դեռ լռմբկում է պատուհանիս վրայ։

Ջիւն է. խակ ձիւնի տակ պարապ։ Կէս վիժած գերանները, այլեւս ուժասպառ, չեն կարողանում կրել հսկայ այն երակը որով բեռնաւորւած են։

Յոգնած, շէնքերը մէկ ոտքը դնում են տիզմի մէջ, մխրճւում, եւ ծուռած իրենց մարմնի հաստատակշռութիւնը փընտռում։ Տաճարները զաւեշտ են եւ հարբած մարդկանց նման լռեները բոլորում անկայուն զանգակատուների շուրջը։

Ջուրը պոռում է խորտակուող զանգակները։ Համբերատար ակռաներով, կամաց կամաց, մաշում ու կրծում է պալատների հիմքերը, քարերի միջից վեր բարձրանում եւ մկլատած իր դէմքը դուրս ցցում սրմանկարների արցունքոտ գոյների միջից։

Մտածում եմ, երբ ահագին ալմաստով, մի օր, ոսկէ այս քաղաքը, յանկարծ խորտակվի ծովի մէջ, ո՞ւր պիտի գնան

Fonds A.R.A.M

պօրֆիրէ հայ ազգ վիճաւորները, որոնք իրար վախճաւած կանգնել են Թօժէրի Պալատի առջեւ։

Ո՛ւր ալիսի գնան։ —

Եթէ հեռաւոր իրենց հայրենիքի մէջ, նոր մի պանգահատան զօրանչը մեռաղէ իր թեւը չպրնէ անհունին եւ բարձր իր կատարից նշան չանի։

Մութ է։ Մրրիկը անընդհատ հեծում է։

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԶԱՅՆԵՐ

Մենք դիմեցինք Հայաստանի հին ու նոր ծանօթ գրագէտներէն, գիտուններէն եւ արուեստագէտներէն շատերուն, իրենց աշխատակցութիւնը խնդրելով։ Անոնցմէ հինգը արդէն սիրալիր պատասխան տուին մեզի, խոստանալով իրենց մտածման կամ արուեստին աջակցութիւնը բերել այս մտաւորական ձեռնարկին. կը յուսանք անոնց գրկելիք էջերը կարենալ հրատարակել Ամահիւսի յաջորդ թիւերուն մէջ։ Որպէս զի այս առաջին թիւին մէջ Հայաստանի գրողներու ձայնը գայ միանալ պանդուխտ Հայութեան ձայնին, կ'արտաքսենք նոր Ուղի գրական, գիտական, գեղարուեստական, քաղաքական եւ հասարակական մեծ ամսագիրներէն որ այս յոնուարէն սկսած է հրատարակուիլ Երեւանի մէջ, մեր

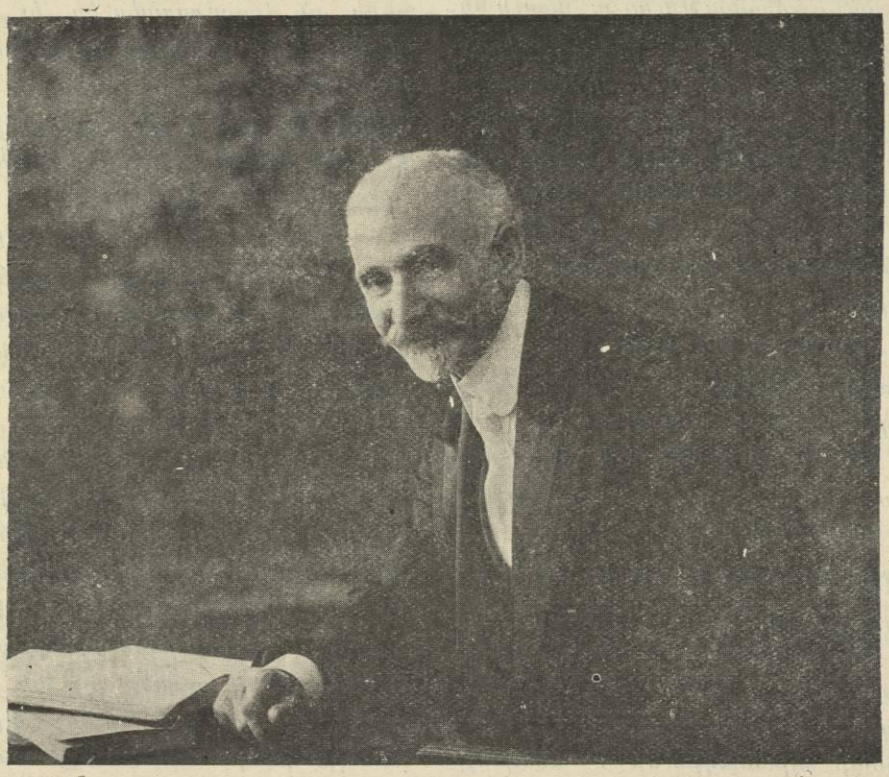

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ողբացեալ մեծ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի անախիղ սիրոյն մէկ էջը, որ իր Անուշ աղջկան ալպոմին մէջ գրածներուն շարքին կը պատկանի։ Ասով կ'ուզենք նաեւ մասնակցիլ յարգանքի ժողովրդական հանդիսաւոր արտայայտութեանց որ տեղի ունեցած են Հայաստանի մէջ բանաստեղծին ծննդեան վաթսունամեակին առիթի։ Երեւանի բանուորական ակումբներուն մէջ կազմակերպուած են երեկոյթներ ուր զեկուցումներ արուեր են, արտասանուեր են քերթողին էջերէն ոմանք, երգուեր են իր ա՛յնքան ժողովրդական դարձած երգերը, ներկայ է գտնուեր խումն բազմութիւն, մտաւորականներ, աշխատաւորներ, ուսանողութիւն։ Կուլտուրայի Տան մէջ փետր. 21ին տեղի է ունեցեր Թումանեանի երեկոյ, ուր հանրային կրթութեան գործավարը Պ. Մռաւեան կառավարութեան յարգանքն է արտայայտեր հայ գրականութիւնն ու լեզուն ճոխացնող տաղանդաւոր բանաստեղծին, եւ ընդարձակ զեկուցում է ըրեր Պ. Մակինցեան՝ անոր գործին, ու իբր հասարակական գործիչ եւ սոսկական անհատ ունեցած նկարագրին վրայ։ Այդ երեկոյթի գեղարուեստական բաժնին մասնակցեր են ծանօթ դերասաններ ու դերասանուհիներ եւ Ազգային Երաժշտանոցի ուժերն ու նուագախումբը։

Փետր. 4ին «պրոլետ-գրողներու» եւ «աշխատաւորական գրողներու» նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցեր է՝ դարձեալ Կուլտուրայի տան մէջ, Թումանեանի նուիրուած երեկոյթ մը, ուր խօսք առեր են Դարագեան, Դ. Դէմիրճեան եւ ուրիշներ։

Այս վաթսունամեակի առիթի պետական հրատարակչութիւնը ի լոյս է ընծայեր քանի մը գրքոյկ, եւ Հանրային Գրադարանի եւ Յեղափոխական Թանգարանի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուեր է ցուցահանդէս. այդ նպատակին համար տրամադրուեր էն Հանրային Գրադարանի Մխանիկեանի սրահը, ցուցադրուեր են բազմաթիւ ձեռագրեր, նամակներ, լուսանկարներ, զանազան քերթուածներու համար պատրաստուած նկարներ, լոյս տեսած գրքեր, Թումանեանի գործերու օտար այլ եւ այլ լեզուներով թարգմանութիւններ.

քանի մը օրուան ընթացքին, ցուցահանդէսն այցելեր են, ինչպէս կը գրէ Երեւան թերթի թղթակիցը, որուն նամակէն կը քաղենք այս մանրամասնութիւնները, աւելի քան 6000 հոգի։

Զեկուցողները՝ բոլոր այդ թղթակցութեան՝ ընդհանրապէս ի վեր հաներ են Թումանեանի գործին այն մասը որ խորհրդային մտայնութեան կը մօտենայ, եւ ատիկա հասկանալի է. բայց ոմանք յայտարարեր են թէ անոր ազգայնական ու կրօնական էջերը միթէ կը ներկայացնեն եւ գեղարուեստական արժէք զուրկ են ընդհանրապէս, ինչ որ ճիշդ չէ թնաւ Թումանեան «ազգային բանաստեղծ» պատուանունին արդարօրէն արժանացաւ, որովհետեւ դասակարգի մը կամ կուսակցութեան մը երգիչը չէր, այլ ներշնչեալ հոգի մը որ գիտցաւ իր յատուկ ձեւով երգել մարդկութեան եւ իր ազգին ընդհանրական մեծ հարցերը. ան ժողովրդասէր էր եւ արդարասէր՝ ինչպէս ամէն ճշմարիտ բանաստեղծ, բայց եւ ան ոգեպաշտ էր եւ ազգասէր առանց կրօնամոլ եւ ազգայնամոլ ըլլալու. անոր գործը իր ամբողջութեան մէջ սիրելի պիտի մնայ միշտ բոլոր Հայութեան։

Թումանեանի տաղիկին հետ կ'արտասպենք նաեւ Նոր Ուղիի առաջին եւ երկրորդ թիւերէն՝ Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներէն մէկուն՝ Գուրգէն Մահարիի երեք երգերը, ձեւով դեռ ոչ բոլորովին անթերի, բայց ուր հայրենի հողի սէրն ու անոր վրայ կատարուող վերաշինական բեղմնաւոր եւ խրոխտ աշխատանքին հրճուանքը կ'արտայայտուին զգայուն տողերով։ Կ'արտատպենք նաեւ գմայլելի նորեկի մը, Վ. Նորենցի, Նոր Ուղիի երկրորդ թիւին մէջ հրատարակած մէկ շատ շահեկան բանաստեղծութիւնը, որուն կը կցենք չորս պաշտելի տաղեր զոր ան, իբր ակրզրնաւորութեան փորձեր, ի լոյս կ'ընծայէր Նորի առաջին թիւին մէջ։ Նորենց Սահակի Շէնիկ գիւղէն պատանի մըն է, որ 1915ի եղերական դէպքերուն մէջ՝ իր ամբողջ ընտանիքին ջարդումը տեսնելէ յետոյ՝ կրցեր է ազատիլ եւ ապաստանիլ Կովկաս. Յովհ. Թումանեան, անոր մէջ նկատելով բանաստեղծական շնորհք, իր հովանաւորութեան տակ առեր եւ խրախուսեր

Fonds A.R.A.M

էր զայն։ Աչդ չորս տաղերուն մէջ, ուր արդէն իսկ քերթողի ինքնայատուկ նուրբ ու ազնուական խառնուածք մը կը յայտնուի, Նորէնց իր կորանցուցած հայրը, մայրը, քոյրն ու եղբայրը կ'ոգէ, իսկատիպ ու խորապէս տպաւորիչ ու յուզիչ պատկերներով։ Նոր Ուղիի բանաստեղծութիւնը ցոյց կուտայ այդ քնքուշ ու խանդաղատագին քնարերգակը՝ արդէն ըննաշրջուած, հասունցած, եւ որ չարանճի հեգնութիւն մը կը խառնէ երազանքին ու յուզմունքին Տիգրան Կամսարականի մրցանակն ստացող հեղինակներէն մին եղած էր Նորէնց, բանաստեղծութեանց հատորով մը, զոր դժբախտաբար դեռ չենք տեսած, բայց զոր յոյս ունինք վերջապէս ձեռք անցընել տպագայի մը մէջ որ թերեւս հեռաւոր չըլլայ... Նորէնց մեծագոյն խոստմնալից դէմք մըն է, եւ անհնար չէ որ օր մը Թումանեանի մը բարձրութեան հասնի, անկից շատ տարբեր ըլլալով հանդերձ խառնուածքով ու ոճով։ Ծ. Խ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԷՆ

ՏԱՂ ՄԸ

Բոշաքարում ես վազել եմ
Եղնիկի հետ հրազ, Անո՛ւշ.
Ձմռուխս սարում հրազել եմ
Ձրնաճխարհիկ հրազ, Անո՛ւշ։

Ձմռուխս սարը ամպ է պատել,
Իմ արեւի լոյսը վատել.
Աստծուն խնդիրք արի շատ էլ,
Ինձ չի տուեց մուրազ, Անո՛ւշ։

Իմ մուրազը շատ էր ծրեղ,
Դրախտ պիտեր խաղաղ ու գեղ,
Երգը հոսեր հառաչի տեղ,
Սերն ու բարին՝ Աւրազ, Անո՛ւշ։

Շատ եմ եկել էապես ասցել,
Հազա՛ր ախտոս եմ մարդկանց էլ.
Ես էլ կ'երթամ, ինչ է մնացել,
Ի՛նչման վաղ ու վրուազ, Անո՛ւշ։

20 Նոյեմբեր 1917

ՄՏԵՐԻՄ ԽՕՍՔԵՐ

Ժպտում է այսօր բարի, հոլիր,
Ու հոսանումն է ամեն ինչում.
Ինձ գուրգուրում է ճերմուկ ծոլրդ
Ու հոսանումն է մեղմ ջրջրյունդ...

Խաղաղութի՛ւն ինձ, հայրենի՛ տուն,
Հայրենի՛ երկիր, հայրենի՛ սեր.
Կանգնել եմ ահա սառն մի գիտուն՝
Խմաստութեամբ ու մրտաբեւեռ։

Այսպէս, միշտ այսպէս ... օրորոցում
Միլիոն մանուկներ, միլիոն ծաղիկ,
Շուրթեր բրդրնկած ժպտի բոցով,
Նայուածքներ պայծառ ու անթախիծ։

Այսպէս, մի՛շտ այսպէս, եւ դու պօե՛տ,
Մեծ հայրենիքի խաղաղացի,
Էլ բանական է ծոլեր ծոյես
Ու սիրես անձրեւ, կամ ամպե...

Սիրի՛ր այն հոլը, որի վրայ
Կանգնել ես ու ևս չի տրտնջում,
Սիրի՛ր արեւը, գալը նրա,
Ու վա՛ղը փետրիր ամեն ինչում։

Սիրի՛ր երկիրդ արեւային,
Կառուցման ամեն նիզր նրա,
Մեր կեանքը ա՛յնման գոյներ ունի
Ու ա՛յնման ծիլեր նրա վրայ։

Եղի՛ր արթուն դու, եղի՛ր գիտուն,
Ու պայծա՛ռ եղիր, եղի՛ր լուսե.
Խաղաղութի՛ւն ինձ, հայրենի՛ տուն,
Հայրենի՛ երկիր, հայրենի՛ սեր...

ՎԵՐԵԼՔ

Կանգնել եր այսեղ մի հիւղ,—
Ու նայի՛ր, չրկայ հիմայ.
Շրուում եր այսեղ մի ջիւղ,—
Հրմայի՛ր, — չրկայ հիմայ։

Fonds A.R.A.M

Կանգնել է մի ջեմ ահա,
Ու մի արտ ոսկի հագած,
Ձակատին նրա՝ ալվան
Բրածոյ մուրճ ու մանգաղ:

Երկի՛ր իմ, հազար գոյնով,
Աշխով հարսնացած,
Կանգնել ես ահա դու նոր,
Լիասիրտ ու արտաբաց...:

ԱՇՈՒՆ

Հասկե՛րն են խոր ըղբնջում,
Հասկե՛րն են թե սիրտն է իմ.
Աճո՛ւն իմ, գրա՛ր աճուն,
Հասար դու իմ կարոտին:

Ժպտում են հանդ ու արտեր,
Վառւում են հրով ներքին.
Բացեր ես ահա հանդես
Մտերի, մրգի, երգի...

Աճուն իմ վառ ու վերջին,
Թաշտերի դեղնաբաշ ձի, —
Թռչում ես, — անցար վերից
Աշխի միրգը կցկիտ...

ԵՐԿՈՒՆՔ

Թաշտերում սեզ ու ծաղիկ,
Հիշերում ո՛րհան մանուկ.
Գալի՛ք իմ, լուսե գալիք,
Երկի՛ր իմ, ե՛րգ իմ անուշ:

Իմ երկրի աստղերի տակ
Դեռ ծնունդ ո՛րհան մանուկ...
Օ՛ երկունիք խոր ու յսկակ,
Երկի՛ր իմ, ե՛րգ իմ անուշ...:

ԳՈՒԲԳԻՆ ՄԱՀԱՔԻ

1928 Երեւան

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վ. ՆՈՐԵՆՑԻ

Սիրելի՛ բնկեր ու սիրելի՛ կին,
Որ թագաւոր ես անհամբեր, մրցայլ,
Ի՞նչ պատասխանեմ ես ֆո ճամակիդ,
Որ յամառում է սեղանիս վրայ:

Ներա տողերը կարծես Ամուրի
Պրկած աղեղի սրաձիերն են սուր...
Թրում է՝ ոչ թէ կարդում եմ լրիդ
Այլ ֆո կարկաչող խօսքերն եմ լսում:

Ու ֆո ճնշի տակ փրթում են, ծաղկում
Ցոյզերիս վարդե՛ր անթիւ, անթիւ ...
Դուրսը ձիւնում է... ի՛նչ վարդեր ... ա՛խ, ֆու
Այդ մեղկ ճամակը ռոմանթիկ:

Գուցէ նրանից, նրանից է այդ
Որ դու ապրում ես իւնձանից հեռու,
Այնտեղ ուր ծովն է ցոլում լուսարձակ
Եւ մշականաչ ափերը հերում:

Եւ չդրկելով ֆո մարմինը պիրկ,
Զրնամբուրելով շրթներդ հասուն,
Երբեմն ես էլ ցոյզպես ռոմանթիկ՝
Անմարմին, հեռու սեր եմ հրազում:

Գիտեմ, կարօտդ է հուրն այդ ներարկում
Եւ յուզում սիրտս մի անմիս դողով...
Կ՛անցնի, նա, հենց որ հագնիմ վերարկուս
Եւ երթամ փողոց:

Կը մրցայ միայն՝ խոր եւ իմաստուն՝
Սերը՝ յոյզերիս յատակում հրնած.
Երբ հեռուներից վերադառնաս դու,
Կը բորբոքուի նա:

*

Ամեն սիրոյ մէջ, գրում ես դու ինձ,
Մի ինչ ռոմանթիզմ, հրնիրբուքիւն կայ.
Սերը սիրում է կարօտանիք, թախիծ,
Մրջուններ ափերն անյայտ, հեռակայ...:

Fonds A.R.A.M

Օ՛, ո՛չ, fո սrsի ռումաներիզմն է այդ
Որ ցոլանում է սիրոյդ մէջ անգոհ.
Եթէ չըլինի այդ սէրը վրիաս,
Նա պիտի պոռթկար ուրիշ ակումբով:

Սէրը մեր եղաւ այն լրնակը ջինջ
Ափէ-ափ ծրփող, երազուն-գեղող.
Որի բովչական ջրերի միջին
Ինքդ fեզ տեսար տրիսուր այֆերով

Ու fեզ թլուում է, ով որ էլ ըայի,
Նոյն տրիսուր դէմքն է այնտեղ երերում,
Նոյն իսկ հրաիինդ արեւն երկնային
Տրիսուր գիշերուայ ներա ջրերում:

*

Չուգադիպումն այս կարծես հեգնում է
Մեր fնfոութիւնը, սէրը՝ հիմնովին.
Նամակդդ թողած հիմայ գրնում եմ...
Ժողովի:

Ու ես, Պօետս, որ իմ սիրոյ մէջ
Երբեմն ակամայ, անմիտ թեւում եմ
Գրնում եմ հիմայ մղելու բանավէն
Թեոումների դեմ...

Պօետն երբեմնի, հենց որ յոգնում էր
Կեանքից՝ թեւում էր դէպ երերն անհուն,
Թեև դէպ երերն ինչքան թեւում էր՝
Ոտն էլի հողին, կեանքին էր յենում:

Իսկ հիմայ ինչպէս թեոում էլ լինի՝
Նոյն իմաստն ունի, որոր, մանեմանն.
Տանում է կեանքդ ու կապում հրնին՝
Թողած ուղիներն նոր կեանքի կերտման:

*

Ու մեր այս սէրը այսպէս ռումաներիf
Ո՞ւր է տանելու մեզ կամաց կամաց...
Տարբեր յանգերով երգում են մարդիկ
Միևնոյն երգը յաճախ ակամայ:

Ահա ծիծաղի նրման յատակ է
Ու ժպտում է իմ դէմքիս այս լինը...
Սակայն պղտորուեց... տիղմ էր յատակը...
Այնտեղ նեստծրս մի փոfրիկ խիճ էր:

Հապա մի սիրտդ շարժի՛ր կամացուկ,
Ի՜նչքան հրնութիւն կայ մեր յոյզերում,
Մեր արիւնի մէջ, մեզանից ծածուկ...
Եւ հին նեմ եւ նոր, կամուրջի սէրունդ:

Մեր սէրն իսկ կարծես մի փոfրիկ խիճ էր,
Որ նեռաճառեր մեր այսպէս յուզեց...
Թողնենք բառերի աղմուկն ու հիչը
Եւ մեր արիւնի գիշեր սուզուենք:

Այս սանդիմենտալ սիրով հազիւ թէ
Նոր իմաստ առնէ մեր կեանքը, հազիւ...
Չբտենք մեր սիրտը, մեր սիրտ զրտենք
Որ օրերի հետ նեռդաւճնակ հոսի:

1929 Յունուար

* * *

Fonds A.R.A.M

ՄԱՅՐԸ

Գլխիս վերեւ ամէն գիշեր
Անձայն թռչուն մի կը թառի.
Ուսկից կը գայ նա չեմ յիշե,
Տրխուր ընկերն իմ սրնարի:

Ձերմակ է նա՝ փրփուր-փետուր.
Կարծես լոյսի ալիք է ջինջ,
Որ քըշել է մութը մըրուր
Մենանոցիս ծոցը անջինջ:

Կը թառի նա տրխուր ու լուռ,
Գութ-աչքերով ինձ կը նայի.
Ջուր կ'աղերսեմ նըրանից լուր,
Ու նայուածքըս վար կը սաթի...

Երբ կը ցանկամ տեսնել կրկին,
Է՛լ նա չըկայ, ոչ էլ իր չուն.
Ու... թըռել է դէպ ի երկինք,
Իմ մըտերիմ ձերմակ թռչուն:

ՀԱՅՐԸ

Կիսախաբխուլ մի խուց է, ի՛նչ,
Ծոցում կանթեղ մի դալկաբոց.
Մի ծերուկ իր միստիք հոգին
Ըրխում է լուռ, անհեծկլտոց:

Գլխին կեանքի ձիւնն է իջել
Ու կախուել է միրուքից վար.
Տաճար դէմքին երկու աչեր՝
Ցոյս-հաւատքի ջահեր են վառ:

Ձեն չարժըւում շուրթերն իր էլ,
Խոր հոգու մէջ կ'աղօթէ ինք.
Եւ իր սիրտը թախծատոչոր
Աղօթքի տեղ կ'ելնէ երկինք:

Կը նուաղի լո՛յսըն կանթեղի,
Իր աչքերն էլ նըրա նըման,
Ինքն էլ, դարձած մի լոյս դեղին,
Լուռ կը ձուլուին, կ'անէանան...

ՔՈՅՐԸ

Մի դէմք ունի՝ ասես լուսին,
Շուրջը երկու ամպ խոպոպիկ.
Վարսերի հետ սափորն ուսին
Ջըրի կ'երթայ ոտաբոբիկ:

Ժըպիտ մ'ունի աչքերի տակ,
Ինչպէս լոյս մի ամպի խորէն.
Ինքն էլ այնքան նուրբ է, յստակ,
Որ կը կարդաս իր մէջ իրեն:

Աղբիւրի մօտ կանգնած՝ անիայրց
Նա կը նայի ջըրին այն ջինջ,
Նախ կը ժպտայ, ապա յանկարծ
Խառնէ նըրան ծիծաղ ու ձիչ...

Ու կը ֆալուին ծիծաղ ու ջուր,
Շըրա՛շք. ինքն էլ ձուլուեց թափով,
Դարձաւ ձերմակ-ձերմակ փրփուր...
Ափին մընաց դատարկ սափոր:

ԵՂԲԱՅՐԸ

Նա ասպետ է ձերմակ ֆագած,
Գանգուրները իջած ուսին.
Սուրն իր՝ շանթի մի շերտ կանկած,
Ինքն էլ կարծես սիրտն է լոյսի:

Ձերմակ ձի մի ունի իր տակ,
Լոյսի մի գունտ՝ ֆոտվ արշաւով.
Կ'ասպատակէ նա ֆամարձակ,
Ինչպէս արեւն իր երկնքով:

Ծիծաղ լոյսեր ցանելով շուրջը.
Դէպ ինձ կը գայ ըշտապ, ըշտապ.
Բայց... ֆեռու է, որպէս անուրջ
Տիեզերքի ծոցում անափ:

Խորհորատ մի կայ մեր միջեւ
Ու այն անցնելն անիընար է...
Խորտակուեցա՛ւ... կ'երթայ մինչեւ
Ուր որ հոգիս կը նշմարէ:

Վ. ՆՈՐԵՆՑ

Fonds A.R.A.M

ՇԱՐԺԱՆԿԱՐ

ԺՊԻՏՆԵՐ

Գարուն...: Բիւրեղացած կապոյտներ կաւեայ ամպուտ ու կո ժպտի առոգեր:

... Մեծ խորհրդով ծլարձակումին կը սարսռայ Նոյը, կը տարտամ անառակները: Քաղերուն առկէն խլրտումը մինչառներու, խոտերուն մէջ Նովաւերգումիւնները ամէն ճճիներու: Կենդանիները կը պատրաստուին կեանք առ, խաչասնքը կեանքին կը պղըրպայ կողերու մէջ: Բնութիւնը, Նրաշագեղ վայելքներով լեցուն, առատապանքով լեցուն, Նրճատանքի ու ցաւի, մահուան ու կեանքի մէջ Ներդաշնակութիւնը վարող Բնութիւնը, կը ժպտի՝ միշտ վերարկուն ծուէն ծուէն նետած ձորերուն խորը:

... Բլրին կաշին, Նին գլեակին պատերուն ճեղքուածներէն, ծովիներ գլուխնին դուրս կը Նանեն Նեռաքրքիր. անոնց առոյտը, առատակը՝ Նորոգուած կարկաչով, կապոյտ մեռաքը երկնքին՝ վեմվեռուն չուրին մէջ: Լայնեզր կանաչ գլխարկին տակ, որուն երբեմն կարկուտի Հատիկ մը կրպայ բացիլ անպիտրէն, մանուշակը կը ժպտի ամ՛կոյս, պտրմանիկն ու շնարուած ըլլալուն:

... Գետին եղերքէն, մառախ ալիքիկը՝ պրքերուն պայտատակը լծելին տակ. պարէզներէն Նեշտանքի արտաբուրմունք: Անձամնօվ յայգեր պտղին մէջ, շրմիները Նովին գազանքներէն առկուան, Նամբոյրներ ծոծրակին, ձեռքէն կը լծուղ պայտատակը, Գրքերը կիր կան կը լծակին արժանապատուելիւնին վիրաւոր. անպիտակիկ աեռնանքներ լծեր կ՛առնեն, լծակիչ, լեցուն արխանքով: Գետակին Նեռմեռնի խոպոխմին կրկնած ալիկնակը, երակները Նրատապ՝ կը ժպտի պեղեցիկ աեռիլքին. ժպիտը Իզուտապի, կախարդական Նեղուկէն յետոյ, կելտական անապատներուն խորը:

... Նօթր-Տամի ճակատին մեծ վարդակին, բիւրատար տաբլերու, Նրեշտակներու, մարտիրոսներու արձաններուն վրայ՝ դարերու լռիմացքին գոյշ Նպատէն ծերացած, պատմական անցքերու յիշատակը բեռնատար, պարը չտրտնձի ճպտապայլներու: Ներսը՝ պըրը երգեհոնին. մուխ խորքին Հարպաքանդակներուն մօտէն, կ՛ուրուագծուին դիմատուերները, պլիտակ ու անապատ, Յիսուսի եւ իր առաքեալներուն, դիմատուերներ իրենց մէջ կեզրնացուցած ճշմարտութիւնն ու երազը, լոյսը ճշմարտութեան եւ բանաստեղծութիւնը երազին: Մարմար տապճաններուն տարրալ, կտակը պատին, կոյր մուրացիկը Համբոյրի գլխով, յաւերժական մուրացիկը, Նիացամի Նշոյլ մը դէմքին, մարդկութեան Նուաստագոյնէն գիտցող արեւին կը ժպտի, կը ժպտի լոյսին դէր չի տեսներ:

... Ժիտրը նազ-պաճուճին: Պալծոնեի անուտը Նոր արդուզարդով, երանգները կանանչին, խաղերը տատերին ու յղացում Ներուն. Նոպճեղը լինքնաշարժերու. արտաքուստ երապին: Արդիական արճարանի մը թեռասը, պատուհան տունկեր: Պար ու շպար: Էկզօթիք աերեւներով Նովանոտ անկիւն մը. ծովիտակ ալիքիկը անպատկառօրէն շուռտնած, կուտակեան յետամնաց ցոլք մը աչքերուն խորը ծարիրներուն տակ էր, (անմեղութեան մարմնք մը կ՛երեւ,) մատերը փետուռուած վարդի մը վրայ. դէմը ծերուկ մը ճպտատ, Նախատակ Նոպատատ կապտատի մեղսակից ճիպերուն՝ կարթքամակ տարմներու բորբոքուելեան տակ. ալիքը գետակ մը amourette: Երկու amourettեներէն զգլխած, յանկուցեան՝ շուտյօրէն կը ժպտի: Ա՛Ն, ամբողջ Նոպկանքը այդ ժպիտին:

Հիրիմներ ու լեզակներ. մէյ բուրտնատէտ, կէս երանգներ, գեղօրներ, Նոպատապատ, գմայլելի խատնիճապատճ մը. Նիւրասարանը: Լատապոյն ընկերութեան լատագոյնները կայսրուիները: Պատմանոպրական ժպիտներ: Տան տիրուհին կը ժպտի ալբոմը բաթեկոմանիին՝ ամուսինը ձեռքէն խլելու Նետամուտ. Նորատի ալիկիկը կը ժըպտի կենցաղագէտ՝ իր սիրած տղուն, գինքը լքած ու Նարատատ ալիկան նշանատած: Խաբատած ամուսինը միամիտ՝ կը ժպտի

Fonds A.R.A.M

կնոջը սիրահարին։ Տարեց դրագէտը կը ժպտի (դեղնորակ ժպիտ) երիտասարդ բռնաւոռեզծին որուն կրակոտ էջերը ազօտած են իր հին համբաւը, եւ կարականուլմեան ժպիտքաւմը ձիմախիւղով կանխեղին վրայ։ Դրամատէրը գոհունակ՝ կը ժպտի խեղճ մարդուն որուն ստինը քաչքաչելու վրայ է։ Նկարիչը կը ժպտի համբերատար՝ fապօօճնեռով պատասխան արուեստի տեսուխնեռրուն, ապագրանքի մը յոյսով. իսկ աշխարհիկ փիլիսոփան, իւրաքանչիւրին հոգեբանուլմեան տեղեակ, մարդկային խղճալի կատակերգուլմեան առջեւ կը ժպտի լայնօրէն արհամարհոտ։

... Սպիտակուլմուն... յուսալը սպիտակուլմեան, սեւէն աւելի ահմոկեցուցիչ պատերը, ձեղունը, անկողինները, բոլոր կարասիները, պահարաններըը, forնեքները ուրուականներու պէս ահով անցնող հերպարահներուն, ճերմակ ամէնքը։ Քայլեր որ ձայն չեն հաներ, վախուքներ կամ լռուլմուն, հոսը իօsօճօrմին. պատուհաններէն՝ մեռ ծառերուն կարեկից նայուածքը։ Մայրանոցը...։ Գոգոլման կիներու, երկունքի տառապակոծ շրջանին, տաժանքի պահերուն տանջարանը։

Գանազան, արիւնքամ, ժպտվրդի կնոջ գլուխը հազ կաւէ բարձին վրայ. օրհասի տարուսը բազմաչարչար էակին, մարմրատացած՝ լմմրեցուցիչներու, երկամնեռրու, մխի ամէն տատայանքներով յօշոտուած՝ պղպջանաներու տակ։

Աշխատասէր կնոջ կեանքը, տանոյ հրճուանքի ու մխօրմնակ, տանած՝ հեռվհեռ քակտող մոխրագոյն կեղտոտի ծրարի մը պէս, սպառած՝ ճերմակ ծածկոցին ներքեւ։ Շրմնեռրու կծկուած մը յատպին։

Յրատարատուս մաքրուլմեամբ պղրկուած տախտակին վրայէն՝ սպիտակ կինը, հիւանդապահուհին, հոգին քարացած մարդկային ցաւերուն տեսքէն, կը հակի դէպ ի անկողինը, լմեւերուն վրայ վարդագոյն մրսասկայ մը, գլուխ մը կլոր ու վոքրիկ, երախան... կեանքը փրցուած վիրաւոր արգանդէն, կեանքը որ կը հոսի լոյսի պէս կապոյտ բարակ երակներուն մէջէն։ Խայտուած, մահամերձ մայրը, գերեզմանին սեմէն, վերակենդանացած, անարիւն լինառերը ցոյց տալով, կը ժպտի զոհաբերուլմեան յաղթանակին։

... Փոխին եզերքը, ներկուած սրտին մօտ, տակեծպղիններ, վայրի նարկիլներ։

Երազանքի անկինը յոգնած գոգլմականին։ Գիւղանկարին չկնչ շրջանակը սրտին մէջէն կ'ուրուագծուին կորուած սիրելի քաներ. այգին ու անտակը, կատուը հայրենի, արահետէն վերադարձը նախիրին, չուրը որ կը կկկլայ գետին մէջ օրն ի բուն, գիշերն աղջկան, ոսոտիւնը արծուի կաղամախիներուն, կոյս ճակատներ ծաղիկով պսակուած, պարեր մարգերուն վրայ, զանգակներ Յարուլմուն աւետող։ Յարուլմուն ընկճուածին, յաղթուածին, կեանքի պայքարին մէջ անզօրին։ Յարուլմո՛ւն. կնչա՛ւ, քանի նայեն են կեանքն ու մահը։ Վերապրի՛լ, մաքառի՛լ կրկին, կրկին յաղթուելո՛ւ համար, քանի հզօրին է իրաւունքը. ո՛ր նպատակին համար կռուիլ, երբ անյաւուլմունը չկատած է արիւլմունը. անէացումը, միակ երջանկուլմունը։

Ամբերպ մը՝ բխրեղ օդին մէջէն։ Կեանքի ու խայտանքի երգը, հայ աղջիկներ մեռ ճամբուն վրայէն կուգան երգելով ցնծագին.

Վե՛ր կացիք՝ քոյրե՛ր,
Պար բռնել վըտրվի,
Հայոց աշխարհէն
Զեզ նարկիլ ու վարդ...

Հայրենիքէն ծուէն մը, մեռ սարերէն արձագանգ մը, խրախոյսը երիտասարդուլմեան... հայրենասիրական տարագիրը պահ մը կարօտը պաղշկած, լքումի գիրկընդխառնուէն ճոպտրած, ներաշխարհին խրոսվքէն խուսափած, կը ժպտի լարուած յոյսի սակի վրայ։

... Հեռագրական ճոլին վրայ, բոյնը քանդուած ծիծեռնակ մը՝ ժպիտէ զուրկ։

Փարիզ, 1929 ԱՆԱՅԻՄ

Fonds A.R.A.M

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆԷՆ
ԱՆՏԻՊ ՔԵՐԹՈՒԱԾ ՄԸ

Հետեւեալ քերթուածը, որ մեծանուն գրագէտին ամենէն ինքնատիպ էջերէն մին է, 1895ին հեղինակին կողմէ ղրկուած էր Պոլսոյ Ծաղիկ երկշաբաթաթերթի անօրէնին, նամակով մը ուր կ'ըսէր, Նարեկացւոց նուիրուած յօդուածին մէջ իր անունը հայ մեծ միտքերուն ու Վերլէնի անուններուն հետ չիշուած ըլլալուն առթիւ, թէ ինքն ալ իր Sagesseը գրելու վրայ էր։ Արդարեւ եղիա, որ երկար

Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

աւեն նիւթապաշտ իմաստասիրութեան հետեւող մը եղած էր, իր կեանքի վերջին շրջանին՝ հաւատացեալ մը, նոյն իսկ միտքական մը դարձած էր եւ այդ ոգով արտադրած է բազմաթիւ արձակ ու ոտանաւոր էջեր որոնց շատ քիչերը հրատարակուած են։ Ո՞ւր մնացած են արդեօք այդ թանկագին ձեռագիրները։

Ծ. Խ.

* * *

ՀՐԱՅՐՔ ՄՈՒԹԻՆ

Ա.

Ծածկրւելու տեղ մ'ախտագին
Զիս ատեցող բրաւ արփւոյն.
Բռնաւոր պետ, սեր կաթոգին
Կր զգայ սիրտն իմ առ ու՛ր, լո՛ւռ բոյն:

Աւգանդին մէջ մղձկեալ տրլաւն,
Մարդն որ ի խոր իջաւ վիրապ,
Մանաւանդ ա՛յն՝ որ գերեզման,
Կր նախանձի՛մ անոնց. Վ.ջա՛սպ:

Զր ծրնած՝ մօտս բսի. «Միշտ հո՛ս»,
Եւ առ Աստուած յանախ. «Ա՛լ հո՛ն».
Աւգանդն, աւա՛ղ, բացուեցաւ, փո՛ս,
Գերեզմանին չր՛ բացուիր փոսն...:

Աւփւոյն կռնակս երբ դարձուցի,
Աւփիաշող դեմ մր տեսայ.
Ա՛հ, չեմ ուզեր ինձ դրացի՝
Բայց թէ սե՛ւ խաչդ, երկինց փեսա՛յ:

Լուսնի գիշեր ամեն անգամ
Տափակ գրտայ չճնաղ Մոտան.
Վրսեմացաւ այն գամ բզգամ,
Ագռա՛ւմ ծովափն երբոր եկան:

Բ.

Անձա՛ւ մ'ըլլար բրնակարանս,
Ինձ բնտանիք՝ ցաւո՛ տ չրղջկուիմ,
Ցաղր բոյն մ'անգեղց՝ առաջի դրանս,
Միշտ սե՛ւ հողին մած՝ իմ ծրնգուիմ:

Ծովեզերքին՝ գերեզմանին
Մէջտեղ անձաւ մր խո՛ր ու մո՛ւր.
Ու տճուրիւնս որորէին
Աղեկիզիկ գեղօմ անգուր:

Fonds A.R.A.M

Սեւ իր վեսերն ինձ պատմե՛ր ծով,
Սեւ իր երգերն ոսկրն ինձ յղե՛ր
Սեւ մրրկին լեզն բեւեռով.
Ո՛, հաւասկման մահու մեղեր...:

Այտերուս տակ գանկդ, ո՛վ Մահրիկ,
Աչերուս տակ խաչդ, ո՛վ Յիսուս:
Ո՛վ Մահրուհի, լո՛ւռ էակարիկ.
Խաչեա՛լդ, որ միշտ խնդրես արսո՛ւս:

Ուսերս ազատ՛ւ դուռնեն տալին.
Ու ճիրտն որմոց՝ ինձ իբրեւ ջուր.
Զրոջկանց բեւերն ալ իմ մարմին
Թո՛ղ ծածկեին: Իսկ գրուխս ո՛ւր...:

Այլ գիտուդ դուն ունեցա՛ր տեղ,
Փրկի՛չ մարդկաց, Տե՛ր իմ Յիսուս.
Եւ, վերջապես մահինդ՝ այդ ճեղ
Փայտը չեղա՛ւ, փայտն՝ որ յի՛մ ուս...:

Եւ այդ շրջեալ Գրախտին մէջ
Անցնե՛ր, ո՛հ, կեանքն իմ բովանդակ.
Մինչեւ լեցուեր այդ սրճամէջ
Գանկն աղօրկաց, — վե՛հ ճահճատակ:

Մինչեւ որ գանդդ, աւեղծուած-կո՛յս,
Լեցուեր իմ հո՛ւր հո՛ւր արտասուօք
Ու լեզրներ անձաւս անդոյս,
Ու չարչարանքս ոչ տեսնե՛ր ոք:

Բրնարիս թեք՝ բուխ գիսակիդ
Թեներն: Հրմայքն՝ ոյժն իմ մատաղ
Դա՛յր վերհիներն խոցեալ կողիդ.
Տե՛ր, արիւնեդ՝ հուպ իմ շրթանց:

Եւ խաչիդ սեւն յար բանձրանա՛ր,
Այնքա՛ն որ ա՛լ պայծառ բրեր
Մութն որ պատեր շիրիմն իմ այր:
Եւ խաչիդ ոտքն իմ ողբերգներ

Այնքան սուր շեշտ մը սպանալիք
Որ... խարանձան հներձեալ բացուեր,
Եւ, երեւո՛յթ նոր՝ երկնային,
— Մոնագն ոչ մարդ, այլ... Աստուած մ'եր:

Տրտմութեանց հրաբխի է այդ:
Հրապուրեց զԱստուած, ու Մարդ
ՋՈՐՆ զիջոյց լինել. տրա՛յտ
Կացուցանէ Աստուած բզմարդ:

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

6 Ապրիլ 1895, Հապգիւղ

Fonds A.R.A.M

ԹՈՌՆԻԿԻՍ ՀԵՏ

Մեր սենեակին մէջն ենք։

Տան մէջ, այս բաժինը, մեր սենեակն է։ Մէկ անկիւնը՝ քու սպասիկ դրասեղանդ, և գեակինը, հոս ու հոն ցեցուած՝ խաղալիքներդ։

Միւսը, իմ անկիւնս է։ Թիւնախմաստ, սեղանս, գիրքերս, ակնոցս և բզպացած թերթերը, այս ամենուն վրայ կը նետեմ յուսահատօրէն իմ ակնարկս։

Այդքա՜ն շատ բան կարդալու, և ժամանա՜կը... ինչպէս արագ կը սուրայ ժամանակը։

Պատուհանիս առջին եմ, գիրքի մը վրայ հակած։ Դուրսը հանդարտ է. գարնան իրիկուն մը կարծես, որ հեշտանքով կ՚ինջնայ ու բարեմեամբ կը համբուրուի պետնին հետ։

Դուն ծռած, փայտէ խաղալիքներովդ դղեակ մը կը կառուցանես։

Ես ու դուն։ Մամիկ ու թանկիկ, առանձին ենք, գլուխ գլխի, ինչպէս կը պատահի շատ անգամներ։

Դուն՝ զբաղած ես լրջօրէն, ինչ չափես պզտիկ մատներովդ դղեակիդ համեմատութիւնները. դէմքդ խիստ է. անհանգստացած ես, ինչպէս միշտ, քու գործերուդ մասին։

Ես՝ գիրքս կը թղթատեմ, խորհուրդներուս և մտածումներուս հանդիսաը վերնատելով քու մարմնական կառուցուածքիդ վրայ։

Միտքս և մտածումներս ինչպէս կը պայծառանան, երբ ակնարկս կ՚ինջայ քու վրադ, անո՜ւշ թանկիկ ...։

Լուիկ ու անհոգ, երբ մխաեր էիր այսպէս քու աշխատութեանդդ մէջ, ինչ անցած յանկարծ մտքէդ, որ հանգստացդ շեշտեցիր աչքերուս մէջ, և հարց տուիր ախորժկին.

— Շատ լացի՛ր երբ մամիկդ մեռաւ։

Ինչպէս այդ խորհուրդ, սեւ ու մահաւորուս մտածումդ ճեղքեց քու կենսունակ խորհրդածութիւնդ ընթացքը, և ըրիր այդ հարցումը լինելի։

Զեռքս դադրց գրքիս վրայ։ Պերճախոս դարձայ յանկարծ։

Այս իրիկուն պեղտն էր սիրտս։ Եւ պատմեցի քեզի շատ մը բաներ, որոնք անցան, հեռուհեռէ կենդանի պատկերով, աչքիս առջեւէն։

Տեսայ մամիկիս անշունչ մարմինը՝ որուն վրայ ապրածած էին սեղանին քանկարժէք կարմիր թաւիշէ վեսցը, սեսայ անոր հանդարտ, մաքուր և մասունքի պէս նաւիրական երեսը։

Տեսայ խունկի գոյն մաքուր ձեռքերը կուրծքին վրայ խաչաձև։

Եւ յիշեցի թէ այս պատկերը, այն սասեն, մահուան գազափարէն աւելի, կրծքի և անմահութեան ներշնչարան մը պարձաւ լինելի համար։

Զկրցայ ի սպաս սպասել մխաքիս մէջ, թէ մամիկիս պէս կենսունակ ու բարմաբեղուն գոյութիւն մը կրնար մեկ վայրկեանէն միւսը անէանալ այսպէս։

Զկրցայ համակերպիլ, սասնոյ կորթնելու գերագոյն հաստատներու ներշնչմանը վրայ։

Եւ պատմեցի...

— Լացի՛... շա՛տ լացի... գժբախտ էի յաջորդ օրը. մեր սենեակը մասյ, չգտայ մամիկը անկողնին մէջ...

Սեղանին վրայ իր սեղը պարապ մը նոյ աչքերուս... գիշերներով գլուխս վերմակիս տակ արցունք թափելի և մամիկս վհատելի...

Իրրեւ թէ սեւասուսեր ամպեր անցնելին գլխուդ վրայէն, մթագնեցան աչքերդ, և թախիծի մը պէս սև եղաւ քու արտայայտութիւնդ։ Սրտաբեկ հարց տուիր ծորէն.

— Մամիկս, դուն քանի՛ տարի պիտի ապրիս տակաւին։

Fonds A.R.A.M

Քաղցրութեամբ ժպտեցայ քեզի, ու խարտեղ հաւասքը հոպ-հոպ մէջ, յայտնեցի.

— Աստուած միայն գիտէ այդ բանը։

Հէքեաթի հերոսներուն նման, կրակէ վայրկեան մը անցաւ աչքերուդ մէջէն... և յետոյ խորհրդաւոր մխիթարութիւն մը... աչքերուդ շրջանակները ևս ալիքներու պէս ընդլայնեցան մինչեւ ոյսերուդ խաւիղը, ու դէրընական կսրով մը սրբի կանգնեցաւ գլխիդ, խոյացար, պղտիկ խեւերուդ բոլոր ուժովը սեղմեցիր գլխուս վրայ, և ինքնաբուխ համարձակութիւնով բոլոր աչքերուս մէջ նայեցար.

— Ինչպէս պիտի ուզէի Աստուած ըլլալ ես...

Գարնան անուշահոտ ալիք մը պղպեց հոգիս. երջանկութեամբ ըմբռնեցի աստուածային հերշինման այդ ժեսթը, և երկարօրէն խեւերուս մէջ պահեցի, կուրծքիս մնած գլուխդ, շրմունքներս մազերուդ վրայ։

Նիւ-Եօրք ՉԱՐՈՒՀԻ Ս. ԴԱԼԼՄԵԵԱՆ

ՃՕՎԱՆՆԻ ՓԱՍՔՕԼԻ

ԿՈՅՍԻՆ ԵՐԱՋԸ

Կոյսը կը ննջէ։ Բայց ջինջ լուսափայլ
Բոցը յամրօրէն ու մեղմ կը փոքմէ
Արտեւանունքներն աւուր մռռացկոտ·

Կը բախէ փակուած հոգին։ Շուքին մէջ
Կը սատաիի լոյսն իբրը կեանքի աստղ՝
Ընդմէջէն ֆօղի մը մառախուղէ։

Կ'արձագանգէ իր հոգւոյն մէջ՝ ֆուռէ
Գրքաւուած գերուած՝ այն զարկն, ու կարծես
Պիտ՝ արթնցրնէ տրնական լրռիկ։

Տունը կ'արթնիայ· ժըպիտ մը ահա
Վառ վառ կը շարժի, և հետզհետէ
Կը ծաղկի հոս հոն այն դէմքին վըրայ···

Կոյսը կ'երազէ· և վըտակ մ'արեան
Կ'ապշեցընէ իր աներեւ և անհուպ
Երակներն արեամբ մ'աւելի առոյգ,
Աւելի տաքուկ, իբրը թէ կաթով···

Կ'ապշեցընէ իր երակներն հանդարտ
Այն ծտարոտի հոսանքը բաղցրիկ,
Գողտրիկ այն առուա'կը սահուն ու ջինջ

Անծանօթ ակէ, որ կարծես ճնճուղ
Անուշ խորհրդով կ'ողողէ համբոյն
Իր բարգպաշտիկ կնճռուած անդամներն։

Նրբին անդամները կ'անգիտանան
Պատառուածքն, ու չեն գիտեր ընդխառնում·
Սրտին մէջ թերևս տագնապ մ'այո՛ կայ,

Բարախիւնի ստուե՛ր մ', հե՛տք մ'աղաղակի·
Շունչը դաշն ու մեղմ՝ աւուրշ, տարտամ
Յիշատակի մը որ ննջէ մրափուն·

Որ ննջէ սրտին մէջ և գբօսցընէ
Սրտին մէջ աւուր ճրնական ամայի։
Կոյսը կ'երազէ· շունչ մ'ահա փոքրիկ,
Եւ իսկ և իսկ ճի՛չ մ'յետոյ մանկական···

Որդի՛ մը, որ իր մահճին մէջ կոյսի
Կը հանգչի, և կոյս կուրծքին կը փնտռէ
Զոյգ աղբերակներն աւհուն ծարաւով։

Ո՛վ որդի ծրնունդ հոգւոյն մըտերի՛մ
Մէ՛կ ժըպիտին, ո՛վ սերմէ չըծրնած
Ծաղիկ, յանկարծոյն բացուած փըթըթուն։

Ծաղիկ մրն ես դուն որ ցօղուն չունի·
Կը լուսափայլիս կրակէ չըծրնած·
Դուն կը ննջեիս երկնքի աստղի·

Երկնքէն հոգւոյն՝ ուր արդ յեղակարծ
Փըթըթցար, դուն ինչ ատենէն պիտի
Արշալոյսին մէջ աւհետիս ցնդիս։

Fonds A.R.A.M

Առժամբս դուն կարճ ժամու մը համար
Կ'ապրիս հոգիի մը մէջ կուսական.
Եւ օրօրոցիդ մէջ ֆու այդ ճնճուղ
Կ'արտասուես դուն ֆու լացիկըդ լըռիկ:

Կը տատանի ճօ՛ճ ճեմ կը տատանի
Այն օրօրոցիկն այնքան անաղմուկ
Համատարած խոր լըռութեան միջեւ.

Նոյն ընտան հովին մէջ լըռիկ մնջիկ,
Լուռ ու մունջ լոյսին մէջ լուսընկային
Կը տատանի ամպ մ'արծաթածըւէն:

Ո՞հ, ննջէ՛, մանո՛ւկ, համբր ճօճումով
Նուրբ օրօրոցին զոր ունեցար դուն.
Մի՛ լար ամբողջ, մի՛ այն փոքրիկ վայրկեանն

Որ ունեցար ֆու ներքեւի կեանքիդ.
Մայրենի սրտին մէջ թող չըմընայ
Այն արտասուքի արձագանգն անվերջ:

Ժպտէ՛ իրեն դուն, ճայէ՛, մօտեցի՛ր
Մայրիկին, որ ա՛լ ասկէ վերջ չունի

Ապրելու համար ընչիկ մ'ունես զինք,
Այլ ընչիկ մը շունչը զոր ունին դուն:

Լոյսիկն անհանդարտ մերթ կը կայտռէ վեր,
Մերթ կը ճարճատի՝ կ'առկայծի՝ կ'իջնէ.
Մարեցաւ ահա: Խո՛ր անդորրութիւն:

Ըստուերին մէջ ճօ՛սր արդէն և աղօտ,
Ընդմէջէն անշարժ վրանիներուն ահա
Այգուն մառախուղր կը փարատի:

Յանկարծափրթիթ ծաղիկը, սերմէ
Զերծած, ցօղունէ վեր չբռնըւած...
Ցնդած է անհետ: Ըրծնած, չըմեռած:

Անհետացած ջինջ պայծառ շունչին մէջ
Այգուն. երազին գիշե՛ր երկնէրեն
Սպառըսպուռ ցի՛ր ցաւ եղած: — երգեցին

Ախաղաղներն, օ՛դր բրստմբնեցաւ,
Լեցուեցաւ ուղին ոտնաձայներով.
Հեռուէն հնչեց միայնիկ մնջիկ
Զայնիկը Ողջոյն Քեզ Մարիամի:—

Թարգմ. Հ. ԱՐԱՒԻՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԳԱՐՈՒՆ

Նկար Մ. Փեպապեեանի

Fonds A.R.A.M

ԱՐՁԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

Ա.

ՀՍԿՈՒՄ

Ինչքա՜ն ատելի կը սիրեմ քեզ երբ այսպէս յոգնած ես ու ժժգոյն, իմ սիրելիս։

Լուսնին փափուկ լոյսը կ'ինչնէ մեռածքէ վարպետներուդ վար, ու կուգայ համբուրելու ճակատդ։

Կը հանգչիս ոսկեայ կարմիր բարձերուն վրայ, ու մտերմութ մեր ու խաղաղները կը գրկեն ախտակաւիւնը նիրհող կոպերուդ։

Իմ սիրականս, ինչքա՜ն գեղեցիկ ես դուն այսպէս յոգնած և ժժգոյն։

Տաք տան պիշերին մէջ որ գանգատիլն ու հեշտօրէն կ'ընդմտայ, պատուհանին տակէն ճակոյ տանջեանքներուն ու վարպետուն բոյրերը կը պարուրեն էութիւնս։

Այնքան հանգստաւէտ կայ այս պիշերին մէջ, որ կարծես պիտի լսէի աստղերուն լուռելէն համբոյրները իրարու և այն բոլոր գեղեցիկ բաները զոր օդերուն մէջ ճեռածոլ կապոյտ ոգիները կ'լսեն իրարու։

Ա՜խ, տէրէն տանէն ատելի կը սիրեմ քեզ այսպէս։

Բ.

ԵՐԱԶ

Ամբողջ օրը տանջուեցայ և պիշերը տեսայ պինքը երազիս մէջ։

Փոքրիկ աղջիկ մը կը սիրէր։

Այն որ իմ սիրականս էր, երազիս մէջ այս պիշեր կը նայէր այդ փոքրիկ աղջկանն կանաչ աչքերուն ու կը համբուրէր խեղդի պէս անոր կաս կարմիր շրմունքները։

Ու ես երազիս մէջ երկար հեկեկացի մեծ յաւ մը հոգիիս մէջ։

Ես հիմա՛յ հիւանդ եմ, որովհետեւ երազիս մէջ այս պիշեր, զգայի իմ սիրականիս համբոյրը ուրիշ կարմիր շրմունքներու վրայ...

Գ.

ԽԵՂՃ ԼԻԼԱՆԵՐ...

Մոմմարանոսի լիլանները, խե՛ղճ լիլանները...

Պայծառ օր մըն էր Մայիսի։ Փոքրիկ աղայ մը ամբողջ ծառը վեռաւեց լիլաններու ու նեռաւեց սաքերուս առաջ, խեւերուս մէջ, ճակատիս, շրմունքներուս վրայ։

Խոշոր պաշտեր կային շուրջը. ամբողջ ամբո՛ղջ ծառերը ծաղկած էին և բոլոր խուչտնները կ'երգէին ու կը սիրէին։

Պայծառ օր մըն էր Մայիսի, բայց օդին մէջ ի՛նչ վախարիկ կար...

Ո՛վ իմ բարեկամս, անյաւսիր խեւերդ ուռերուս շուրջ ու սեղմեցիր պիս այնքան մեղմիկ որ ուզեցի լալ ու գլուխս դնել սիրախդ, Մոմմարանոսի լիլանները խեւերուս մէջ...

Յետոյ անձրեւեց, տաք խոշոր կաթիլներով։

Ու պարզանք, արդէն տուգ մը մեր կոպերուն տակն...

Մոմմարանոսի լիլանները...

Խե՛ղճ լիլաններ...

Դ.

ՀԱՆԴԻՊԵՑԱՅ ԻՐԵՆ...

Հանդիպեցայ իրեն ծովին եզերքը։

Իրիկուն էր. խոշոր ալիքներ կային, ու խոշոր աստղեր։ Փոքրիկ լուսին մը կը վազվզար ժոլիսի մը պէս։

Fonds A.R.A.M

Քալեցինք միասին: Մեծար ձայնը հանդարտ էր ու խորունկ և կը պատյի անոր լքնալը հոգիիս վրայ:

Ձերմակ ու նիհար ձեռքեր ունէր: Բարակ մատները կը կորսուէր լոյն վերարկուին մէջ, և երբ կը խօսէր, հեռուն կը նայէր իր սեւ ու շատ խաշտ աչքերով, կը նայէր հեռուի ալիքներուն:

Եւ իր ձայնը կ'լլնար հոգիիս վրայ...

Շատ իրիկուններ, երբ ալիքներ կային ու լուսին կար, քալեցինք միասին ծովին եզերքը:

Անիկա սորվել էր այնքան սրբագրելու անոյշ ժպիտը մեր վրայ: Բայց այսօր այդ յիշատակը կը լացնէ միս սուր ցաւով...

ՄԱՆՈՒԿ ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ

ՄԵՆԱՆՈՒԱԳ

Հոգիէդ ներս ճգնաւորիլ ու մենանալ,
Մոնազին պէս որ կը հրսկէ գիշեր և տիւ·
Հետդ հրրագ մ'իսկ չունենալ,
Տեսնելու սի՛րտդ, թառա՛մ վարդ թերթով
անթիւ···:

Եւ հոն դողդոջ դեղին մատով բընարերգել
Շրդաբշանոյշ ներբին աշխարհդ անհուսաթել,
Ու դուն բեզի հետ, անարգել,
Եսիդ անճառ ու ջահավառ հեշտանիք մ'առթել:

Եւ սեփական արեան բոյրով մըշտագինով,
Պատարագիչ սո՛ւրբ բահանայ՝ մեղմ սաղմոսել
վէրբը սիրոյ, զարկով թոթով,
Ու երբ մարի բոցն հազագիդ, արցո՛ւնդ հոսել:

Ոսկի մուրճով դուն բեզ, աւա՛ղ, միշտ
խորտակել,
Ձեղբել մարմարն արարչական կոյս լրոութեան,
Եւ, մըրճահար, դո՛ւրդ թակել,
Մինչև հրնչէ զանգն հինաւուրց՝ խաչիդ
բուրեան···:

Ու բանդրած ոստանին տեղ սերմնացանել
Տառապանիդ ցայգածաղի՛կը կիսալոյս,
Եւ ծովին վրայ մեղիդ անել
Ընկերդմիլ լո՛ւռ, նաւակ մ'իբրև գիշերալոյս:

Ապա, լրսել դէմքով բարի, խոնջ ու խոնարհ՝
Անճայն ճայներ, կանթեղներու էջք անայլայլ,
Եւ ուրացա՛ծ կինն ու աշխարհ՝
Տալ աղեատին ջուրբն հորիդ, գինի՛ մրուայլ···:

ԱՀԱՐՈՆ

Fonds A.R.A.M

ԷԼԱ՛, ԷԼԱ՛, ԷԼԱ՛ԹԷ...

Երգ մը կարծէք գոյէ։

Անիկա երգ մը չէ, բայց երաժշտութիւն մը։

Այդ յանկերգը, այդ կանչը՝ աւելի ճիշդը, որշ ու միօրինակ եղանակի մը վրայ, հառաչասար, հեւաշունչ ու ողբաձայն, իմ մէկ ամառան ապասան, մղձաւանջս եղաւ։

Քօրֆուի մէջ, գիւղէն քառորդ լճած էր, ուր աղտոտ փողոցի մը մէջ աղտոտ յարկ մը վարձած էի, ինչ որ գիւղին բան մը չէր, քանի որ բնակարանի սպասող ու հարստահարելու և գողութիւններու բազմութիւն կար միևնոյն տեղը։ Յարկ մը՝ փողոցի թէ պարտէզի վրայ նայող։

Առաջին օրերը գրեթէ քնաւ գործ պիտի չկարենայի, որովհետեւ դիզուած աշխատանքներ ունէի ու հոգնելիք գրութիւններ։ Արդէն անձրևներու եղանակն էր, որ ամառով ձմեռուան կը համապատասխանէ, և շաբաթներով կը տեւէ յաճախ։ Իսկ ես ոչինչ այնքան կը սիրեմ որքան տունը մէջ, սեղանիկիս մէջ փակուած աշխատիլ, երբ գործը անձրեւը կատապօրէն կը տեղայ, պատուհաններուս վրայ մարակներու պէս կը շաչէ, ու կը հոսի, կը հոսի...

Առաջին գիշերը, կ'իմանամ խորունկէն ձայն մը որ կը կանչէ.

— Էլա՛, Էլա՛, Էլա՛թէ՛...

Ձայն մը որ կը կրկնուի։

Բայց այնքան ալ կարեւորութիւն չեմ տար. և կանուխէն կը պառկիմ. այնքան յոգնած եմ։ Ինչ քունի մէջ կը հանգչիմ մինչև առաւօտ։ Անանկ որ եթէ նոյն իսկ երկրաշարժ ըլլար՝ ոչինչ իմացած պիտի ըլլայի։

Առաւօտն արթննալուս պէս սակայն, յստակօրէն անկողնիս եկաւ հասնէին խորունկէն խորհրդաւոր ձայն մը որ կը գոչէր,

— Էլա՛, Էլա՛, Էլա՛թէ՛...

Յանկերգ մը առանց երգի, որ կը կրկնուէր, միշտ կը կրկնուէր, հառաչալից, սրտէ վրիպած, շնչհատ, անձկալուս։

Ելայ հագուեցայ. հասատաճաշեցի. ձայնը կը կրկնուէր պղպջալից, կ'երկարաձգուէր, մշհնոլորտը կը լեցնէր խաւ եղերերգի մը պէս.

— Էլա՛, Էլա՛, Էլա՛թէ՛...

Նախատաճաշէն եաքը, քիչ մը չգոյացած, սկսայ սեղանիկիս մէջ վերուվար պըտըտիլ։

Ի՞նչ էր այս, ի՞նչ կրնար ըլլալ։

Ժամանակ մը վերջ ան դադրեցաւ։

Ի՞նչ ապէկ։

Հակառակ պարապայնին, միխիթար ու վակուած, աշխատանքի հաճոյքս պիտի պղտորուէր։

Եանդով կ'անցնիմ գրասեղանիս առջեւ։ Քառորդ ժամ դադարէ եաքը, պղբը նորէն կը սկսի։ Գրիչը ձեռքս՝ կսկը կ'առնեմ ու կ'սպասեմ։ Կ'սպասեմ որ ան նորէն դադրի։

Ձո՛ւր յոյս, զուր սպասում։

Հեռվհեռէ այդ ձայնին մէջ կ'սրսշէի ապեկէզ, սրասկեղեք, լկտի, հասցնող խազ մը։ Պարզ կոչ մը չէր ան. մէջեւ կանչ մըն էր յաւասհատ, խելայեղ, յօշոտ, մաշուկ, եղերական։ Յայտնապէս վիշտէն բխած ձայն մըն էր ան։

Բարեբախտաբար չգոյատևիլնիս շատ չի տեւեր. Համակերպելու համբերելու կարողութիւնն ունիմ, կը կարծեմ։ Ես առանց մաքի ընելու գործող ձայնին, կը մոռանամ աշխատութեանս մէջ։ Ողբաձայն շեշտերը կանչին, ակնկռներուս փակ մմբռնիներուն կը զարնեն եւ այնքան մխայն լսելի ու զգալի կ'ըլլան ինձ որքան ժամացոյցին թիքթոքները։ Գրեթէ չեմ խանդար։ Բայց

Fonds A.R.A.M

պիտեմ որ ժամացոյցին ու այդ կնկան ձայնին ալիքներուն մէջն եմ, անոնցմով շրջապատուած, նոյն իսկ հեռագնդուած, ինչպէս որ անոնք վերջ չունէին։

Երկու կէտեր սակայն, լուսաբանուելու համար.

Նախ՝ ձայնը իրօք մռայլ լսելու որ կնկան մը ձայնն էր, ապէրչ կնկան մը ձայնը որ մաշած, ցաւագած, արտասուագեղց, հեղձամղձուկ կակղպէ մը կը փորձէր պատասխանելով, հասնելով, հեւալով։

Ժամացոյցին ու կնկան ձայները վերջ չունէին, ըսի. ատկէ է. բայց նէնք ալբացող կնոջ ձայնը լմնէու վերջ չունէր, բայց պատճառներ ունէր։

Հակառակ աշխատասիրութեան մէջ մը խորճուած լռելուս, եւ այդ ձայներէն այլեւս չպղտուելուս, յանկարծ կը գիտակցի երբ երկարող ձայնը կը կտրէր եւ ժամացոյցը՝ ատանձին կը քալէր իր անհուն ճամբան, ամէն մէկ քայլափոխները հնոցացնելով իր լիքը աքներով։

Ոկրը երբ կը գոռար, շունչ մը կը քաշէի, լայն ու գոհունակ, և ես ալ կ'երկմայի իմ ատանձին աշխատասիրութեան ճամբէն, լիքը աքներուն րիթմիք ընկերակցութեամբ։ Տեսակ մը աշխատասիրութեան միօրինակ ու բաղձալի քայլերգ որ կ'օգնէր ինձ, առանց կը վարէր վրս, փոխանակ հեռացնելու կամ սիրտս յուզելու միւս ձայնին պէս։

Բայց այդ գոռալը քառորդ ժամ մը միայն կը տեւէր. յետոյ կը վերսկսէր քիչ տեւի ուժով, հեռուհեռ մէկ, երկու, երեք ժամանակ մէջ յոգնելու, հառնելու համար։

Օրը եղաւ իրիկուն. ոչ մէկ փոփոխութիւն։

Գոհ եմ աշխատասիրութենէս. լռյոլ վատնած է, անձրեւը կը տեղայ, սիկար մը կը վառեմ, միտքիս նանգիստ տալու ու երազելու համար քիչ մը։

Ձայնը կ'սլբայ միշտ.

— Էյա՛, Էյա՛, Էյաթ՛է...

Որո՞ւ է այդ հօր. զո՞վ և զոյո՞նք կը կանչէ. ինչո՞ւ կը կանչէ. ի՞նչ կ'ուզէ. ինչո՞ւ չեն պատասխաններ։ Ինչո՞ւ ուրիշ խօսք չ'լսեր։

Ո՞ւր է այդ կինը. մեր չորիսթաժնի՞ն մէջ. քովի տուներէ՞ն մէկո՞ւն մէջ. ո՞վ գիտէ։

Պարտէզին կողմի սենեակը կ'երթամ անպատ մը. հոն ալ ձայնը կ'իմացուի նոյն չափով։

Քովի մէկ տունին և մեր տունին միջեւ նեղ անցք մը կայ. մեր խոհանոցն ալ ճշդիւ փոքր լուսամուտ մը ունէր այդ նեղ անցքին վրայ։ Միջոց մը երբ խոհանոց գացի, ձայնը աւելի մօտէն գալ լմնեցաւ ինձ, միշտ լացող ու անվախօսմ.

— Էյա՛, էյա՛։ էյա՛թէ։

Կէս-գիշերին մօտ երբ կը պառկիմ, ձայնը կը հեծեծէ միշտ։

Արշալոյսին կ'արթննամ։ Քալաքը դեռ քունի մէջ է ու լուռ։ Մթնոլորտը կարծես պայծառացեր, անօդացեր, անպայծառացեր է եւ խուհիկի մը լմեւաբախումը պիտի արձագանգէր և իմացուէր հեռուէն։ Այդ բխրեղեայ ու հնչական մթնոլորտին մէջ պղբը կը լսուի նորէն, բայց հիմա առաւելապէս ապրատալի, արտասովոր, խռովեցուցիչ ու անդրաշխարհային քան երեկի ազմուկին ու ընդհանուր խռնուբռնին մէջ։

Այո՛ հա մը այսպէս։

Առաւ, ցորեկ, իրիկուն, գիշեր, որ ժամանակ որ լռյոլ, ձայնը կը ցանկապրէր, պիտի կը ճանկռտէր, հոգի կը վառէր, ժամերով, ժամերով շարունակաբելով, և միայն երբեմն քառորդ ժամու չափ դադարներով։

Գիշերները, գիշերնե՛րը մանաւանդ, խաւտալին, գերեզմանային էր այն. իսկ առաւ կանուխ, լուսաճապին, ամենուն ամենէն առաջ քունին ու հանգիստին ու երանելի երազին պահուն, այս կինը՝ գայլ չորցած աչքերով, բայց արտասուալից ձայնով կ'ոռներէր.

Fonds A.R.A.M

— Լա՛, եա՛, եա՛բե...

. . . . . .

Պէտք է ըսեմ՝ որ տակաւ վարժուեցայ այդ ցաւակոծ ձայնին. ան պիտ չէր նեղացներ բնաւ. վարժուած էի, բայց ան ատկարան չէր ինձ համար բնաւ. միշտ ու միշտ և աւելի խռովիչ, ազեգալար, ահաւոր էր, բայց կը կրկնեմ՝ այլեւս չէր նեղացներ պիտ: Ընդհակառակն, կրնամ՝ ըսել, որ հեռաքրքրութիւնս կը շարժէր հետզհետէ շատ աւելի:

Ո՛վ էր այդ կինը, ինչո՛ւ կը լոճէր, ո՛ւր կը կոչէր,

Առաւօտն կ՚արթնցնէր ինձ այդ յանկերգը, կանչերգը, ցորեկին՝ օրն ի բուն ախտագին երաժշտութիւնով մը կը պարուրէր լսելիքս ու միտքս եւ դիշերը, երբ յոգնած կը մտնէի հանգիստի ծոցը, ան կ՚օրօրէր պիտ իր ցաւատանջ բայց միօրինակ մրմնջաձեռով:

Օր մը, մեր աբարիմանին առնուխէն իջած առենս, վերի յարկի վարձակալը հանգիպեցաւ ինձ ու, թէեւ իրարու անծանօթ, բարեւեց պիտ քաղաքավարութեան համար, ինչպէս վայել է:

Զկրցայ դիմանալ և հարցուցի.

— *Ներեցէ՛ք, պարոն, կը հաճի՛ք ինձ բացատրել թէ ի՛նչ ձայն է այս:*

Աչքառև, հոգի պահուն, ձայնը լսելուին կը թաւալէր:

— *Բայց, պարոն, չէ՛ք դիտեր, պատասխանեց. մեծ դժբախտութիւն է: Հէք կինն մըն է ան որ վեց ամսուան մէջ չորս զաւակ կորնչուցած է, և ի՛նչ լեռան պէս զաւակներ. ազատ, պատանական, ուսեալ, լաւ գործի տէր: Գրեթէ յիմարացած է. դիշեր ցերեկ կը կանչէ զաւակները, ան զարհուրելի մեկնումները, անհետացածները: Չի հատատար կարծէք որ անոնք մեռած են և կը կանչէ, կը սպասէ որ գան: Մեռնումները իրեն սպրատա մը ձգած են իրեն. տղէկ մըն ալ ունի, ամենէն սոսկէքը իր զաւակներուն, որ արբեցարի է ու անպատկառ կինքը կը խնամէ: Գրեթէ չի ճանչնար պիտ, ինչպէս որ իր չիշողութիւնն ու ճանաչողութիւնը կորնչուցածի պէս է. իր միտքը միայն մէկ բեւեռ ունի. իր կորնչուցած զաւակը պիտ կը կանչէ ու կը կանչէ ահռելիով, անմխիթար: Շատ չանցած սիրտ առնել պտնտք տակաւին, քանի որ հանդերձեալ աշխարհ մը կայ, և քանի որ այսպէսով ինք ալ շատ սիրտ չկրնայ տալիլ: Կը կանչէ, կը կանչէ մինչեւ որ ինք ալ երթայ անոնց մօտ: Աւա՛ղ, պարոն, կեանքը շատ դառն է երբեմն:*

Միևնոյն առեն, պատին եաեւէն, ձայնը կը խորտար պաղատագին.

Լա՛, եա՛, Լա՛բէ՛...

. . . . . .

Օր մը, իրօք, չարչարակած ձայնը դադրեցաւ հատատալիս կանչելէ:

Դժբախտ մայրը մեռեր էր:

Քառասրդ ժամը անցաւ, և տղէն կանչը չէր վերսկսեր: Բան մը կը պակսէր:

Մխիթարեալ կարծես պատասխաներ էր:

Մայրական վիշտի դաժան ու տաժանելի այդ երաժշտութեան պիտ շրջապատող ու ճնշող կսկիծները երբ չանգրած չքացան վերջին հանգիստներու մէջ, ականջներս ու միտքս ընդարմացած, ինչպէս ատենիկոլ հարուածի մը տակ, լռութեան պարապութեանը մէջ ուժով խժժացին:

Ժրնեւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՊԵՏ

Fonds A.R.A.M

ԽՕՍՔ ԱՌ ԱՆԱՀԻՏ

Մեհեանիդ դուռն, ո՛վ Դիցուհի, վերըստին
Մեզ կը բացուի ֆուրմիդ շնորհիւ գեղապաշտ:
Տե՛ս, մենք կուգանք, ատելութեանց մէջ
աճիաշտ,
Բայց նըւիրուած՝ ցեղին աւանից, մեծ ուխտին:

Աստուածութեանդ այլևըս չե՛նք հաւատար,
Քեզ չենք պաշտեր — Յիսո՛ւս անցաւ մեր
ճամբէն —
Բայց հըմայիդ խորութիւնները անչափ են,
Դեռ կը սարսես մեր էութիւնն ու հանճար:

Քանի՛ սերունդ, ըսխանչելի արկածին՝
Ազատութեան՝ տենչովն անգուսպ տոգորուն,
Մագլըցեցաւ ոսկի սանդուխն աստղերուն,
Իր հոգւոյն մէջ յոյսի երգով մ'ընդոծին:

Ահե՛ղ վերելք, որ դարերու թևերուն
Անկասելի սըլացիին հետ ընթացաւ,
Եւ փառքի հետ մեզ պատուռեց ա՛յնքան ցաւ,
Աղէտներու վիհին վրայ երերուն:

Յոյսն իսկ դողա՛ց ահէն, երբ մենք զայրոյթով
Տեսանք այն օրն—ազգի մ'համար ի՛նչ սև օր—
Ուր երանի տըւինք բոլոր անոնց որ
Գերեզմանի հանգիստն ունին անվրդով:

Հիմա տրտում, պատրանաթաւ, և թէպէտ
Մեր երազին փոշին ըզմեզ կը պատէ,
Դեռ ապրելու կամքն ունինք մենք պողպատէ,
Ոլորտներու սիրահարներ ենք յաւէտ:

Ու քեզ կ'ոգենք, մա՛յր բեղմնաւոր, ոսկեթև,
Երբ նորոգուիլ կ'ուզենք ուժովն անցեալին,
Ու կ'որոնենք գեղեցկութեան նոր ուղին,
Ո՛վ տիրուհի՛, ներշնչարան մշտատև:

Խմաստութիւն շընորհէ՛ մեզ, գոյութեան
Հրնուաճին անհուն մեր հոգւոյն մէջ հոսեցո՛ւր,
Բոցն հանճարիդ թող ցրուէ սուգն ընդհանուր,
Եւ արևներ ծագեցընէ յաւիտեան:

Թող աշխարհի բաղաբակիրթ ու վայրի
Բարբարոսներն հիանան ու ամչնան,
Երբ տեսնեն թէ մենք կրնանք նո՛ր վարդաստան
Ըստեղծել մեր աւեր երկրին մէջ բերրի:

Ես չեմ երգեր հեթանոս կեանքն ու բարքեր,
Ոչ ալ ցանկար չաստուածներու յարութեան,
Բայց դուն կուռք չես, այլ մեր հոգին
անկործան,
Մեր տենչերուն վառ մարմնացումն ու պատկեր:

Բայց՝ իբրև մայրն հին Հայութեան ու նորին,
Օր մը երբ ճեզ արձան կանգնեն փառաւոր
Մեր նորոգուած հայրենիքին մէջ, տո՛ւր որ
Ցիշեն անունն ըզքեզ երգող այս դպրին:

Նիւ Եորք ՅԱԿՈԲ ԱՆԱՏՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄԵԾ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏՆԵՐԸ

ՕՆՕՒԷ ՏՕՄԻԷ

Մօտ տարիէ մը ի վեր Փարիզի մէջ ֆրանսական մատենադարանական ընկերութիւնը՝ կատարելագործման մտադրութեամբ՝ մեծաշուք հանդիսութիւններով կը տօնէ անցեալ դարու տաղանդի շրջանի մեծ դերասաններուն, խորհրդներուն, գիտուններուն, արուեստագէտներուն հարիւրամեայ կամ յիսնամեայ տարեդարձը։ Այսոր կարգին քանի մը տարի առաջ տօնուեցաւ Յիսնամեակը Օնօրէ Տօմիէի մահուան (որ տեղի ունեցած է 1879ին)։

ՏՕՄԻԷ. — ՀԱՆՐԻ ՄՕՆՆԻԷ

Տօմիէ, ծնած Մարսէյլ 1808ին, ֆրանսական նոր արուեստի հսկաներէն մին է։ Իր կենդանութիւնը քանի մը մեծ մտքերէ մին էր հասարակ ծաղրանկարիչ մը, և շատեր նոյն իսկ իրը ծաղրանկարիչ կը գտնէին։ Ինքնակենսագրական Chamէն։ Իր գրեթէ բոլոր կեանքը անցուցած է նեղութեան մէջ, անընդհատ ու հոգածեալ լրագիրներու «ծաղրանկարներ» հասցնելու տարուած՝ ապրուստը քիչ շատ ապահովելու համար։ Եւ տարօրինակ ինչ մեծ էր իր հանճարը, որ այդ ծաղրանկար կարծուած էշերն ալ այսօր կը նախատեն բարձր արուեստի գործեր, հոգեբան դիտողի, մը դիւցազնաշունչ երգիծաբանի մը, իմաստասէր վիպասանի մը տեսիլները կեանքի, եւ տակնուվրայ գտած է, պարապոյ ժամերուն մէջ, իր հանճարին համար, իր բուն կոչումն իրագործելու անպիտանութեան պէտքէն մղուած, ոչ միայն վարագոյրներ՝ թէ՛ օրուան ուշագրաւ անձերու եւ դէմքերու նուիրուած և թէ՛ մանաւանդ Մոլիէրի, Լաֆոնթէնի, Սերվանթէսի տեղծած մեծ տիպարները նկարչականօրէն հոչակելով պօրաքեամբ մեկնաբանող, այլ և շարք մը իւրայներէ նկարներ, որ իր տաղանդը ո՛եւէ արժէքէ պուրկ կը կարծուէին եւ այժմ ժամանակակից նկարչութեան գլուխ գործոցներու կարգը կը պատկանին (տանջ հիւծրագիտնեներէն մէկ քանին Լուվրի մուսէանին մէջ իրենց տեղը գրաւած են արդէն)։ Զինքը հասկցող տակաւին ժամանակակիցներէն եղած են Պալզաք, Պոտլէր, Տըլաքրուա, Միշլէ եւ Քօրօ։ «Այդ մարդը, կ՚ըսէր Պալզաք, մարմին առած Միքել-Անճելոյական գան մը ունի»։ Պոտլեռ գայն «ոչ միայն ծաղրանկարի, այլ արուեստի տարեկան կատ-

Fonds A.R.A.M

ՏՕՄԻԷ. — «ՄԻ՛ ԴՊԶԻՐ ԱՏՈՐ»

յեսայ իմացաւեցաւ որ Թագաւորը սկսած կառավարութեան ծախքով, քանի մը լրագիրներ բացագանչեն. «Գայ Թագաւորական ընտանիքն ալ Ամերիկա, կը գրէր Ս. Ֆրանսուա օրագիրը, անընդունելի պանելով որ պարզ ծագրանկարիչի մը Թագաւորը ապրին ծախքովին ըլլար»: Մեծ չեզաւ այդ ծախքը. կառավարութիւնը երեքտարի վերանք յատկացուցած էր իր անակին մինչեւ Թագաւորական պերեզմանատունը անոր մարմինը վախտադրոշ մարդոց, եւ չորս հոգի էին անոնք, — Թիւն չորս հոգի, այդ արտաքարդ արուեստագէտին մեռելամատներն ու յուղարկաւորները...

Անահիտի ներկայ Թիւով կը հրատարակենք վարպետին ամէնէն նշանաւոր գործերէն չորսին վերարտադրութիւնը. Ա. Մի դպչիր ատոր մասին կը գրէ Ժիւլ Լեմաթր հետեւեալ տողերը, որմէ կը տեսնան թէ ինչ մարդ էր Տօմիէ. «Ան ամէն բանէ առաջ մարդասէր մըն» հնչեցուած էր: Տէ-լաքուա այնքան կը յարգէր զայն իբր իր խոնարհած-քին Թօսիի՝ հզօր եւ ինքնատիպ արուեստագէտ, որ անոր գործերէն մէկ քանին ընդօրինակելու մէջ հաճոյք զգացած էր: Միշտ անոր կը գրէր խանդաւառ սքանչացման նամակ մը, ուր կ'ըսէր՝ «կան որ ախորժելի են, գուք էք միայն որ կուռ մէջք ունիք»: Այս քարձր գնահատութիւնները սիրով ընդհանուր արհամարհանքը կարճելքը չկրցան բարեփոխել, Տօմիէ իր ծերութեան օրերն անցուց խորին թշուառութեան մէջ. վաթսունհինգ տարեկան, աչքերը կուրցած՝ անընդհատական ծայրայեղ աշխատութենէն, յաճախ չքաւորութեան մէջ ինկած, ճամբան դրուեցաւ իր տանտիրոջմէն՝ վարձքը վճարելու անկարող ըլլալուն, եւ փողոցը պիտի մնար, եթէ քօրը մեծ նկարիչը, որ բարեսիրտ մարդ էր եւ Միլլէին ալ լաւնօրէն ծանօթ է, անոր չնաւիրեր Իլ-Սէտանի մօտ վարմունուստի մէջ իր ունեցած մէկ անակը, եւ հոն է որ Տօմիէ մնաւ: Երբ մահուընէն

ՏՕՄԻԷ. — ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱՆԱԼԷՆ ՅԵՏՈ

Fonds A.R.A.M

բոլոր իշխանութիւնները, (մամլոյ ազատութիւնը սեղմելու ձգտող կառավարական որոշմանդ դէմ իբր բողոք գծուած եւ հրատարակուած), Թրանսնօնէն փողոց, 1834, (1834ի յեղափոխութեան մի՛սոյին՝ խաղաղ անզէն խեղճ ընտանիքի մը կատարածը Թրանսնօնէն փողոցի մէկ տան մէջ), Գ. Հաւրի Մօնիէ (ժօզէֆ Փրիւտոմի դերի Դ. մէջ), Դատավարութեան վերջաւորութեան յետոյ) պատարանի ու փաստաբանի ոլորտներու իր հզօր շարքէն էջ մը)։

Ծ. Խ.

ՏՕՄԻԷ. — ԹՐԱՆՍՆՕՆԷՆ ՓՈՂՈՑ, 1834

ԴՐԱԽՏԱԲՆԱԿԻ ՄԸ

Դուն ամէն ի՛նչ էիր ինձ, ա՛խ,
Որուն հոգիս կը բաղձար·
Դալար կղզի ծովուն մէջ, ա՛խ,
Աղբիւր ինչպէս և տաճար,
Պարիկներու պտոյտ, ծաղկով ամբողջովին
պըսակուած,
Եւ այդ բոլոր ծաղիկներն ալ ի՛մս էին։

Փայլո՛ւն երազ որ չէր կրնար շատ տեւել,
Յոյս աստղալից որ բարձրացար,
Ախտո՛ւս, մարելու համար։
Ապագայէն ձայն մ՚ինձ, հեռուն, կը գոչէ՝
«Յառա՛ջ, յառա՛ջ», քայց հոգիս,
Անցեալին վրայ..վիհ անորոշ..թևխոնքելով
կը հանգչի,
Համր, աներեր, մահատիպ։

Որովհետև, եղո՛ւկ, եղո՛ւկ, ինձ համար
Կեանքի լոյսը ոչ ևս է·
Այլևս երբե՛ք — երբե՛ք — երբե՛ք —
(Այս բարբառո՛վ կը խօսի ծովն հանդիսաւոր
իր եգերքի աւազներուն,)
Կայծակնահար ծառ պիտի չրծաղկի,
Ոչ ալ արծի՛ւը դիտապատ՝ սաւառնի։

Բոլոր օրերս գառանցաւի են,
Իսկ երազներս գիշերուան
Այն տեղ են ուր գորշ աչքերդ կը նային
Ու բայլերդ կը փայլին, —
Ի՛նչ պարերու մէջ երերային,
Ի՛նչ ջուրերու ծով յաւերժական։

ԷՏԿԱՐ ՓՕ

Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ԱՆԱՏՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՆԻՒԹԻ ԿԱՋՄՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻ ԸՄԲՌՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՀԱՄԱՏԻԵԶԵՐԱՑԻՆ ՈՒԺԵՐՈՒ ՃԱՌԱԳԱՅԹՈՒՄԸ

Տիեզերքի ուժերուն մեծագոյն մասը կը ծնի նիւթի աննիւթականացմամբ արձակուած միջ–հիւլէական զօրութեանէն:
Տօքթ. կիւսթավ Լը Պօն

Հաւանաբար քանի մը քառորդ դար առաջ, բնութեան ուժերու կազմութեան մէջ՝ հիւլէներու ունեցած դերի մասին բազմաթիւ դիտողներ արտայայտուէին այնպէս ինչպէս բրած էր Լափլաս «դեռ այդ վարկածին պէտք չունեցայ» պատասխանով, երբ Նաբոլէոն ուզած էր դիտնալ Աստուծոյ դերը Աշխարհի իր սիստեմին մէջ:

Քանի՛ երբորդ դարու գիտական մտածողութիւնը իր նուրբ հայեացքներով և յեղաշրջիչ փորձառութեամբ մեզ դարու նոր իրականութիւններու առջև և դարերու կատարած գիտական անյեղլի ճշմարտութիւններու խորտակման ճամբուն վրայ: Ռաթօտեան և Րէօնթկէնեան ճառագայթներու, ինչպէս նաև հէրցեան ալիքներու և ճառագայթարձակ (radioactif) մարմիններու գիւտէն ի վեր ոչ մէկ կասկած այլևս որ ծանօթ և անծանօթ բիւրաւոր ուժերու հսկայական ցանց մը կը պատէ բովանդակ աշխարհը, անհուն եթերը ակօսող միլիոնաւոր ճառագայթումներու և թրթռական ալիքներու անսահման ովկիանի մը մէջ թաւալող բազմաթիւ երկնագունդեր կը քաշքշուին և կը մեծնին անդադար և կան գիտուններ որ կընդունին սիկլերքի յաւիտենականութեան գաղափարը, ուրմէն վերածնունդը նիւթին՝ երբ գիտնիք հաստատապէս որ մէկոյն ու ժամանակի կրծոց Ժանիքին տակ, ան կ'աննիւթանայ ատիճառաբար, կ'ոչնչանայ մէկ խօսքով, հակառակ Լիւքրէսէն մինչև Լավուազիէ և մինչև մեր օրերը որպէս ճշմարտութիւն յայտարարուած դասական ըմբռնողութեան:

Նիւթի մասին եղած ուսումնասիրութիւններու հետևանօք, այսօր կարելի չէ երևակայել ոչ մէկ գիտուն, փիլիսոփայ կամ խորունկ դրագէտ որ անոր պարզեական գաղտնիքներուն չղթայած չըլլայ բնութեան բազմաթիւ առեղծուածներուն պատճառաբանական հասկացողութիւնն ու լուծումը: Այս ըմբռնումը, եթէ ոմանց քով բացարձակ չէ և հոգեկան երևոյթներու ապշեցուցիչ և անսպասելի փաստերու առջև չի ժխտեր նիւթէ դուրս գոյութիւն ունեցող ուժի անծանօթ ազբիւրներու հաւանականութիւնը, բայց այնքան տիրական է մաքերու մէջ և մանաւանդ ելեքտրական վերջին յառաջդիմութիւններու հետևանօք գիտական այնպիսի ապացոյցներ ունի իր առուգութիւնը փաստող, որ անվարանօրէն կարելի է յայտարարել այլ և թէ Աստեղագիտութիւն, Քիմիաբանութիւն, Բնագիտութիւն և նոյն իսկ կենսաբանական գիտութիւններու կարգ մը գլուխները, նիւթի հիւլէական և ելեքթրօնեան սկզբունքներուն վրայ կը լենուն: Տիեզերքը ճանչնալու և կեանքի գաղտնիքը լուծին ըմբռնելու ձգտող մարդկային գերագոյն ջանքը, գիտական աշխատանոցներու մէջ, անհունօրէն փոքրիկ աշխարհներու վրայ կը կիրարկուի այսօր: Նիւթը՝ իր մանրիկներու, բջիջներու, հիւլէներու և ելեքտրօններու հակայական չեզոքոյտով, վերջին երևոյն տարրերու գիտական աշխատանքի է՛ն մեծ բաժինը կլանէ: Ծանօթ է այլ ևս որ այդ ելեքթրօններն են որ իրենց անհաշուելի թիւերով կը կազմեն ինչ որ կը տեսնենք բնութեան մէջ: Մեր ֆիզիքական մարմինն անդամ բազմամիլիոն բջիջներու, հիւլէներու և հետևաբար ելեքթրօններու հիանալիօրէն կազմակերպուած հիմնարկութիւն մ'է. թուղթը, որուն վրայ կը գրեմ, գրիչն ու մելանը, զոր կը գործածեմ, հեռուստ լեռներն ու վերջալոյսի գունագեղ ամպերը զոր կը դիտեմ, երկնակամարի անհունութեան մէջ մխրճուած բիւրաւոր աստղերն որոնց խորհրդաւոր քթթումին տակ հազար տեսակ մտածողութիւններ կ'անցնեն ուղեղիս, բոլորն ալ կազմուած են ելեքթրօններէ: Քանի՛ երբորդ դարու գիտական յեղաշրջման ոգին միշտ նոր յղացումներու և նոր գիւտերու կենսաբար չունչը կը սփռէ իր չորս դին: Ըստ Լանժըվէններու, Այնշթայններու, Էռինկթօններու, ուժ և նիւթ միևնոյն ազգակին տարբեր ձևափոխումներն են. ուժը, ձևով մը, չարժման մէջ եղող նիւթ է և կշռելի է, ծանրութիւն ունի, մարմիններու զանգուածը իրենց արագութեան արտայայտութիւն է, նիւթը ճառագայթելով ելեքթրօններու կը վերածուի որոնք կ'երթան լուծուելու եթերին մէջ, հե-

Fonds A.R.A.M

աւտարար նիւթը կը հասնի, կը մեռնի, ամէն ինչ եթերի յորձանուտէն կը յառաջանայ և օր մը նորէն դէպի մայր–եթեր վերադառնալու ահմանուած է: Անկէ է որ ծնան բոլոր աշխարհները, մեռնելու համար գալնալ հոն. ան բնութեան ուժերու յաւիտենական աշխատաւորն է և նիւթի անհուն մթերանոցը, և ո՛վ գիտէ եթէ երբեք պիտի չըլլայ նաև օր մը հիւլէներու և էլեքթրոններու յաւիտենական դերեզմանը:

Գիտութիւնը ամէն օր կը կատարելագործուի, մարդկային հանճարի խոյանքը չափ ու սահման չի ճանչնար և խորհրդաւոր անծանօթի իր հետապնդման երազը գործնական բնոյթ կը կրէ միշտ: Իզուր տեղ Օկիւստ Քոնթէ անոր յառաջդիմութեան առջև սահմաններ կ'երևակայէին և երկնային մարմիններու բաղադրութեան քիմիական ծանօթութիւնը անկարելի կը նկատէին, մինչդեռ բազմաթիւ փորձեր ամէն օր անհուն կարելիութիւններու նոր հորիզոններ կը բանան: Եթէ երբեք աշխարհ կ'անգիտանայ թափուած աշխատանքը և անտարբեր հանդիսատեսը կըլլայ ամենակարևոր հետազօտութիւններու նկատմամբ այն փաղանգ մը հանճարներու որ լծուած են նիւթի ներթափանցման ամենածանր բեռան, ունենալով իրենց կողքին ամենահզօր զէնքերը գործադրելու օժտուած մեթոտներ, մաթեմատիքական ամենախոր տեսութիւններ և ամենայաղուդ վարկածներ, նոր սերունդը ճակատագրականօրէն պիտի չուշանայ ըմբռնելու թէ մարդկային բարօրութեան գաղտնիքը գիտական աշխատանոցներու մէջ միայն պիտի կրնայ լուծուիլ: Նիւթի վերլուծման աշխատանքը այնպիսի արտասովոր արդիւնքներ տուաւ որ ամենատարբեր ուղղներէն անդամ տպաւորելու բնոյթ ունի: Այսօր վերլուծականօրէն ստուգուած է որ անչափ, անգործ նիւթը հսկայ ուժերու մթերանոց մ'է, և ուէ մարմնոյ մը մէկ կրամ–գնդուածը հաւասար է 9280 միլիառ քիլօկրամէթրի[1] (քիլօկրամէթրը աշխատանքի չափի միութիւնն է և հաւասար՝ մէկ քիլօկրամ ծանրութիւնը մէկ մէթր վեր բարձրացնող ուժի քանակին), այսինքն 10 միլիոն բօճ, տակառաչափ բեռ մը 928 մէթր բարձրութեամբ վերցնող ուժին: Եթէ միջոցը ունենայինք այդ մէկ կրամ գանգուածին մէջ հիւլէական ուժը տաքութեան վերածելու, 30 միլիոն քիլօ հանքածուխի արտադրած տաքութիւնը պիտի ունենայինք: Կրնաք երևակայել թէ այն տեղ աշխարհ որքան փոխուած պիտի ըլլար: Ըստ Ժ.Փէրէնի, եթէ մին՝ մէկ միլիկրամ ջրածնի իօն (մարմինները էլեքտրալուծմամբ ձեռք ձգուած ամենապզտիկ մասը), իսկ միւսը՝ 35,5 միլիկրամ քլօրի իօն պարունակող երկու պզտիկ գունդեր իրարու քով դրուին, 100 հազիւոն տակառաչափ ծանրութեան ուժով միասին կը քաշէն[2]: Փրօֆ. Պէհալ և ուրիշներ կրցան մէջ–հիւլէական ուժի հսկայ մթերանոցը բանալ, բայց մէկ հիւլէ խորտակելու համար միայն, և նոյն ձևով ձևով կը ձգուի անոր ուժը, չորս միլիոն վաթ էլեքտրական հոսանք պէտք է, այս ձևով ստացուած մէջ–հիւլէական ուժը շատ սուղ ապրանք կըլլայ: Գիտութիւնը օր մը անկասկած աւելի գործնական մեթոտներ պիտի գտնէ այս անթեղուած ուժը օգտագործման, չի յուսահատինք, հաւատաք ունենանք գիտութեան վրայ: Նիւթի վերլուծման այս եղրակացութիւնները մթէ մարդկային հնարքմտութեան գերագոյն փառաբանութեան կոպմեր, հնանալի չէ՞ մթէ երբ մարդիկ, մէթրի և կշռի ենթակայ մարմիններու նման և մաթեմաթիքական ճշտութեամբ կրցած են համրել և չափել նիւթի մանրիկը. բազմաթիւ փորձերով հաստատուած է որ մէկ խորանարդ միլիմէթր ազօթը իր մէջ ունի 30 միլիոն միլիառ մանրիկ և ազօթի 25 մանրիկ կը կշռէ մէկ միլիառաւիւմ միլիկրամին մէկ միլիառաւիւմ մասը, իսկ եթէ հիւլէով համբերինք անհնարինակալի թիւերու պիտի յանգինք, օրինակ, գնդասեղի մը ծայրը իր մէջ կը կրէ 8 վեցալիոն հիւլէ[3], այսինքն՝ 8 ը որ իր առջև ունի 21 զրօ և կամ եթէ այդ հիւլէները համրելու դաստապարտուած ըլլայինք իրաքանչիւր երկվայրկեանը մէկ միլիոն հիւլէ հաշուելու պայմանաւ, մեզ հարկ պիտի ըլլար 253 միլիոն տարի ապրելով համրել:

Գիտունները, այսօր հաստատած են որ հիւլէն նիւթին գեռ ամենավերջին մասը չէ և իրաքանչիւր հիւլէ իր կարգին բարդ կազմաւորութիւն մ'է նման արեգակնային դրութեան, որուն կեդրոնական կորիզը, ունի իր շուրջ մէկէն մինչ ինսուն երկու (երկրագունդի ծանօթ մարմիններու յաւուրէ և այս թիւը) արբանեակ, էլեքթրոն կոչուած, որոնք իրենց կեդրոնին շուրջ գծած ծիրին մէջ հսկայական արագութեամբ կը պտտին, հաւասարակշռուած իրարու մէջ գրական և բացասական էլեքտրականութեամբ, կազմելով ուժի, էլեքտրականութեան այնպիսի խառնակալ կեդրոններ, հասկնալ ուր վերջ և վերջոյ ուժի և դանդուածի սկզբունքները կը կլանուին իրարու մէջ[1]:

---

(1) Տեսնել էջ 67 «*Initiation aux théories d'Einstein, par Moch. Éditeur: Larousse. Paris,*

(2) Տեսնել էջ 69 «*Les atomes, par J. Perrin, chez Alcan, Paris.*

(3) Տեսնել «*La vie des atomes*», *Boutaric, chez Flammarion, Paris.*

(1) Տեսնել «*La matière et l'énergie*», *par L. Rougier, chez Gauthier-Villars, Paris.*

Fonds A.R.A.M

Բնութեան մէջ մխիթարիչ կայ, առնօք ուժ և նիւթ տարբեր բաներ էին, կշռելի և անկշռելի բաժնուած էին իրարմէ, նոյնիսկ Պլիթրը (Մարսիլիոն), Լամուպիկի վիշտակատարին բացման հանդիսին կ՚ըսէր. «Ամենաճշգրիտ փորձերով Լամուպիկ հասաւոնց դանագանութիւնը որ կայ կշռելի նիւթին և անկշռելի յոյսին, տարածութեան և ներքարականութեան մէջ»: Այսօր սակայն ոչ միայն կշռելի նիւթն ու անկշռելի ուժը միևնոյն մէտալիճ երկու կողմերը կը նկատուին, նիւթի անջնջելիութեան և օրութեան անեղծման հիմնական վարդապետութիւնները կասկածի տակ կ՚իյնան, այլ համաստաղածօրէն իշխող եթերի յարձանութիւններու և ալեայց խառնման կը վերադրուին նիւթի և ուժի այլագան ձևերը: Ելեքթրօններու խորքերուն ուսումնասիրութիւնը յաջորդեց նիւթի վերլուծման աշխատանքին. ո՞վ գիտէ դեռ անծանօթ ինչ նոր աշխարհ պիտի բանայ մեր առջև:

Տիեզերքը նիւթի, հիւլէի միջոցաւ ճանչնալու ջանքը նոր չէ, հնուստ պատմութիւնը հնաոքրքրական փաստեր արձանագրած է այս մասին և այս պարագան նախկին փիլիսոփայներու և գիտուններու մտաւորական տարողութիւնը չեշտաւորող չափանիշն է: Լևկիպ, Քրիստոսէն վեց դար առաջ կ՚ընդունէր որ ամէն մարմին կազմուած էր հիւլէ կոչուած անհատանելի մասերէ: Ըստ Դեմոքրիտի որ հիւլէական պարոցի բուն հիմնադիրն է, ճշմարտութիւնը անպատկառ մը մէջ էր, այդ անպատկառը հիւլէին ներկայացուցած վիհն էր: Այդ հիւլէները յատկանիշական էին և կայուն, իրենց բազմազանութեամբ կը կազմէին ամբողջ տիեզերքը: Զգացողութիւնները անոնց բաղխումէն կը յառաջանային և բարոյական նպատակն էր կայունութիւնը, հաւասարակշռութիւնը, ինքնատիրութիւնը: Բան և հինգ դար առաջ Թագէս, Հերաքլիտ, Անաքսիմէն կը հաւատային որ բնութեան բոլոր երևոյթները միակ պոյտյութեան մը կերպարանափոխութիւնէն կը ծնէին: Եպիկուր, երեք դար նախ քան Քրիստոս, կը պնդէր թէ նիւթի ամբողջական ծանրութիւնամբ միայն կարելի է բացատրել բնութիւնը, իսկ Լիւքրէս, հիւլէական վարկածի էն կարկառուն հիմնադիրներէն մին, ամէն ինչ նիւթի մէջ կը տեսնէր: Զօրաւոր և յաճախ վանմ չունէով մը պրուած «Իրերու բնութիւն» անուն իր գրքը, քանիերորդ դարու մտածողութեան համար իսկ դեռ հոյակապ գործ մ՚է[2]:

Նիւթի պիտական ծանրութիւնը ուրեմն հնարաւոր երպ մ՚էր իրականանալու սահմանուած: Վճիռ յայտնաւորութիւնէ մ՚առաջնորդուած բազմաթիւ պիտուններ խանգաւառուած էին այս գործարին ու ապերախտ աշխատանքով, չատերը կը յաջորդէին իրարու առանց սակայն ոևէ գիտական արդիւնքի, նոր վարկածներ կը հիմնաւորուէին ու կը քանդուէին, իսկ ուրիշներ որ նիւթի ներթափանցման ամենաապահով և հրաշալի ճամբան ցոյց կուտային անպիտակցաբար մոռացութեան կը պատապարտէին: Զուր տեղ Ավոկադրօ, առաւել քան մէկ դար առաջ իր նշանաւոր և բազմնաւոր վարկածը երևան կը դնէր և օրհնական տարբերութիւնը, մարմիններու մանիկային կազմը սահմանող իր 200,000 փօրմիւլները կը հրապարակէր, դուր տեղ Մաքսուէլ և Պոլցման, նշանաւոր գիտուններ, կազային մարմիններու չարժողական վարկածը կը գտնէին: Այս բոլոր աշխատանքները, որ վերջին տարիներուն միայն և անոպասելիօրէն կ՚իրականացնէին պատմական ամենահսկայ երազը, ոչ միայն չի դնահատուեցան իրենց ժամանակին, այլ որպէս հերետիկոսութիւն, պատական պիտութեան տարջև, երկար տաեն մնացին վարկաբեկ և անարժէք: Հիմնական մէկ ծանօթութիւն միայն պիտի կրնար բազմաւորել մոռացութեան և հեղնանքի պատապարտուած գարաւոր գործ մը, հիւլէի գիտական ծանօթութիւնն էր այդ, պէտք մը որ ընդհանուր էր և առանց որու բնագիտական, քիմիաբանական և աստեղագիտական բազմաթիւ երևոյթներ անբացատրելի կը մնային և մտաւորական ոևէ մարզի մէջ բարձրախոհ թռիչ անկարելի կը դառնար. փիլիսոփաներ և գրագէտներ անդամ կը առնչուէին գիտական տուեալներու անբաւականութենէն, քանի որ իմաստասիրական և ոևէ լուրջ չարժում և գրական կարեւոր յայտում իրենց ուժերը կ՚ստանան յաճախ գիտութենէն, որուն լոյսը միայն օրաւոր և անխոտոր յենարան կրնայ տալ բոլոր կարգի մտածողներուն:

Նիչցէ, երբ Զարադուսարայի բերանով, յաւերժական վերադարձի իր գողտրիկ երազը հիւսէց, որուն տարրերը, Հերաքլիտէն՝ Ստոյիկեաններու կատարած ասիական հնագոյն փիլիսոփայութենէն հաւանարար քաղուած էին և անկէ փոխանցուած՝ նախ իր «Զուարթագիտութիւն»ի էջերուն, չի բաւականացաւ երբեք գիտական–իմաստասիրական զուգաբերի մը համայիչ կերպարանաւորմանը մէջ պարփակուիլ, ոչ ալ նիւթի և ուժի չարժման անմահութեան տէքարդեան մտածողութիւնով գոհանալ և կամ ուժի պահպանման սկզբունքի վրայ յենուլ, այլ ուզեց, կարծես ներշնչողական զօրաւոր ազդակէ մը խթանուած, նիւթի հիւլէական կազմաւորութեան վրայ միայն քանդակել երբու յաւերժական վերադարձման իր յանդուգն հասկացողութիւնը: Գիտական զօրաւոր չունէով մը կենսաւորելու համար այնքան առեղ պինդ առնչակարող այդ վարկածը, արդիւնք հնագարեան մտքերու յղացման, Նիչցէ մտազրեց տասը տարի յաւերժացնել բնական պիտութիւններու ուսոցութեան: Աւելի յայտա-

(2) Տեսնել *Lucrèce, De la Nature. Traduit par A. Ernout. Paris.*

Fonds A.R.A.M

տես քան 0. Պլանքի, ան չի տեսաւ սակայն իր վարկածի գիտական արժէքը, որովհետեւ այն տաեն հիւլէն դեռ իր գոյութիւնը փաստօրէն ցոյց տուած չէր, որով նիւթի եւ ուժի ինքնափոխակերպման ամենատուրբ պարագաներն ու մինչ-հիւլէական էլեքտրականութեան անհայտ ուելի խաղերը անծանօթ էին բնագէտներու եւ բովանդակ սիեգերքի համար անխտաբար կիրարկուած Քարնօյի սկզբունքը[1] կը հակառէր արդէն նիւթի յաւիտենականութեան դաւանութիւնն ու ուրեմն Նիւթին, այս տարաբաղդ փիլիսոփան, դրկուած մաթեմաթիքական եւ բնագիտական որոշ տուեալներէ, կը տեսնէր ցնդումը իր այնքան փայփայած եւ խելայեղօրէն հետապնդած երագին:

Անոթով Ֆրանս, մեզ չբջասպառող իրականութեան խորհրդաւորին գիտակցելու պէտքը այլապէս գոյլով, իր «Եպիկուրի պարադոքը» անուն աքանչելի հատորին մէջ տեղ մը, գրուն գիտական ոգին յատկանշող հետեւեալ խորհրդաւոր եւ հանճարեղ գիտողութեամբ կ'արտայայտէ ապիտութեան առթած դժգոհանքի իր փիլիսոփայութիւնը. «Գիտութիւնն զննողութիւնը կանգ կ'առնէ երեւոյթներու արտաքին խաւարի առջեւ առանց երբեք ներթափանցելու անոնց ճշգրիտ բնոյթը եւ վերլուծելու նիւթի կազմութեան իրական պատկերը...»:

Նիւթն էր ուրեմն ինչպէս պատմութեան հնագոյն չբջանի, նոյնպէս եւ մեր օրերու գիտուններուն եւ բոլոր կարգի մտաւորականներուն մտահոգութեան գլխաւոր առարկան եւ անոնք միայն կ'ապաստուէր այն գօրաւոր լոյսը որ կարող պիտի ըլլար փարատելու բնութեան քաղմաթիւ իրերն ու իրողութիւնները վարագուրող մոայլը: Դարերէ ի վեր կուտակուած մարդկային հետախուզական ջանքերն ու որոնման բազմապիսի փորձերը ամուլ չի մնացին վերջապէս, քանի որ սիինքասին յամառ եւ երկար լուսթենէ մը վերջ, նիւթը սկսաւ պարզել իր գաղանիքներէն մէկ մասը եւ անկէ ետքը ի՞նչ մեծ յեղաշրջում մարդկային մտածողութեան պատմութեանը մէջ... Փոքփ. ա'Արսոնվալ գիտութիւնը համեստութեան դպրոց կ'անուանէ. նիւթի արտաքին բերդի գրաւումը մեզ երբէք յաւակնութիւնը պիտի չի տայ ըսելու թէ օր մը կարող պիտի ըլլանք հասկնալու անոր բովանդակ էութիւնը. զա կը նշանակէ հասնիլ իրերու բացարձակ ճանաչողութեան որ գիտութենէն աւելի փիլիսոփայութեան սահմանին մէջ կ'իյնայ, բայց ի՞նչպէս կարելի է հոն հասնիլ մարդկային ուղեղով. արդի հանճարներէն միլիոնաւոր անգամ գօրաւոր իմացականութիւններ իրենց ամենահատարեալ մեթոտներով անգամ պիտի չի կրնան ճանչնալ բացարձակը, որովհետեւ ինչ որ մարդկային է, միշտ կատարելագործելի է եւ ուրեմն միշտ թերի: Ենթադրենք որ գիտութիւնը կարող ըլլար օր մը սահմանելու իրերու բացարձակ ճշդութիւնը եւ մենք ամէն բան գիտնայինք, զգայինք, լսէինք եւ տեսնէինք, ինչքա՞ն անհանգուրժելի պիտի ըլլար կեանքը եթէ այլ եւս ոչ մէկ հետաքրքրութիւն, ոչ մէկ պահանջ, ոչ մէկ անծանօթ կամ խորհրդաւոր չի թթանէր գործելու մեր ձգտումը, մտածելու մեր տեսակէտը կամ ապրելու մեր բաղձանքը: Գիտութեան՝ բացարձակին հասնելու անգօրութիւնը մարդկային բարօրութեան տեսակէտով օրհնութիւն է, իսկ չարաբաստիկ ծանօթութիւններու սահմանին մէջ բրած յառաջդիմութիւնն ալ անհրաժեշտ պէտք մ'է կեանքը աւելի տանելի եւ հաճելի դարձնելու, երջանկացնելու համար: Աչխարհի ստեղծագործութենէն մինչեւ 18րդ դար գիտութիւնը չի կրցողեցաւ այնքան որքան վերջին դարերուն, իսկ ինչ որ կատարուեցաւ եւ ձեռք ձգուեցաւ նիւթի կազմութեան հարցին չուրջ, ինքնին բաւական է հոչակելու համար քառերրորդ դարը գիտութեան պատմութեան սրպէս է'ն բեղմնաւոր եւ յուսթի չբջանը: Սաւգիլ վերջին երեսուն տարիներուն իրականացած գործերուն կարեւոր երկրաչափական յատկաւորութեամբ տեղի ունեցաւ, նիւթի ծանօթութեան հետեւանօք բնագիտա-տարբրանական եւ աստեղագիտական այնպիսի գիտաւր եզան որ Նիւթն էի երագը, ըստ Ա. Րէյի[1] եւ իր համախոհներուն նախատեսուած իրականութիւն կը կարծուի: Ա. Ֆրանս որ երբ իր ժժգոհութեան կոզքին կ'ըսէր նաեւ թէ ինչ որ հիանալի է աստեղային միջոցի բնագրաճակութենէն աւելի, մարդուն գոյն կարենալ չափելն է, հատանապար այս անգամ չատ աւելի ներբողելոց արտայայտուէր եթէ տեսն մ'ալ մնացած ըլլար մահկանացուներու չարքին մէկ, քանի որ ներկայիս գիտական ամէն զննողութիւն և փորձա-

(1) Ուժի տատիճանացման (*dégradation*) սկզբունքն է զոր դաւ առաջին անգամ Քարնօ 1824ին: Յետոյ տարուան լուսթենէ վերջ, շնորհիւ անգլ. բնագէտ Լորտ Քելվէնի, գիտութեան մէջ ան դրաւեց իր արժանի տեղը: Բատ այս սկզբունքի, առանձնացեալ սիստեմի մը (այն՝ որ ոչ ուժ կը ստանայ դրսէն եւ ոչ ալ դէպի դուրս ուժ կը վատնէ) մէջ, եթէ շարժումը ամբողջութեամբ ջերմութեան կը փոխուի, փոխադարձը նոյնութեամբ կատելի չէ տանալ, այսինքն ջերմութիւնը ամբողջապէս շարժումի չի վերածուիր, այլ մաս մը տաքութիւն անպէտօրէն կ'անյայտանայ. կը կորսուի: Այս պատճառաւ ջերմաշարժ մեքենաները իրենց վառելանիւթի համեմատութեամբ արդիւնք չեն տար:

(1) Տեսնել *Le Retour éternel et la philosophie de la physique, par Abel Rey, chez Flammarion, Paris 1927.*

Fonds A.R.A.M

ուրիշին, ելեքթրոններու և անոնց ճառագայթումներու ծանօթութեամբ, իմացական ուժի խոր դրչմ կը կրէ և ոչ միայն ֆիզիքական ընդհատութեան (discontinuité) գաղափարը, որ ամենէն ուժեղ պաշտպանուեցաւ Լեկիպի, Դեմոքրիտի, Եպիկուրի և Լատին բանաստեղծ Լուքրետի կողմէ, արամաբանական էր: Բայց Թոմսոնի, Տարկ չէ չհետեւիլ նախնական մոլեկուլային վարկածը (théorie moléculaire) արդի տեսութեան հետ, հիմնուր ուժեղ բնագանցական ակնոցով կը նայէին նիւթին քան թէ բնագիտական, իսկ հակառակ այս տարբերութեան անոնք ալ կը մտածէին մեզ նման որ ամէն նիւթ կազմուած է հիւլէ կոչուած անհատանալի և անհատնօրէն փոքրիկ մասերէ, բայց անոնց համար հիւլէն այլ ևս վերջին տարրն էր նիւթի բաժանելիութեան և հետեւաբար անատնալի, անթափանց իրարու մէջ: Գիտնականները հիւլէն առաջ նախ ճանչցան մանրիկը որուն դերը ճշմարիտ գնահատութեան ենթարկելու համար բնագիտական և տարբրարանական բանալիկ կարուածը աչքէ անցնելու է, ևս միայն կարևոր եղելութիւնները պիտի ներկայացնեմ ցայց տալու համար հիւլէական վարկածի հիմը:

ՄԱՆՐԿԱՅԻՆ ՁԱՆԳՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ.— Երբ նիւթի արտաքին ևէ գանգուածի մը մէջ մանրիկները իրարու նման են, այդ նիւթը կը պատկանի քիմիական որոշ տեսակի մը, տարրի մը, օրինակ՝ ալքոլը, թթուածինը. իսկ խառնուրդները կազմուած են տարբեր մանրիկներու համախառնումով, օրինակ՝ լուսաւորութեան կապը, վայրը, գինին, կաթը և այլն: Քիմիագէտները կրցան իրարու հետ բաղդատել կապային վիճակի մէջ եղող տարբեր մարմիններու մանրկային գանգուածները և նկատելով որ բոլոր կազերը հակառակ իրենց բնոյթին կ՝ընդլայնին կամ կը կծկուին միևնոյն համեմատութեամբ, հետևաբար արտաբանական էր ընդունիլ անոնց կազմութեան նոյնութիւնը և այս ըմբռնումով տեղի տուող նշանաւոր վարկածի մը որ ևրևան եկաւ 1811ին Ավոկադրոյի և Ամբերի կողմէ միաժամանակ, հետևեալ բանաձևով.— Միևնոյն ծաւալը նեղկացյնող և միևնոյն ճնշման և բարեխառնութեան ենթարկուած կազային ո և է երկու մարմին իրենց մէջ կը կրեն միևնոյն թիւով մանրիկ: Այս օրէնքը արդի բնագիտութեան և տարբրարանութեան մէջ կը գրաւէ խոտա կարևոր տեղ մը, և իր ուժը կ՝ստանայ կապային մարմիններու չարժողական վարկածէն:

ՊՐԱՈՒՆԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ.— Հաստատած է որ մարմնոյ մը մանրիկները անընդհատ չարժման մէջ են, եթէ ալքոլն ու ջուրը, ջրածինն ու ածխային կազը իրար խառնենք և ձգենք տանն մը հաստատուն բարեխառնութեան մը տակ, խառնուրդին վերին և տարբեր խաւերը տարբեր չափով չեն իրարու հետ, ինչ որ անհասկնալի պիտի ըլլար իրարու հետ, ինչ որ անհասկնալի պիտի ըլլար տանին մանրկային չարժման գոյութեան: Ըստ Մաքսվէլի և Պոլցմանի, կազային պետութի, Մաքսվէլի և Պոլցմանի, կազային մասնիկները, այլ նաև աչխարհի բոլոր մարմինները մասին և տգիտական խարհրդատուր պարագաները, կանոնի և մահուան տահմանին մէջ ինկող կարգ մը տեսգծուածային հարցերն անդամ, հակառակ իրենց բնագանցական բնոյթին, գիտական աչխատասենեակներ մէջ հաչիւի և կչիռի տրրագանութեան կ՝ենթարկուին: Տիեզերքը տրրագանութեան կ՝ենթարկուին: Տիեզերքը այսօր, պզտիկ գանկի մը մէջ պարփակուած մարդկային ուղեղի համար բաւականաչափ հասկնալի լեզու մ՝ունի, և այս հրաչալի արդիւնքը, կը բղխի նիւթի պզտնիքներու պարզաբանութենէն և ուժի ենթական ալիքներու հանճարեղ ուսումնասիրութենէն:

***

Նիւթը երեք տարբեր վիճակ ունի, կրնայ ըլլալ հաստատուն, հեղուկ և կամ կազային. օդը, ջուրը, երկաթը նիւթեր են: Հաստատուն մարմինները որոշ ձև և ծաւալ ունին և ճնշումով չատ քիչ փոփոխութեան կ՝ենթարկուին, հեղուկներն ալ որոշ ծաւալ ունին բայց ոչ ձև, դիւրնք պարունակով մարմնոյն ձևը կ՝առանան, իսկ կազերն ոչ ձև ունին, ոչ ծաւալ, իրենց չատկացուած միջոցը ամբողջութեամբ կը դրաւեն, չարժուն են և խիստ ճնշելի: Մարմիններու այս վիճակը իր մէջ բացատրական աչխոյժ ունի, բարեխառնութեան և ճնշման փոփոխութեամբ կարելի է անոնց ձևն ու ծաւալը, տեսիլ, օրինակ՝ ջուրը պաղեցուց սառի կը վերածուի, տաքնալով կը չպիանայ, երկաթը սառնիկ ջերմութեան ազդեցութեամբ կը հալի, հեղուկ կ՝ըլլայ, ջրածին և հելիում կազերը դեռ վերջերս դէրօյէն մար 27° տաքնան բարեխառնութեան մէջ հաստատուն մարմնոյ վերածուեցան, իսկ օդին սառնիկ ճնշումով և սառին բարեխառնութեամբ հեղուկի վերածուիլը ծանօթ իրողութիւն մ՝է արդի ճարտարարուեստական բազմաթիւ ձեռնարկներու մէջ: Մարմիններու նոյն վիճակը կախում ունի դերևնք կազմող մասնիկներու մէջ գտնուած ուժին, յարակցութեան (cohésion) սառնութենէն: Հաստատուններուն քով այս ուժը ուժեղ գործուող բլլալուն մասնիկները իրարու չատ մօտ կպած են, ուրեմն իրարու չատ մօտիկ են, հեղուկ մարմիններու քով ուժեղ տակը է, իսկ կազերու քով չատ ուժեղ տակը: Տաքութիւնը կը պակասցնէ այս ուժը և հետևաբար կրնայ վիճակի փոփոխութիւն յառաջացնել: Բարեխառնութեան փոփոխութեամբ նիւթին տարացած ընդլայնման կամ կծկման չատկութիւնները հինէն իվեր ծանօթ են, ի-

Fonds A.R.A.M

գուցի և պարապի հարցը պատմական է, նիւթի հիւլէական ըմբռնումը հաւանաբար մարմինները՝ տաքութեամբ ընդլայնման և ցրտացմամբ կծկման երևոյթներէն ծնաւ. եթէ մարմինները իրենց գանգուածին մէջ կատարեալ պէս լեցուած ըլլային և պարապ մասեր չունենային, չէին կրնար կծկուիլ, ուրեմն նիւթի մարմիններու մասնիկները, անհուն արագութեամբ չարժող գնդակներու նման դիրքեր պահպանող պատեան կը գտնուին և նոյն չարժումները այնքան արագ տեղի կ՚ունենան որքան բարձր ըլլայ անոնց ջերմութեան աստիճանը (այսօր ջերմութիւնը բնագիտականօրէն ուրիշ բան չէ, այլ մասնիկներու չարժման արագութեան արտայայտութիւնը, ուրեմն ոևէ մարմին այնքան տաք է որքան արագ է իր մասնիկներու չարժումը), ամէն ուղղութեամբ չառաջացող, բաղխող, գարնող այս մասնիկներու ուժն է ինչ որ կը կոչենք կապային ճնշում: Եթէ այս կապային մարմնոյ ծաւալը իջեցնենք իր կէսին, իր քառորդին, ներքին ճնշումը կրկին կամ երեք քառորդ անգամ կը չատնայ, ինչ որ մեզ կ՚առաջնորդէ Մարիօթի օրէնքին պարզ հասկացողութեան: Ամենէն աւելի պրաունեան չարժումներն էին որ վերստ հայթայթելին կապայիններու չարժողական վարկածին: 1827ին Պրաուն անունով անգլիացի բուսաբան մը, հեղուկի մը մէջ ափսեի պէս հաստատուն մարմնոյ մը մասնիկները երբ կը դիտէր մանրադիտով, նշմարեց որ անդադար չարժման մէջ են անոնք: Այս կարեւոր երևոյթը մոռացութեան դատապարտուեցաւ մինչև 1880, երբ Կուրի, աւելի կատարելագործուած մանրադիտով, ջրախառն չինական մելանի կաթիլի մը քննութեամբ յատկօրէն նշմարեց անհամար մասնիկներու անընդհատ չարժումը ամէն ուղղութեամբ և առանց դադարի: Կուրի, պրաունեան չարժման իր առաջին սխալեմաթիֆ ուսումնասիրութեամբ ապացուցուց որ մասնիկային այդ չարժումները անկախ են գործածուած նիւթի քիմիական կամ բնապիտական բնոյթէն և կամ թափանցող լոյսէն և թէ հասարակ ջուրի պարունակած բոլոր հանքային և օրգանիք կտորտանքը, նաև միքրոպները, նոյն յաւիտենական չարժման մէջ են, իսկ այդ չարժումները այնքան արագ տեղի կ՚ունենան որքան տակախառ նիւթի հատիկները պզտիկ են և դիրքերը պարունակող հեղուկը տեղատ մածուցիկ է: Ցետագայ է որ քուարցի (quartz = տեսակ մը կարծրաքար) կտրուած բիւրեղներ երբ բարակ խաւի, թերթի վերածուին, իրենց ներքի դին կը կրեն մանրագիտային խոռոչներ լեցուած կապային պղպջակներով որ չարժման մէջ են բիւրեղի կազմութեան սկզբնաւորութենէն ի վեր, այսինքն միլիոնաւոր տարիներէ ի վեր: Այսպէս գործնական արդիւնք՝ այս գիտնականներն սաչափ դիտանք գտան որ հաստատուն մարմիններու քով, մասնիկները իրենց միջին դիրքի չուրջ չատ արագ չարժումներ կը կատարեն առանց հեռանալու իրենց դիրքէն, հեղուկայիններու քով այս չարժումը չատ աւելի ազատ է և մեծ արագութեամբ տեղի կ՚ունենայ, իսկ կազային մարմիններու քով չատ աւելի մեծ է և արագ, օրինակ՝ դէպ բարեխառնութեան տակ թիւնաձինի մասնիկները ժամը 1500 քիլոմ. այսինքն թնդանօթի ռումբի մը արագութեամբ կը չարժին: Մարմնոյ մը մասնիկները որքան խիտ ըլլան, անոնց չարժումները աւելի մեծ արգելքի հանդիպելուն կը տկարանան մէյչ:

Բնութեան մէջ ոչինչ կայուն է, ամէն ինչ չարժման մէջ է և չարժումը սիեզեպական օրէնք կը թուի ըլլալ անհունօրէն մեծին և անհունօրէն փոքրին քով, ուրեմն չարժումը ամենուրեք է և յաւիտենական: Մարդիկ դեռ չեն կրցած օգտուիլ այդ չարժումէն, որովհետև ան անկարգ ու անկանոն ձևով տեղի կ՚ունենայ և բաղխման երևոյթները կ՚արգիլեն հաւաքական չարժման կազմակերպութիւնը. ահա թէ ինչու պէտք դեռ աշխատանքի վերածել կարելի չէ եղած, սակայն և այնպէս յաւիտենական չարժման գաղափարը գիտութեան համար անկասկելիութիւն պիտի չի մնայ երբեք, քանի որ գործնական ճշմարտութիւն դառնալու բոլոր հանգամանքներով լի է:

Պրաունեան չարժման մեթոդը օգտագործելով փրօֆ. ժան Փէրէն գտաւ մասնիկները համբերու իր հանճարեղ միջոցը որուն ճշգրիտ թիւերը տալու պարագան, մինչև արդիւնքները տուող 16 տարբեր մեթոդներով հակակշռուած է, որոնց գլխաւորներն են՝ երկնքի կապոյտը, հրաշէկ հնոցի մը ճառագայթումը, կազայիններու մածուցականութիւնը, ճառագայթաձգականութիւնը (radicactivité), փոչիներու եղեքտրական լիութիւնը և այլն: Երբ կշռող հեղուկի մը խառնենք իրենց մէջ հաւասար անհուն փոքրութեամբ բազմաթիւ հատիկներ (օրինակ՝ խիժաչելի), կը տեսնենք որ ծանրութիւնը եթէ պտնք դէպ ի վար կը քաշէ, ջերմական չարժումն ալ գիրքերնէ անդադար կը գրաւէ և այսպէս կ՚առեղծուի վիճակ մը որ կը տևէ անվախճանօրէն և ուր հատիկները կը նօսրանան որքան բարձրանանք հեղուկին մէջ: Եթէ տարբեր ծանրութեամբ հատիկներու երկու այսպիսի խառնուրդ ունենանք և մանրադիտակով չափենք այն տարածութիւնը ուր բարձրանալու է տարբեր հատիկներէն ոևէ խաւի բազմաթիւ մը երկու անգամ նուազ նօսրութեամբ հատիկի հանդիպելու համար, փորձերը ցոյց կուտան և փորձ ու վարկած կը համաձայնին իրարու հետ ընդունելու որ վերջը նոյնքան բարձր է որքան հատիկը աւելի թեթև է: Այսպիսի խառնուրդ մը կը ներկայացնէ նաև խիտ ծանր մասնիկ ունեցող արիւն կապի և չատ աւելի թեթև կշռող ջրածնի միաւորութիւնը: Հաստատուած է որ Ավոկատրոյի օրէնքը

Fonds A.R.A.M

կը յարմարի ոչ միայն լոկ մէկ կապի, օրինակ՝ թթուածինի, կամ մասնկային միևնոյն կշռոյ ունեցող թթուածինի և ազոթի միաւորութեան, այլ նաև տարբեր ծանրութեամբ կշռող կապային խառնուրդներու, օրինակ՝ արկոնի և ջրածինի: Այն խառնուրդը զոր Ժ. Փէրէն կը պարծածէ՝ կը կազմեն վոքրաթիւ մթնոլորտներ 1/10 միլիմէթր բարձրութեամբ: Այդ, երկրագնդի մթնոլորտի մէջ պէտք է 5540 մէթր բարձրանալ որպէսզի մթնոլորտային խառնութիւնը իր կէսին իջնէ, իսկ եթէ Ժ. Փէրէնի խառնուրդին մէջ 28/1000 միլիմէթր բարձրանալու է կէս խորութիւնն առանալու համար, ուրեմն 5540 մէթրին 28/1000 միլիմէթրի հետ ունեցած համեմատութիւնը կուտայ յարաբերութիւնը (2×108) որ կայ խառնուրդի մէկ հատիկին և մթնոլորտային ազոթի մէկ մասնիկին մէջ:

Գիտուններ խորին համբերատարութեամբ կրցան համբել այս հատիկները և յետոյ կրցան ճշդել անոնց ամբողջական ծանրութիւնը[1]: Այս միջոցով գտան որ 25 ազոթի մասնիկ պէտք է մէկ միլիարդիմ միլիկրամին մէկ միլիարդիմ մասը կշռելու համար, յետոյ ճնշման և բարեխառնութեան նորմալ պայմաններու մէջ կշռող մէկ խորանարդ միլիմէթր ազոթին ծանրութիւնը ծանօթ ըլլալով, կը բաւէ բաժնել այս ծանրութեան թիւը մէկ մասնիկ կշռող ազոթի ծանրութեան թիւով, տառանալու համար մէկ խորանարդ միլիմէթր ազոթի պարունակած մասնիկներուն հսկայական թիւը, որ է 30 միլիոն միլիարդ: Ներկայիս այս թիւը կարելի է հաշուել նաև Այնշթայնի մէկ ֆորմիւլի միջոցաւ որ միևնոյն արդիւնքը կուտայ:

Հաւանաբար գիտութեան սիրահար և համբերատար ընթերցողներէն ոմանք ուզեն գիտնալ թէ մարմիններու մասնիկներու թիւին և ահմանումին մէջ ի՞նչ գործ ունի երկնքի կապոյտը որ լոկ արուեստագէտներուն և բանաստեղծներուն կալուածն է: Երկնքի կապոյտը բնագիտական երեւոյթ մ՚է և ունի որպէս պատճառ մթնոլորտի մէջ լոյսին ցրուումը և գոյնի nuance ը կախում ունի ցրուող կէզրոններու (խորանարդ միլիմէթրով) թիւէն, իսկ այդ կէզրոնները կազմուած են մթնոլորտային մասնիկներէ[2], ահա թէ ինչպէս երկնքի կապոյտի ուսումնասիրութիւնը առաջնորդած է գիտուններ գտնելու մթնոլորտի մասնկային թիւը: Ցիշատակուած մեթոտներէն շատեր այսօր հասած են իրենց կատարեալ ճշդութեան աստիճանին. մարդկային հանճարի յաղթանակն է այս:

(1) Մանրամասնութեանց համար տեսնել «Les Atomes, par J. Perrin, chez Alcan, Paris

(2) Տեսնել էջ 143 La physique depuis 20 ans, par P. Langevin chez Doin Paris.

ՄԱՄՆԻԿ ԵՒ ՀԻՒԼԷ.— Տեսանք թէ ինչպէս կարելի է համբել և կշռել մասնիկները որոնք բոլոր տարբրատնական կարգ մը աւելնելու, իրենց ձեւին, համապատութեան և ներքին կապումութեան տեսակէտով իրարմէ կատարելապէս կը տարբերին, և ոչ մէկ տաեն՝ բացի անուղղակի ճամբաներէ՝ կարելի պիտի չըլլայ այս մանրամասնութեանց մէջ ուսումնասիրել դիրքնոյն իսկ ամենակատարեալ մանրացոյցով որ չատ չատ մեզ պիտի պատկերացնէ լուսաւոր կէտեր առանց կազմական ձանօթութեան, որմէհետև լոյսի յատկութիւնները բացարձակ արգելք են յատակօրէն տեսնելու համար այն առարկաները որ աւելի փոքր են քան տեսանելի ճառագայթներու ալեցց երկարութիւնը: Մասնիկը ճանչնալու բեմմնաւոր աշխատանքը մղեց գիտունները ընդունելու որ ան իսկ բարդ կազմաւորութիւն մ՚է և հիւլէ կոչուած աւելի փոքր հատիկներ են որ իրենց միութեամբ ծնունդ կուտան մասնիկին: Երկու հատասար ծաւալ ունեցող ջրածնի և քլորի գազական բաղադրութեամբ կրկին ծաւալ ունեցող hydrogène chlorhydrique (acide chlorhydrique) կ՚ստացուի, այս ըսել է թէ մէկ մասնիկ ջրածին և մէկ մասնիկ քլոր 2 մասնիկ քլորաջրածնաթթու կուտան և որուն մէկ մասնիկը կազմուած է ուրեմն կէս մասնիկ քլորէ և կէս մասնիկ ջրածինէ: Կան մասնիկներ որ բաղկացած են մէկ հիւլէէ, կան ալ որ բազմաթիւ հիւլէ ունին, օրինակ մէկ մասնիկ ջուրը կազմուած է 3 հիւլէէ, իսկ մէկ մասնիկ շաքարը իր մէջ 45 հիւլէ ունի:

Հիւլէն արդեօք նիւթի բաժանելիութեան վերջին մա՞սն է՝ ինչպէս կը կարծէին նախնիք և ինչ որ կը պահանջէ աստղագրանական իր իմաստը: Ո՛չ: Երկար տաեն խորհրդաւոր մնացած ճառագայթումները որ ոչ մէկ տաեն չեն չփոթուիր եթերի ալիքներուն հետ, կ՚ստիպեն մեզ ընդունելու հիւլէի ընդհատականութեան գաղափարը և աւելին իսկ, քանի որ անոր վերջին ուսումնասիրութիւնները կը հարկադրեն մեզ ըմբռնելու հիւլէն, անհունօրէն փոքրիկ որպէս ճշմարիտ արեգակնային դրութիւն մը, որուն արևը դրական էլեքտրականութեամբ լեցուած է և որուն արբանեակները, կէզրոնի դրական կորիզը չեզոքացնող բացասական էլեքտրականութեամբ լի, կը դառնան հսկայ արագութեամբ: Բնականաբար խիստ հետաքրքրական է ճանչնալ այն բոլոր անծանօթ չորաձակումները որ անհունօրէն կարևոր ազդեցութիւն մ՚ի գործ դրին արդի բնագիտութեան յեղաշրջման վրայ, քանի որ չնորհիւ անոնց կրցանք ներթափանցել հիւլէին ներքնամասը: Ինչ որ ալ բլլան արդի գիտութեան հանճարեղ մեթոտները և ձեռք ձգուած արտասովոր արդիւնքները, խորունկ հիացում մը կը պահէ մեզ երբ կը վերյիշենք որ դարեր առաջ Եզան մարդկային հանճարները որ չափանատեսական զօրաւոր լոյսէ մ՚առաջնորդուած գծեցին իրական պատկերը այսօրուան գիտական հիւլէին:

Fonds A.R.A.M

փասքալի «Սարհրդածութիւնք»ը իր «Հիւլէի համառօտապրութիւն» անգլին մէջ կը անուն «անհուն սիեղերքներ որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի իր երկնակամարը, իր արբանեակները, իր երկրագունդը և այն վերին ուր կ'ապրին կենդանիները...»: Ձևի գեղեցկութիւնը կը նոյնանայ հոս բնագանական խորունկ մտածողութեան մը և դուշակումի մը հետ որ կը թուի բլլալ արդի բնագիտութեան ամենահրաշալի յաղթանակներու մարգարէութիւնը:

Առանց էլեքտրական յառաջդիմութեան բնաւ կարելի պիտի չլինէր ճանչնալ հիւլէն և զայն կազմող էլեքթրոնները: Էլեքտրալուծումը (électrolyse) մեզ տուաւ իոն կոչուած նիւթի պզտիկ հատիկները որոնք կրնան բլլալ դրական կամ բացասական: Ըսինք արդէն, որ հիւլէն էլեքթրոններէ կը բազկանայ և չգոյք է, արդ երբ ներքին կամ արտաքին ուժի ազդեցութեամբ հիւլէն կորնչնչէ իր արբանեակ-էլեքթրոններէն մէկ քանին, իր ներքին դրական ուժը կ'աւելնայ և կ'բլլայ բացասական իոն և որոնց խորացնին ուսումնասիրութեամբ հասկցուեցաւ որ նիւթի ամենապզտիկ մասերն են որ էլեքտրականութիւնը կը փոխադրեն մէկ բևեռ միւս բևեռ (էլեքտրալուծման մէջ) և ուր էլեքթրոնը միացած է նիւթին հետ: Քաթոտեան ճառագայթներու, Պէքքըրէլի և ռէնթկէնի Քիւրիի պատճառագայթարձակ մարմիններու ուսումնասիրութեանց մէջ, էլեքթրոնները ազատ են և հետևաբար այս միջոցով միայն դիտուններ կրնային ճանչնալ հիւլէի ներքին խորհուրդը: Երբ օդ դրկուած (կատարեալ պարապութիւն անկարելի է) ապահեայ դնենք մը մէջ էլեքտրական գօրաւոր հոսանքներ տանք, դուռնին մէջ յառաջ կուգան լուսեղէն կարգ մը երևոյթներ և վերջ ի վերջոյ բացասական բևեռէն անտեսանելի ճառագայթներ արտադրելու բնոյթ ունին: Այսօր գիտենք որ այս Քաթոտեան ճառագայթները ուրիշ բան չեն, այլ ջրածնի հիւլէն երկու հազար անգամ պզտիկ նիւթական հատիկներ, էլեքթրոն կոչուած, ուրմէն հիւլէն անգամ բաժանելի է, ճառագայթարձակ մարմինները տուին նաև տարրեր վիճակներ այս մասին:

ԷԼԵՔԹՐՕՆ.— Քաթոտեան կամ Րէօնթկէնեան ճառագայթներու արտադրած էլեքթրոնը գունաւ մէջ գտնուած օդի պղպջակներու և բևեռը ներկայացնող մետաղներու՝ էլեքտրականացման բարձր ուժգնութեան հետևանքով տեսիլ ունեցած կազմալուծման մէկ արդիւնքն է: Ներթափանցման գօրաւոր ուժով մ'օժտուած մետաղեայ բազմաթիւ թիթեղները կը ծակեն կ'անցնեն, Րէօնթկէնեան լուսանկարման մէջ մեր գործածած chassis ները չափաւոր քանի մը միլիմէթր բարձրութեամբ մետաղէ շինուած են, և քանի մը տասնեակրդ երկվայրկեանը կը բաւէ չափաւոր լուսանկարելու համար առաջին չարժումը: Մտանուրելով մեր խօսքը Քաթոտեան ճառագայթներու (Հիթթօրֆ — Վ. Քրուքս) վրայ որ ունէ արդէլքի մը հանդիպելով ծնունդ կուտան Ք. ճառագայթներու, հարկ է գիտնալ որ իրենց արտադրած էլեքթրոնները բացասական բնոյթ ունին և կը նահին էլեքտրական հոսանքի և մագնիսական ազդեցութեամբ կը շեղին իրենց ուղղութենէն:

Բազմաթիւ փորձերով հաստատուեցաւ որ էլեքթրոններու արագութիւնը հակայական է և շատ աւելի քան ամենաարագ ատգերու չարժումը, իւրաքանչիւր երկվայրկեանը 30,000 էն մինչև 60,000 քիլօմէթր արագութիւն ունեցող նոյն էլեքթրոնները հինգ վայրկեանէն մինչև լուսին կրնան հասնել: Եթէ մէկ միլիգրամ կշռող էլեքթրոններ այս արագութեամբ ճամբայ ելլեն, իրենց մէջ կը մթերեն ժամը 120 քիլօմէթր չարժող և իւրաքանչիւրը 100 թոնօ կշռող 20 արնթայ կառախումբի ուժ: Թէճնիկի այլ և այլ փոփոխութեամբ՝ Քաթոտեան էլեքթրոններու բարձրագոյն արագութիւնը կը հասնի այսօր երկվայրկեանը մինչև 260,000 քիլօմ. (լոյսին արագութիւնն է 300,000): Ըստ Մաքս Աբրահամի հաշիւներուն, չարժող ամէն մարմին իր նիւթական զանգուածին վրայ կ'աւելցնէ չարժման հետևանօք առեղծուած էլեքտրամագնիսական զանգուած մը և հաստատուած է որ էլեքթրոններու զանգուածը հաւասար է էլեքտրա-մագնիսական իր զանգուածին, հետևաբար բան Մ. Աբրահամի, Քօֆմանի և ուրիշ գիտուններու էլեքթրոնը զուրկ է մեքենական, նիւթական զանգուածէ և բացասական էլեքտրականութեան մասնիկ մ'է առանց նիւթական յենարանի:

Ջ. Թոմսոն և Ջ. Փէրէն էին որ ապացուցին առաջին անգամ էլեքթրոններու գոյութիւնը, բայց բանիւմական մարմիններու ուսումնասիրութիւններն նաև, մանաւանդ Րիւթէրֆորտի աքանչելի փորձերը մեզ աւելի առաջնորդեցին հիւլէական կազմութեան խորը: Րիւթէրֆորտ ապացուցց հիւլէներու կորիզային (nucléaire) կազմը և էլեքթրոններու էլեքտրական charge ը. տեսնուած է որ բանիւմին արձակած (բանիւմական և ճառագայթարձակ մարմինները անոնք են որ ինքնաբերաբար կը կազմալուծուին արտադրելով խորաթափանց և գործաւոր ճառագայթներ) ալֆա ճառագայթները միատեսակ բարակ խաւերէ կամ բազմաթիւ խորանարդ սանթիմէթր տարածութեամբ կապային մարմիններէ կ'անցնին առանց կոպիտ ցրումի ենթարկուելու: Ա՛րդ, անկարելի է ենթադրել որ միատեսակ այդ խաւերը և կամ այդ կապային մարմինները որ իրարու կցուած բազմամիլիոն հիւլէներէ

(1) Տեսնել էջ «La vie des Atomes. Boutarie, Paris.

Fonds A.R.A.M

կազմուած են, ունենան պիտի ճառագայթներու թափանցման համար ուղիղ գծով անցք մը իրենց մէջ–հիւլէական սահմանին մէջ. եթէ հիւլէները լեցուն ըլլային և իրարու սեղմօրէն կպած, այս անցքը կատարելապէս անկարելի պիտի ըլլար, ուրեմն հիւլէներն անդամ իրենց մէջ պարապութիւն ունին, կրնային հիմնադրութիւններ են և կազմուած՝ ամբողջական մեծութեան տեսակէտով չատ աւելի փոքրիկ գնահել: Իսկ անցքի պահուն, պիտի ճառագայթման ենթարկուած աննշան ցրումն անդամ բաւական եղաւ հատատութիւն որ չէզոք հիւլէն ունի իր ելեքտրական դաշտը և այդ ճառագայթները այնքան աւելի կը չեզոքացնէ որքան անոնք մօտէն անցնին հիւլէի կեդրոնական կորիզին. պիտուններ կրցան հաշուել բան այդ չեզոքութիւնը թէ ի՞նչ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի հիւլէի մասնիկը, ելեքտրոնը կեդրոնի բաղդատմամբ և այս ձեւով կրցան գաղափար մը կազմել հիւլէական կորիզի մօտաւոր տրամագծութեան վրայ և ապացուցանել անոր անհուն փոքրութիւնը: Գտնուած է որ ելեքտրոնի տրամագիծն է մէկ միլիոներրորդ միլիմէթրին 3 միլիոներրորդ մասը և թէ կեդրոնի չուրջ նոյն ելեքտրոնի գծած շրջանակն է (շրջանակի հիւլէին մէջ) տասը միլիոներրորդ միլիմէթր. ինչպէս որ տատեղային դրութեան մէջ, երկնային մարմինները իրարմէ անհունօրէն անջատուած են, նոյն համեմատութեամբ հիւլէի մը ելեքտրոնները որ ամէնէն աւելի սեղմուած են հատատուն, մանաւանդ մեծագոյն մարմիններու քով, խիստ հեռու կը գտնուին իրենց կեդրոնէն: Յօշափելի գաղափար մը տալու համար հիւլէի արեգակնային դրութեան տարածութեան մասին, երբ մեծցնենք հիւլէն 100 միլիոն միլիոն անգամ, այն ատեն ելեքտրոնը պիտի նմանի 40 սանթիմ. տրամագծով գունտի մը որ իր փոխարէն (կեդրոն. կորիզ) չուրջ կը գտնայ 10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ, իսկ կեդրոնական կորիզի տարածութիւնը 2 տասնեւրորդ միլիմէթր տրամագիծ ունեցող փուչիի հատիկի մը մեծութեան հատատար է. եթէ ուրեմն մէկը տատեղագիտական գօրատը դիտակով մը հիւլէին կեդրոնը դիտէր, անկարող պիտի ըլլար գայն նշմարելու[1]:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՐԻՉ. — Հիւլէի ելեքտրոն կոչուող արբանեակները ունին իրենց արեւը, կեդրոն. կորիզը որ անհունօրէն խտացած մասն է ամբողջութեան: Բանաձեւական մարմիններէն արձակուած պիտի և պէքա ճառագայթներու արագութիւնը ցոյց կուտայ (երկվայրկեանը մինչև 290,000 քիլոմէթր) որ անոնք կազմուած են հիւլէի կեդրոնական կորիզէն, ուրկէ կը ծնի սա ենթադրութիւնը թէ այդ կորիզը ինքնին բարդ ամբողջութիւն մէ կազմուած ելեքտրոններէ և դրական հատիկներէ: Կեդրոնի այս կորիզին և չրջանակի արբանեակներու մէջ կը տիրէ ելեքտրական հատատարակշռութիւն՝ երբ անոնք ներքին կամ արտաքին ո և է ուժի ցնցման և ազդեցութեան ենթակայ չեն, և իրենց չարժումը կը դիտավարուի Քէպլերի օրէնքին չար և նման օրէնքներէ: Ինսա հանճարեղ միջոցներով և արտատոմար համբերատարութեամբ այսօր կարելի եղած է գաղափար մը կազմել անոնց մեծութեան և խտութեան մասին: Ըստ Րիթէրֆօրտի, սակի հիւլէին դրական կորիզը ունի որպէս արամագիծ մէկ միլիմէթրին 30 եռալիոնիմ մասը և 10,000 անգամ աւելի պզտիկ է քան ամբողջ հիւլէն և քանի որ կեդրոնի և չրջանակի մարմիններու մէջ ելեքտրական հատատարակշռութիւն գոյութիւն ունի, հետեւաբար տրամաբանական է մտածել որ հիւլէին կեդրոնը անհուն խտութիւն կը ներկայացնէ: Կը կարծուի որ ոսկիի հիւլէական կորիզի խտութիւնը 50 միլիոն անգամ աւելի է քան մետաղի տոկորական խտութիւնը, ուրեմն գերթական մէկ մատնոց լեցուն ոսկիի կորիզ, այսինքն մէկ խորանարդ սանթիմէթր ծաւալ ունեցող ոսկեայ հիւլէական կեդրոն. հատիկ՝ պիտի կշռէր 3 միլիոն քիլօկրամ ծանրութեամբ ոսկի:

ՀԻՒԼԷԱԿԱՆ ԹԻԻ. — Հիւլէին ամփոփ բայց ամբողջական ուսումնասիրութենէ վերջ աւելի դիւրաւ կրնանք ըմբռնել անոր պատատական արբանեակներու ճշդրիտ դերը: Զարմանալիօրէն պիտուած է որ պարզ մարմնոյ մը քիմիական յատկութիւնները հիւլէի մէջ դարձող մոլորակային ելեքտրոններու ներկայացուցած թիւէն կախում ունին: Եթէ տարբեր կշիռ ունեցող հիւլէներ ելեքտրոններու միևնոյն թիւը կը կրեն, իրենց կազմած մարմինները քիմիականօրէն այնքան չար և նման են իրարու որ միևնոյն անուամբ կը ճանչցուին: Այս պատճառաւ է որ երկու տեսակ քլոր կայ, որոնցմէ միսյն ունեցած հիւլէական ծանրութիւնը չրածնի ծանրութեան 35 անգամն է, իսկ միւսը 37 անգամ, որմէ կը հետեւցուի որ երկկրորդ տեսակ քլորի կեդրոն. կորիզը ունի 2 փոխանակ 2 ելեքտրոն աւելի քան առաջին տեսակ քլորինը: Տարբերանութեան մէջ այսպիսի մարմիններու isotope, հատասարադիր անուններ կը տրուի: Հիւլէի մը մոլորակային ելեքտրոնի թիւը, որ գինքը չատկանշող է՝ հիմնական գիծն է, կը կոչուի հիւլէական թիւ: Տարբեր մեթոտներու կիրարկումով կրցան ճշդել վերջնականօրէն բոլոր տարրերու հիւլէական թիւը: Ժ. Թոմսոն, Պարքիս, Րիթէրֆօրտ, Մոսլէյ այս աշխատութեան մէջ մեծ բաժին ունին: Այսօր, գիտական կատարեալ ապահովութեամբ կրնանք դատատրել բոլոր պարզ

---

(1) Տեսնել էջ «*Les confins de la science et de la foi par Abbé Ch. Moreux, chez Doin. Paris.*

Fonds A.R.A.M

մամլիններուն իրենց չարժուն ելեքթրոններու թիւի համեմատութեամբ: Մօսլէյի պատրաստած ցուցակը կ'սկսի թիւ 1 ջրածնով և կը վերջանայ թիւ 92 իւրանիումով, ուր Բաւիւմը ունի թիւ 88, ուրմէն իւրաքանչիւր մարմին իր նախորդէն կը տարբերի չարժուն ելեքթրոնի մը յաւելումով: Սոյն ցանկը դրեթէ նոյնութեամբ կը համապատասխանէ Մէնդէլէֆֆի ներկայացուցութեամբ դծած նշանաւոր ցուցակին: Իւրաքանչիւր թիւ կը ներկայացնէ որոշ պարզ մարմին մը, բայց ի վեցէ, և Մօսլէյ այդ պարապ վեց տեղերու համար կը նախատեսէր այնպիսի մարմիններ որոնց քիմիական յատկութիւնները իրեն քիչ թէ շատ ծանօթ կը թուէին ըլլալ: Այս վեց պարապութիւնէն մին լեցուած է այսօր համաձայն նախատեսուած ճշմարտութեան: Տարտանէլի մէջ, Թրքական դնդակ մը վճացուց այն հանճարեղ ուղեղը որ իր դիտական երազի պսակումէն չատ առաջ համարձակած էր վերյիշեալ մարգարէութիւնն ընելու:

Դիտուած է որ հիւլէական ծանրութեան աստիճանին վրայ որքան բարձրանանք, մարմիններու հիւլէական կազմութիւնը նոյնքան կը բարձրանայ և հիւլէն կ'ըլլայ աւելի անկայուն: Ամենածանր հիւլէները, օրինակ՝ Բաւիւմինը, պայթուցիկ են, կը խորտակուին ինքնաբերաբար արտադրելով հսկայ արագութեամբ ըլլայ հէլիումի հիւլէներու կորիզներ (ալֆա ճառագայթում), ըլլայ ելեքթրոններ (պէթա ճառագայթում, նման Քաթօտեան չոգարձակման) և վերջապէս կամմա ճառագայթներ նման Րէօնթկէնեանին:

Արդարև, նիւթի բաժանման այս ամենավերջին մասերը կը խուսափին մեր ուղղակի դիտողութենէն և իրենց անհուն փոքրութիւնը պերճանք անմատչելի կը դարձնէ մեր ամենակատարելագործեալ մանրացոյցներու ազդեցութեան: Եւ սակայն Ս. Թ. Վիլսընի կողմէ հնարուած ամենահանճարեղ մեթոտ չնորհիւ կարելի եղած է ուսումնասիրել անհուն արագութեամբ չարժող հիւլէական մասնիկի մը անհատականութիւնը: Թէև ելեքթրոնը չի տեսնուիր, բայց ջրաշոգիով խտացած կազային միջավայրի մը մէջ կարելի է հետևիլ իր հետքին, անոր ձգած խտացմամբ և նոյն պատկերը որ նոյնքան հաւատարմօրէն ցոյց կուտայ առանձնացեալ մասնիկի մը կեանքին ամենապտիկ մանրամասնութիւններն անգամ, իր լուսանկարումին մէջ կը ներկայացնէ ելեքթրոնի մը, կամ ռումբի մը նման հիւլէական կորիզ ու ելեքթրոնները ամբակոծող ալֆա ճառագայթումի մասնիկի մը ուղեգիծը (trajectoire) և կը տեսնուի որ այս աննշմարելի ատրաճիգին (projectile) բախումները կը համապատասխանեն մանրադիտային մեքենականութեան մեքենաներուն:

ԼՈՒՍԱԳՈՒԱՏԿԵՐԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ «ՔՈՆԹԱՑ»Ի ՎԱՐԿԱԾԸ. — Դէս ո՛րքան խորհուրդ կայ հիւլէական կազմաւորութեան մէջ որ լուսաբանութեան կը կարօտի: Ի՞նչպէս կարելի է ըմբռնել հիւլէական կայունութիւնը, և մանաւանդ հիւլէին և իր արձակած լուսեղէն ճառագայթումներու յարաբերութիւնը: Երբ րոպ մը նատրոնի (sodium) չոգիով խտացած է, կ'արձակէ ծանօթ դեղին լոյս մը որ լուսապատկերացոյցին մէջ երևան կուգայ նուրբ և փայլուն գծերով և այնքան գործածական կերպով իր ծնունդը՝ նատրոնը յայտնելով, որքան լուսանկար մը կրնայ ըլլալ մարդկային դէմքի նկատմամբ: Ջրածնի հիւլէին լուսապատկերը նաև կուտայ իր որոշեալ գծերը, կազմելով դասական գիտութեան ծանօթ Պալմէրի նշանաւոր série'ն:

Լուսեղէն ճառագայթումներու անասհման ելևէջին մէջ, գրուած ո և է որոշ մարմնոյ մը հիւլէն բացորոշաբար կ'ընտրէ միչա որոշ թիւ գծեր և որոնց լուսապատկերային բաժանումը յաճախ արտասովոր բարդութիւն մը կը ներկայացնէ: Ի՞նչ ձևով ըմբռնել ուրմէն մարմնոյ մը հիւլէական կազմութիւնը, երբ այդ կազմութիւնը արամաբանօրէն կը յառաջացնէ համապատասխան լուսապատկերացոյցի մէջ դիծերու ճշդրիտ բաշխում:

Թուականօրէն, լուսեղէն ճառագայթում մը որ կը համապատասխանէ լուսապատկերացոյցի որոշ մէկ գծին, կը յատկանչուի իր յաճախականութեամբ (fréquence), այսինքն երկվայրկեանի մը մէջ տեղի ունեցած եթերական թրթռումներու թիւին: Ի՞նչ են ուրմէն հիւլէին այն ներքին յատկութիւնները որ անփոփոխելիօրէն կը հարկադրեն իրեն ճակատագրական այս յաճախականութիւնները և պիտնք արտայայտող յատկանչական թիւերը: Հոս է որ միջամուխ կ'ըլլայ քանթայի վարկածը: Երբ հիւլէ մը լուսեղէն ճառագայթ մը կ'արձակէ՝ ուժ կը կորսնցնէ, բայց այս կորուստը չարունակական չէ այլ յաջորդաբար, որպէս թէ ուժի հատիկներ եղած ըլլային զոր կ'արձակէ մէկիկ մէկիկ, ինչպէս լումայափոխ մը որ դրամը կուտայ կտոր առ կտոր: Բնազիտական բառմաթիւ փոքրիկ նկան հատատաւոր որ «քուանթիւմ ռատում չ'ըներ» հին առածը իրականութեան չի համապատասխաններ: Ճամբ բնաչրջումը, ատոմական յատկդիմադրութիւնը, չարունակականութիւնը չեն թուիր ըլլալ տիեզերքի օրէնքը: Արդէն այդ ուղղութեամբ կը մտածուէր երբ Տը Վրի ապրող հակնելու յանկարծական փոփոխութիւնը նշմարեց որ Լամարքեան կամ Տարվինեան բնաչրջման չարունակութեան հետ խիստ հակատութեան մէջ կը թուի ըլլալ: Այդ երևոյթները թէ քիմիական բէաքսիօններու մեծագոյն մասը տեղի կ'ունենայ չանկարծակիօրէն և ամբողջութեամբ

Fonds A.R.A.M

ցրուած բարեխառնութեան մը տակ և ոչ աւելի վար, նոյն բանը կը մատնանշէ : Ուրեմն բնութիւնը կը դործէ ոստումով, ցնցումով : Գերմանացի Մաքս Փլանկն էր որ դաւաճ fանիպայի վարկածը, fանիպաններ (les quanta) ուրիշ բան չէն այլ ուժի նախնական հատիկներ, ինչպէս էլեքթրոնները նիւթի նախնական հատիկներն են : Իւրաքանչիւր ճառագայթման ուժը կը ներկայացնէ որոշ թիւով fանիպաններ և այս fանիպաններու թիւը այնքան չատ է որքան բարձր է ճառագայթման յաճախականութիւնը : Այս գաղափարին ընդլայնումը անյաւսալի գործողութեան առաջնորդեց բնագէտները և առաջին անդամ ըլլալով գոյց տուաւ թէ ինչո՞ւ մարմնոյ մը արձակած լոյսը համեմատական է իր ջերմութեան աստիճանին, բայց քանիցս վարկածին ամենահրաշալի յաջողութիւնը իր կիրարկումն է հիւլէի մէջ լոյսի արտագրման մեքենականութեան դոր նշմարեց առաջին անդամ Ն. Պօհր : Այդ մեքենականութիւնը հետևեալն է. հիւլէի կեդրոն. կորիզի չուրջ պրպտակներէն ամանք ո և է մէկ պատճառի հետևանքով կրնան ձգել իրենց դծած ծիրը և ցատկել կեդրոնի աւելի մօտ գտնուող ծիրի մը վրայ, որով հիւլէին արտամղելի ուժը կ'աւելնայ և իր հաւասարակշռութիւնը վերահաստատելու համար հիւլէն դուրս կուտայ այս յաւելուածական ուժը լուսեղէն ալիքի, ճառագայթումի ձևին տակ : Արդ, հաշուելով արձակուած տարրեր ալիքներու յաճախականութիւնները, տեսնուած է որ այս վերջինները կը համապատասխանեն ճշդութիւն լուսապատկերացոյցին մէջ նոյն մարմիններու տուած գծերու թիւին :

ՖՕՓՕՆԸ ԵՒ ԹՐԹՌԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Հակառակ՝ լոյսի նկատմամբ եղած այս բոլոր լուսարձանութիւններուն, Պօհր և իր նմանները կասկածեցան վերջին մը թէ արդեօք մէջոցի և ժամանակի գաղափարները զո՞ր կ'առանձնաբ արտաքին աշխարհէն՝ կը յարմարի՞ն նաև անհունօրէն փոքրիկ աշխարհներու, հիւլէներու նկատմամբ : Ժամանակին Նեւտոն կը պնդէր որ լոյսը անհունօրէն փոքրիկ նիւթական մասնիկներու բղխման մէկ հետևանքն էր, այս վարկածը Լայպնիցի, Եւնկի և Հիւկենսի նոր տեսութեան պատճառաւ կորնցուց իր արժէքը. Ֆրէնհլ էր վերջապէս որ վերոյիշեալ պիտուններու լոյսի թրթռական վարկածը հարկադրեց պատկան պիտութեան, քանի որ լոյսը հետևանքն էր թրթռական չարժման մը որ կը տարածուի ալիքներու միջոցաւ : Եթէ միջ-աստեղային տարածութեան պարապ եղած ըլլար, լուսեղէն ո և է երևոյթ երկնակամարէն մեզ պիտի չկրնար հասնիլ, հետևաբար բոլոր պատկերները լեցնող անհունօրէն նուրբ և թափանցիկ կապային մարմնոյ մը, եթերի մը, գաղափարը ամենուն կողմէ ընդունուած էր հարկադրաբար : Եթէ լոյսի թրթռական վարկածը իր ստուգութիւնները ունէր բղխման վարկածին վրայ, կարելի՞ բացատրելով լուսային կերպով բնագիտական կարգ մը երևոյթներ (իրերախտման, interférence ի վարկածը, լոյսի արագութեան չափը պարպութեան մէջ, աստեղային կազմութեան բազդատութիւնը գոյց տուող յուսապատկերային վերլուծողութիւնը, լոյսի էլեքտրա-մագնիսական վարկածը, անթելիան, Ռէօնթկէնեան և գեր-մանիչակագոյն ճառագայթումները և այլն), քանիցս վարկածն ալ ձևով մը մեզ կ'առաջնորդէ Նեւտոնի, Ֆրէնէլի և Լաբլասի բղխման վարկածին, բացատրելով բնագիտական կարգ մը երևոյթներ որ անհասկնալի կը մնային թրթռական վարկածի առջև : Հետևաբար լոյսի արտագրման և տարածման ծանօթութիւնը դեռ մինչև այսօր այս երկու վարկածներու մէջ կը մնայ տակաւին : Ոմանք փորձեցին կամուրջ ձգել[1] այս երկուքի մէջտեղ : Այնչափայն գոյց տուաւ որ լոյսի մէջոցաւ նիւթի էլեքթրոնի խլման ուսումնասիրութիւնը կ'առիթ ընդունելու որ մեկ հիւլէի մը կողմէ արձակուած լուսեղէն ալիքի մը մէջ, ուժը ամբողջապէս հատաբաժան է աննիւթական պզտիկ տարածիպի մը մէջ որ կը կոչուի կթօքօս : Որով լոյսը կատարելապէս թրթռական բնոյթ չունի, այլ միևնոյն ատեն corpusculaire է և հոս Ֆրէնհլէ և Նեւտոն կը հաշտուին իրարու հետ : Լոյսի և նիւթի այս պայքարներու մէջ, Ս. Վիլսընը և Թօնթօնի նշանաւոր գիտեաբը գոյց կուտան որ Ֆօթօնի մը բաղխումը էլեքթրոնի մը հետ կը հպատակէ դասական մեքենականութեան դիւաւոր և հիմնական օրէնքներուն : Լ. տը Պրօյլի և Շրէօտինկըը վերջապէս ձևով մը կրցան համաձայնութեան մէջ դնել այս երկու վարկածները : Բայց ինչ որ ալ ըլլայ արդի բացատրութեան եղանակը, ցարդ լոյսի ճառագայթման բնագիտութիւնը կը խուսափի միօրինակ համապատասխան բոլոր փորձերէն : Ահա ինչ որ պիտանը նիւթի կազմութեան մասին և անոր աշխատանական ըմբռնագործութիւնը, յարաբերականութեան վարկածի համաձայն, հիւլէական, ինչպէս նաև միջ-աստեղային պարապութեան մէջ կը տեսնէ դասական «եթեր»ին տարբեր եթերի մը գոյութիւնը որ չունի հիւլէական կազմութիւն ունեցող անհունօրէն առաձգական միջավայրի մը նիւթական երանգը[1] :

ՏՕՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

---

(1) Տեսնել *Février 1929 «Scientia» Revue intern. de Synthèse scientifique. Milano.*

(1) Տեսնել *«Einstein et l'Univers, par Ch. Nordmann» chez Hachette, Paris.*

Fonds A.R.A.M

ԱՆՏԻՊ ՏԱՂ ՄԸ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻՈՑ (1)

Ստատուականիմք եւ դաւանիմք զքեզ, Աստուա՛ծ անժամանակ,
Անըակիզբն, անկատարած, աներեւ, անմահ ՚ւ անօրինակ,
Անպատմելի, անճառելի, անքննելի եւ անքանակ,
Անեղական լոյս կենդանի, համատարած, անվայրապիակ,
Ճառագայթ լուսոյ ճանանչ, իմանալի լոյս գերունակ,
Երրորդութիւն եւ մի բնութիւն, Աստուածութիւն, անհա՛ս էակ,
Հայր եւ Որդի եւ Սուրբ Հոգի, միշտ եւ յաւէտ եւ մի երբեակ,
Անձանցդ ՚ւ անուանցդ է բաժանումն, այլ ամենայն մի եւ միակ,
Ամենայնց ես արարիչ, յամենեցունց անպարտնակ,
Քան զամենայն միաք ես ի վեր ՚ւ ամէն մըտաց ես վեհունակ,
Զամենայնըն դու քննես ՚ւ անքննելի մընաս յերակ, (1)
Հրեշտակացն անքննելի, անմարմինքն ոչ են քեզ գիտակ,
Քանզի դու բարձր ես վեհագոյն, խոր քո չունի իսկի յատակ (2),
Դու զայնօք լայնատարած, անհատական եւ անորակ,
Ցոյնչ ստեղծեր զեղեալքս, բոլոր գոյիցս աննըմանակ.
Զիա՛րդ կարէ պատմել (3) բերան, դու անուրեք ՚ւ անբովանդակ, (4),
Զքեզ զըւարթունք փառաբանեն եւ սերովբէք պարապարփակ,
Քեզ մարդիկ երկըրպագեն զի քո ձեռացդ են գործունակ,
Քեւ անասունքըն բուծանին, թռչունք, սողունք ՚ւ անբան գազանք,
Ծառք եւ բոյսք պաղաշերին, մատղաշ հանեն ոստ բարունակ,
Քոյին խնամօքըդ պահպանին, մընան հաստատ ՚ւ անփոթոթակ, (5)
Օդայինք եւ երկրայինք ի քե՛զ յանձին (6) ծով եւ ցամաք։
Ես անարգս յամէն գոյից՝ առ քեզ վառահ փութամ յերակ,
Բա՛ց ըլլ՛ըռնա իմ յօրինութիւն, հոգւոյս վառեա՝ զլոյս քո ճըրագ,
Լըցո՛ շնորհօք Հոգւոյդ Սրբոյ զմիտս որ բանից առնէ ճարակ,
Մաքրեա՛ զ՚ոգիս, զմիտս եւ զբանս, սուրբ օրինաց լինել մըշակ։

---

(1) Թլկուրանցւոյ այս արտաքուստ ու վերհաշուչ օրհներգը օրինակած ենք Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի թիւ 1521 ձեռագրէն, գանձարան՝ գրուած Երուսաղէմ, ՌՃՀԳ. թուին (1734). վերնագիրը՝ «Ի Յովանէս Թլկուրանցւոյ է»։

(1) Յետագայ, միջնադարեան հայերէնով կը նշանակէ միտս։

(2) Ձեռ. ատակ։

(3) Ձեռ. պատմե։

(4) Ձեռ. անբաւանդակ։

(5) Այսինքն՝ անփոթորիկ։

(6) Ձեռ. ֆեզ յանձին. ըսել կ՚ուզէ՝ քեզի յանձնուած են, ինքզինքին քեզի յանձնած են։

Fonds A.R.A.M

ԿԱԼԿԱԹԱ

6 Յունուար 5 Ապրիլ 1917

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՕԹ

Աշխարհի մեծագոյն քաղաքներէն մէկուն մէջ սլլալու ապատարութիւնը ամէնէն սիրական զգացումն է, զոր նայեկ մը կ'ունենայ հոս, իր ժամանումէն քանի մը օր վերջ արդէն. ախտալէս որ իրեն համար կատարեալ անակնկալ մը կ'ըլլայ իմանալ յեսոյ մէկ ամբողջ քան մէկ միլիոն բնակչութեամբ լեցուած այս քաղաքը մէկը չէ սակայն աշխարհի ամենէն նոր քաղաքներէն:

Անգլիական Հնդկաստանի երկրի այս ստանը միայն երկու դարու կարճ և պարզ պատմութիւն մ'ունի արդարեւ: Ան ալ, Մատրասի պէս, անգլիական գաղութի մը ձեռնարկութեամբ եւ առեւտրական շարժառիթներով հիմնուած քաղաք մ'է իր ծագումին մէջ:

Արեւելեան Հնդկաց անգլիական ընկերութիւնը ժէ. դարու սկզբին կիսուն էր որ սկսաւ հաստատել իր պէնկալեան կայանները, նախ Պոզնայի, յեսոյ Հեսպհեսէ Փիպլիի՝ Պալասորի՝ Օրիսանայի եւ Հուկլայի մէջ, քանի մը մղոն միայն հեռու ափէն վայրէն, ուր յեսոյ պիտի հաստատուէր Կալկաթա: Այդ միջոցին, իբր կէս դարէ ի վեր, պէնկալ կը գտնուէր Մոնկոլեան սիրասեռութեան ատկ, և կը կառավարուէր Տէլհիէն նշանակուած Նաբապներու ձեռքով: Ընկերութեան կայանները, որոնք շուտով անգլիական գաղութներու կտրիճ կ'ստանային, զուտ վաճառականական նկարագիր մ'ունէին. բայց Նաբապներու իշխանութեան կռիւէ ի գործ դրուած կեղեքումները երբեմն այնքան կը ստակատային որ, իր շահերը պաշտպանելու համար՝ ընկերութիւնը կը հարկադրուէր զինուորական միջոցներու դիմել. Այսպիսի պատգամի մը մէջ էր որ ընկերութեան պէնկապի գործակալը, ձօբ Քարնօք, 1690ին Օրէնկզէբի թոռնէն կորզելով երեք գիւղեր (2). Հուկլիի ափին ամէնէն նաւարկելի մէկ կէտին վրայ կազմակերպեց պէնկալի շրջանակին ամէնէն կարեւոր կայանը, որ կարճ ժամանակէն պիտի դառնար Հնդկաստանի ամենակարեւոր անգլիական գաղութը:

Իր գաստակերտը ապագայ վաճառներու դէմ ապահովելու համար Քարնօք իսկոյն շինեց հոն Ուիլիէմ բերդը. ու փոքրիկ քաղաքը. որ այդ միջոցին 10.000ի մօտ խառն բնակչութիւն մը ունէր, իր նաւահանգիստին առաւելութիւններուն շնորհիւ մանաւանդ շուտով ծաղկեցաւ, անկախ հնչակաւոր ընկերութեան Մատրասի շրջանակէն:

Այս բարգաւաճ գրութիւնը կէս դար տեւեց սակայն: 1756ին, Մուրշիտապատի Նաբապը, Սուրաճիւա Տէօվլէ, գրաւեց բերդը եւ կոտորեց հոն ապաստանողները (3): Կալկաթա մոհամետական լուծին ներքեւ ճնշուց եօթը ամիսներ, ու անունն իսկ վոխուեցաւ կոչուեցաւ Ալինակար: Դեկտեմբերին սակայն, Մատրասէն հատած սրշաւախումբ մը ծովակալ Վաթսընի և պնդապետ Կլայվի առաջնորդութեամբ վերագրաւեց Կալկաթան: Նաբապն ի քակզբան տեղի տուաւ, բայց յեսոյ, քայլերուելով Ֆրանսայիներէն, որոնց հետ Անգլիացիք նոյն միջոցին Զանտէրնակօրի վէճն ունէին, մերժեց ամէն համաձայնութիւն: Այս մերժումը պատճառ եղաւ Բլատէյի ճակատամարտին, ուր մեռաւ Նաբապը: Իսկ այս յաղթանակին հետեւան-

Fonds A.R.A.M

քը եղաւ Անգլիայեայ վիճաւրական գերակշռութիւնը Պէնկալի մէջ։

Միա ձախթար, որ յաջորդեց Սուրաճի, լաւագոյն բարեհաճութեամբ վերաբերուեցաւ Անգլիացիներուն Հանդէպ, անոնք իրաւունք սոսկան նոյն իսկ ունենալու իրենց սեփհական դրամը, Տէլհիի կայսեր պատկերով։ Բայց նոր Նաւապետին աւելի կարեւոր գործն եղաւ հաստատութիւնը, որ նաեւ իբրեւ վոխարինութիւն իր նախորդին օրով եղած աւերութիւններուն։ Անգլիացի վաճառականներն սոսկան 500,000, Մահմետականներն ու Հինդուները՝ 200,000, իսկ Հայերը 70000 սպէղլին։ Մէկ կողմէ այս հաստատութիւնն, միւս կողմէ անգլիական տղեցութեան ներշնչած ապահովութեան շնորհիւ շուտով ծաղկեցաւ վաճառականութիւնը և կործանած քաղաքը վերաշինուեցաւ իսկոյն. արդի Կալկաթան կը սկսի այդ թուականէն. 1757էն։

Նոյն տարին իսկ Գլայվ ձեռնարկեց հին Ուիլիէմ բերդին վոխարէն շինել այժմեան մէկնաբերդը, որ աւարառեցաւ տասնըվեց տարի վերջը, 2,000,000 սպէղլին արժելով երկրին գանձին։ 1765ին, անգլիական վարչութեան ներքեւ, Պէնկալի միացուեցան Պէհար և Օրիսա նահանգներն ալ։ 1772ին, այդ շրջանին կառավարիչ կարգուեցաւ Ուորրըն Հասթինկս։ Երկու տարի ետքը, Պէնկալի շրջանը անկախ նկատուեցաւ Մատրասինէն, որուն ենթարկուած էր 1707էն ի վեր, ու Հասթինկս, Պէնկալի առաջին անգլիացի կառավարիչը, ընդհանուր կառավարիչ եղաւ երկու շրջանակներուն ետև։ Յայտնապէս Կալկաթա վոխադրուած էր երկրին վարչութեան ծանրութեան կեդրոնը։ 1803ին շինուեցաւ կառավարչատունը, 1813ին կազմուեցաւ անգլիքան Մեթրոպոլիտանութիւնը. 1854ին, երբ, Վիքթորիա կայսրուհիին օրով, Հնդկաստան կոչուեցաւ Մեծն Բրիտանիոյ, և հաստատուեցաւ վոխարքայութիւնը, Կալկաթա եղաւ անոր պաշտօնական մայրաքաղաքը, այդ վոճքը 1911ին, Ճորճ Ե.ի թագաւորութեան օրը, վոխանցուեցաւ Տէլհիի, բայց Կալկաթա թագաւոր-կայսեր բացառութեամբ իսկ, միշտ մնաց «Հնդկաստանի առաջին քաղաքը։»

ՔԱՂԱՔԸ

Եւ արդարեւ, ամբողջ Հնդկաստանը տեսնողի մը համար, Կալկաթա իր մեծութեամբը, հարստութեամբը, գեղեցկութեամբը եւ ամէն կողմի շահեկանութեամբը իրապէս առաջին քաղաքն է Մեծը։ Բրիտանիոյ այս աշխարհագրութեամբ կազմուածին։ Ամէն բանէ առաջ պէտք է ըսել թէ, եթէ Հնդկաստան շուկան է Անգլիոյ, և իր կարեւորութիւնը անոր համար կը մնայ առաւելապէս իր վաճառականական արժէքին մէջ, Կալկաթա ամէնէն շահաւէտ վաճառանոցն է այդ շուկային. և իր բովանդակ կարեւորութիւնը կը մնայ միշտ իր առեւտրական նկարագրին մէջ, որ իր հիմնարկութեան շարժառիթը՝ կարելի է ըսել իր կեանքը եղաւ առաջին օրէն։

Իր այդ նկարագիրը պայծառօրէն կ'երեւի նախ իր հաստահանդիսին մէջ, որ կատարուի Բիզէն մինչև Կարիաօր կ'երկարի՝ ինը մղոն տարածութեանը վրայ, յեսոյ երկաթուղւոյ կայարաններուն մէջ, ուսկից կ'սկսին կամ ուր կը վերջանան ամբողջ Հնդկական ցամաքակղզին և Հիւսիսային Ամերիկայի հանգոյցի բազմաթիւ գիծերուն ծայրերը, Հնդկահանեւի՝ բամպակեղինայ՝ ասոնցի և ասիկա կարգի գործատուներու մէջ, որանք Հուգլիի երկու ափերը կը գրաւեն, անծայր անգերջ շուկաներուն մէջ՝ որոնք օրն ի բուն լիքն են մեծ ու փոքր աւեւտուրի ամէն նիւթի և ձեւի շարքը հասկնալ ապեւտրութեամբ, և վերջապէս առանձին թագաւոր մը կամ ոչ հնդկացի դրամատուներու և ապահովութեան շէնքերու մէջ որ կը կանգնի ամէնէն բազմամբոխ վաճառանոցներու կրճտին իբրեւ աստիճանացոյց երկրին վաճառականական շարժումներուն և գործատութեանց ամենօրեայ եռեւեռին։

Fonds A.R.A.M

Մեզաման մը որ կը տեսնես այս մահերը և անոնց մէջ կ'ըմբռնես քաղաքին էավիւնը, շատով կը հասկնաս թէ երկրորդ տասիճանի կարեւորութեան վրայ կը ձնան միւս հաստատութիւնները և շէնքերը, որոնք թէև գեղեցկութեամբ և մեծութեամբ գերազանց, կը ծառայեն պետական կրօնական՝ ընկերային՝ գեղարուեստական՝ և գիտական նպատակներու. ինչպէս միջնաբերդը, կառավարչատունը, բարձրը գաստարանը, Մայր եկեղեցին, քանի մը կառուցուներ, վաղերանոցը, հանրային պարտէզը, բուսաբանական և կենդանաբանական պարտէզները, թանգարանը, Համալսարանը, Պէլվեհէր, Վիքթօրիա Մէմօրիէլ, եւայլն:

Երեք ամիսներու ընթացքին, զոր անցուցինք կալկաթայի մէջ, կարող եղանք պնդապան տիպեներով տեսնել գրեթէ այս ամէնքը, ու ապատարութիւնը՝ զոր կը պահեմ անոնցմէ, իմ հնդկական յիշատակներուս ամենէն հեռաքրքրականներէն կը ձնան լինել համար:

Միջնաբերդը, ուր կրնան ապաստանիլ իբր 20,000 հոգիներ, փոքրիկ քաղաք մըն է, լայն ու կանոնաւոր փողոցներով, որոնց մէջ կան երկու եկեղեցիներ, բազմաթիւ տուներով, ահարկու զօրանոցներով, և քանի մը հարիւրեակ հրեաններով՝ որոնք Բրիտանական պետութիւնը կ'տրամադրեն պահպանելու այս հեռաւոր մարզերուն վրայ:

Կառավարչատունը այն պալատն է ուր երբեմն կը բնակէր հնդկաստանի վախտը, երբ հնդկաստանի մայրաքաղաքը Տելհի չէր փոխադրուած. ազգունական հոյակապ շէնք մը, ուր այցելուն ինքզինքը ոսկեայ դարու մը պաշտօնատան մէջ, եթէ ամէն դրան առջեւ հանդիսացած հնդիկ շաթիրի մը կարմիր համազգեստը կամ խորհրդանշան ատաղձը չթմրեցնէր զինքը:

Բարձր դատարանը եւ Մայր եկեղեցին, գոթական ճարտարապետութեամբ կառուցուած ամենասիրուն շէնքերն են. առջինը՝ հունդի գեներալին վրայ, երկրորդը՝ քաղաքէն քիչ մը հեռու կ'երեւս. այս վերջինին չեմ մոռնար մանաւանդ բարձրաշարակ զանգակին ելեքտրանուագ երգը, որ երինայկին երաժշտութեան մը հրեշտակային ներդաշնակութեամբ կը լեցնէր արբանեակները ներսն ու դուրսը, և ձիւնամածուր ծնրադիր կ'ճեպ մեծ արձանը Վիլսըն եպիսկոպոսին, որ անոր նուիրեր էր իր ամբողջ հարստութիւնն ու մտաւենադարանը:

Մեհեաններէն կը յիշեմ մէկն ճայնայականը, նուիրուած՝ Սիմլանաճիի որուն խորհրդանշանն է Լօմի իսը: Գոյնզգոյն բիւրեղեայ պատառ մէ այն, մարմարեայ արձանիկներու, մոզայիքէ զարդերու և յախճապակիէ պատկերներու անհամեմատ խճողումով բեռնաւորուած: Բուն պաշտարանին ներսը, զոր պատուհանէն միայն կրնայինք տեսնել, տպշեցնող ճոխութեան մթնոլորտ մը պարզապէս. ոսկին ու արծաթը անխնայօրէն գործածուած էին անոր մէջ, Նոյ պատուանդան մը գեղեցկացնելու, հոն բազրիքներ կամ վանդակապեղկեր կազմելու համար. ձեղունը՝ պինեները եւ յատակը մարգարէական տեսիլքներու մէջ նկարագրուած շռայլութեամբ՝ յասպիսէ՝ ապակիանէ եւ ուրիշ թանկագին քարերէ հիւսուած հրաշալիքի մը փայլն ունէին. միջոցը ամբողջովին գրաւուած էր բազմաթիւ գմայլելի չահերով, որոնց ընդմէջէն հազիւ կը տեսնուէր բաստակի մը խորշին մէջ բազմեցուած թանկագին մարմարիոնէ արձան մը, որ Պուտտայինը չէր անշուշտ, գի ձայնայականութիւնը պրահմանական ազդակ մըն է, վարդապետութեամբ և ծէսով բոլորովին ընդդիմակ Պուտտայականութեան: Ներսն ու դուրսը ամբողջովին լեցուած էին ելեքտրական կատուցներով, այնպէս որ կ'արժէր տեսնել գայն գիշերը մանաւանդ, երբ, լոյսերու հեղեղին տակ, ամբողջ կեդրոնական և յարակից շէնքերն ու դարաւոնը ակնախտիղ պայծառութեան տեսարան մը կը պարզէին:

Fonds A.R.A.M

Բաւն մեհեանը, պիտի ըսէի արդիական ճշմարիտ կառոյնը, այլուր էր սակայն, ազատական վարչութեան մէջ, ուր աշխարհի ոգին՝ դրամի դիժը մարմին կ'առնէ օրն ի բուն, անընդհատ բազմապատկումի անբացատրելի արագութեամբ։ Քիմիական աշխատանոցը, ուր մեռապատան ապրելուն բաղադրութեան համեմատական չափը կը վերստուգուի, եւ հնացներու սրահը, ուր պղինձն ու արծաթը հալուելէ վերջ կը լեցուին խողովակաձեւ տափակ ընդունարաններու մէջ, վերածուելու համար երկար ու լայն թերթերու, որոնցմէ յետոյ ճակիչ գործիք մը կ'արտադրէր դրամին բոլորշի կտորները, որոնք յետոյ ճնճղաձեւ մէջ լուացուելէ վերջ կ'ընդունէին արքունի պատկերին կնիքն ու դրուածքին դրոշմը, ինձ կը թուէր թէ այս ամէնը ուրիշ բան չէր յուշներ մեզի եթէ ոչ պարզ ու լուսե բայց խորապէս նշանակալից հանդէսը կեանքի կուտին, զոր դէպքը մ'օտն ու հեռուն, Գանդէսի ճախճախուտէն մինչեւ Նեղոսի Տէլտան կը մղէին շարունակ, հայի եւ պատուոյ սկզբունքները իրարու խառնելով կամ զոհելով յաճախ իրարու։

Պոմպէյի եւ Գահիրէի թանգարաններէն անհամեմատ աւելի մեծ է Կալկաթայինը, լեցուած՝ երկրին ոչ միայն գեղարուեստական և բնախօսական ամէն կարգի հին ու նոր իրերու բազմազանութեամբ, այլ նաև ճարտարութեանց եւ արուեստից արտադրութեան ամէն կարգի եւ դարու նմոյշներով։ Ժիբալդաբար անկարգ էր դասաւորումը. ոչ միայն, որովհետեւ ամէն օր նոր նիւթեր կ'աւելնային եղածներուն վրայ, այլ եւ վասնզի այս ահագին աշխարհին բիւրաւոր առարկաները կարելի չէր դիւրաւ ենթարկել դասաւորութեան մէկ ոճի մը, ու հնդկապաշտութիւնը տակաւին չէր ունեցած իր Մասքէրօնն։ Զմռսուած և կմախացուած կենդանիներուն մէջ ուշագրաւ էին տակերտիքը վիմարի հնադարեան փղերուն, որոնք այժմեականներուն քառապատիկ չափերու

թիւն մը կը ներկայացնեն։ Իսկ արձանիներուն մէջ ամէնէն աչքառուն է Պուտտայի թափանցիկ մարմարիոնէ անդրին, որ բարեփոխիչը կ'անձնաւորէ իր քաղցրաժպիտ կերպարանքին մէջ, բիւրեղեայ սաւառնապատ ու ոսկեշող գահաւորակի մը վրայ՝ մեծափառութեամբ հովանոցի մը ներքեւ բազմած։ Գեղջուկ Հնդուհիներ, իրենց մանուկները գրկած, անցած առենին կը խոնարհին արձանին առջեւ, Պուտտայէն յաւիտենական ժպիտին դիմաց ծաղկեպսակ ազերախտաց սիրոյ անուշ ժըպտում մը։

Զուտ անգլիական նկարագրով գեղարուեստական հաստատութիւն մը պիտի ըլլայ «Վիքթօրիա Մէմըրիյըլ» կոչուած շէնքը, որ տասը տարի առաջ սկսած է և պիտի աւարտի հինգ տարիներ վերջը։ Եւ, րեքյարկանի, ամբողջովին մարմարակերտ, կրանիթեայ սիւներով, բարձր գմբէթով, ամէնուշքեղ շէնք մը պիտի ըլլայ, մին աշխարհի տասնըվեցնդ տասնչորս շէնքերէն-ինչպէս կ'ըսէր ճարտարապետը - զոր Հընդկաստան կը ճոխէ Մեծն Բրիտանիայ անմոռանալի թագուհին։ Շէնքն աւարտելէ վերջ հոս պիտի փոխադրուին գլխաւորաբար թագուհիին կեանքին հետ առնչութիւն ունեցող այն բոլոր գեղարուեստական իրերը, նկար՝ պատկեր՝ պղեստ՝ գեղօր եւայլն, որոնք այժմ ցուցադրուած են Պելվէտերի մէջ, որ ապարանքն էր Պէնկալի կառավարչին, երբ դեռ Կալկաթա էր Հնդկաստանի մայրաքաղաքը։ Այդ նկարներուն մէջ մանաւանդ ուշագրաւ են Վիքթօրիայի թագադրութեան՝ պատկերութեան՝ յոբելեանական հանդէսներու, ինչպէս նաեւ Ալպէրթի թագաւորի մկրտութեան տեսարանները. կայ նաև յատկապէս հսկայական մեծութեամբ նկար մը, ուր կ'երեւի Ալպէրթի Հնդկաստան գալը, Կալկէթի իշխան եղած ժամանակին, և մահատաճկի մը այցելած առեն վիպերու հանդիսական թափորով մը ճամբորդելը։ Հոս է նաեւ գաշնակը, որուն վրայ կը նստատէր թագուհին, երբ փոքրիկ աղջիկ մըն էր տակաւին. և

աես պրուած են նախկին այն պետականները, պարս ձօրճ Ե. Հապաս, երբ իր հօրը եպուարդի հետ էր կալկամայի մէջ կայսերական թագադրութեան ատեն:

Երկրին զարգացման եւ պետական յառաջդիմութեան տեսակէտով ամենամեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ Համալսարանը, որ հաստատուած է 1857ին: Տեղական տարազով հագուած, գլխաբաց և քիչ անգամ մուճակուած տաքով, սպիտակ շըղարշէ զոտիպածի մը մէջ պարուրուած իւզաթուրմ դէմքով ու մազերով համալսարանական ուսանողները տեսքը ինքնին ուշագրաւ է Արեւմուտքի ուսանողութեան սպրիկ արդուզարդին և վայելչութեան ընտելացածի մը համար, բայց երբ քիչ մը աւելի մօտէն դիտես իրենց լուռ ու խհոհուն դիրքը, երբ տեսնես մանաւանդ ծայր աստիճան մտադիր վերաբերմունքն իրենց դպրոցին և դասերուն, կ'ըմբռնես թէ կըրթութիւնը իրենց տարազային համար ինչ ընտիր առաջ կը գանէ այդ չարքաշ երիտասարդներուն մէջ: Բայց ի տգիտական ծայրայեղութիւններէ, որոնց անձնատուր լինելը կարծես ա'լ նորոյթ մը դարձած է բրիտանական դրօշին տակ բարգաւաճող արեւելեան ընիկ ցեղերու դպրոցականութեան համար, ուրիշ ամէն տեսակէտով՝ այս տղաքը համակրանք մը իսկ չեն ներշընչեր արդարեւ իրենց անձովը՝ շարժուձեւովը և մանաւանդ պղպարիսն եւ լուրջ նկարագրի այն աւիւներեւ ընթացքովը, որուն մէջ կը զգացուի խաղաղ հոգիի մը ուժը:

Հանրային՝ բառացաբանական և կենդանաբանական պարտէզներէն ոչ մէկը առաւելութիւն մը չունի եգիպտականներուն վրայ: Վերջինը մեծ մեծութիւն քիչ մը աւելի հետաքրքրական էր, փիղի և վագրի բազմաթիւ մեծութիւններովը, և արջերու տեսակներովը, որոնք Հիմալայեան մօտաւորութիւնը կը յիշեցնեն:

ՀՆԴԻԿ ՏԻՊԸ

Բայց ինչ որ իմ վրայ յատկա աւելի տպաւորիչ ներգործութիւն մ'ըրաւ կալկամայի մէջ քան այլուր, հնդիկ տիպին տարբերնալ այն մտահոգութիւնն է որ յանճախ իրեն քաշեց պատկեր ու մտքս:

Պէնկալի նահանգը, եւ յատկապէս կալկամայի շրջանը, հնդկական աշխարհին այն կէտն է, ուր բնիկ ցեղը, ամէնէն ուշ և ամէնէն քիչ ենթարկուած ըլլալով հիւսիսէն կամ եւ պատմականութեան ճամբով Արեւելքէն եկող օտար ազդեցութիւններուն, համեմատաբար աւելի անեղծ պահած է ցեղային ինքնութեան իր դրոշմը: Հետեւաբար հոս է որ ամէնէն աւելի կարելի է ճանչնալ հնդիկը, իր գործունեամբը՝ աշխարհի ամէնէն վարձկանին, և իր լեզուովը՝ կրօնքովին ու քաղաքականութեամբը՝ մարդկային ամէնէն հետաքրքրական ազգերէն մին որ միշտ առարկայ է եղած անհուն շահագրգռութեան:

Հին ցեղ մըն է ան. այդպարեւ այս է ամէնէն որոշ մտածումը զոր անոր հինաւուրան տեսքն իսկ թելադրէ քեզի- բայց միեւնոյն ատեն եւ անմիջապէս կ'զգաս թէ դարերը անոր չեն ատած բնաւ տեսակ մը զառամութեան և պարապատմի այն հիւծած երեւոյթը, որ այնքան դիւրաւ կը նշմարուի մանաւանդ Մերձաւոր Արեւելքի ասիական ուրիշ հին ժողովուրդներու վրայ: Միշտ իր հայրենիքէն անբաժան՝ արդասաւոր բնութեան մը ծոցը, եւ համեմատաբար քաղաքական աւելի հեշտ պայմաններու մէջ ապրած ըլլալը, թէ ուրիշ ընկերային և հոգեկան պարագաներ պատճառ եղած են իր այդ անթմարշամ վիճակին, առանց այդ խորհրդածութիւնները մօտենալու, կ'ուզէի ես մտանիշ ընել միայն ներոյժ և ասոյդ կենսունակութիւնը, որ ամէնէն բնորոշիչ յատկանիշը կը թուի տակաւին այդ ժողովուրդին ֆիզիքականին: Հինաւուրց բայց ուժեղ ցեղի մը այդ երեւոսեան կազմը կը տեսնուի արդարեւ իր անհատներէն ամենամեծ մա-

Fonds A.R.A.M

սին վրայ: Ընդհանրապէս մ'իջահասակ, քաչալանչ, առէտ նրբաւարտ անդամներով, շեշտուած պարանոցի վրայ բոլորշի սիրուն գլուխ մը՝ մ'իջին լայնութեամ'բ ճակատով, խոշոր դէմ'ք, սեւ աչքեր, որոնք չատնին վառող եռանդի մ'ը յղկքը, բայց կը պգաս մէ խորութեան մը վրայ կը բացուին ու ամ'բողջ անձը արտայայտութիւնն է խաղալ բայց ներսյժ հոգիի մ'ը, որ գալըւած կորովն է ինքնին: Կ'անցնի մ'օտէդ, առանց նկատելու գքեզ և ոչ ոք, ու անտարբեր իր շուրջին, առոյգութեան մ'ը գնացքով, ամ'ենէն՝ հեռուն, կարծես գաղափարի մ'ը: Իսկ երբ օրուան որոշ պահերուն կը հանդիպիս յանկարծ անվերջ ամ'բոխի մ'ը, որ, ինչպէս չուրը խողովակի մ'ը մ'էջէն՝ կը հոսի կարծես վազոյին ամ'բողջ լայնութեամ'բը, ֆիզիքական և հոգեկան նոյն սիրուկ ուժին գաւակները, ընդհանուրին վրայ համ'անկարուած, աւելի ընդարձակ տարածութեան մը վրայ այսինքն աւելի լ'րջընելի կերպով կը գաղափ'ք քեզի մէ ինչ է այդ ազգը և ինչ՝ այն ուժը, որ իր հոգին կը շինէ: Ու մանքիդ մ'էջ կը ծնի արդէն բացատրութիւնը արտակարգ գաղտնիքներուն, որոնք կը ծածկուին իր կրծնական գբնութիւններուն խորհրդաւորգ մ'ասլին, քաղաքական կեանքին ընդ երկար միապաղաղ և յանկարծօրէն գրգռուելիր վերմ'ոլուծներուն, ընկերային կեանքին անհամ'եմ'ատ ատի ճանաւարհներուն, օրէնքի յարատեւ ակզբունքներուն և սովորութեանց անվերջ պէսպիսութիւններուն, ճարտարապետութեան գահանգոյ ձեւերուն եւ քընքուշ նրբութիւններուն ու կենցաղ'ան պայմաններուն զարհուրելի անհամ'անութիւններուն մ'էջ, որոնք կ'երեւին ամ'ի մ'ը բրինձով ապրող Պարիսին և աներեւակայելի ճոխութեանց մ'էջ յղփացող Նապոլեոնեան կեանքին, իր երակին մ'էջ ունայնացող փաքիրին և ամ'ենէն անբարոյ նիւթապաշտութեան մ'էջ մ'անաւանդ Բաւանեբուն ապրելակերպին մ'ի'չեւ:

ԹՈՐԳՈՄ Ա. ԳՊ. ԴՈՒՇԱԿԵԱՆ

Գահիրէ

---

(1) կայկաթա քաղաքին դիմագծութիւնն ուրուանկարող եւ ինդիկ տիպարին հոգեբանութիւնը պարզող այս գեղեցիկ էջերու շարքը զոր «ԹՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»ի մեծատաղանդ գրագէտը մեզի դրկած է ԱՆԱՀԻՏի մէջ հրատարակուելու համար, մէկ գլուխն է հնդկաստանի եւ հնդկահայոց նուիրուած ստուար հատորի մը որ լոյս պիտի տեսնէ քանի մը ամիսէն:

Ե. Խ.

Fonds A.R.A.M

ԱՇՈՒՆԸ ԳԻՒՂԻՆ

Հարսի մը պէս, արտուժ աղջիկ առագաստի,
Հինայուած է գիւղիս այգին բլուրին վրայ.
վարի ձամբէն անցնողին ան դեռ կ'երեւայ
իր ծառերով ուր մեղմիկ լոյսը կը ժպտի:

Գուցէ պահեց ամենաբարձրը ոստերէն,
Վառ կարօտին ուշ մընացող իմ եկուորի,
Մէկուն վրայ հատ մը խնձոր որ կը վառի
ջահի նման արեգակին ոսկիներէն:

Կ'երթամ անոր այգեկութքէն վերջ՝ մեկնելէ
Առաջ դէպ ի ծովին կապոյտը հեռաւոր.
Մախաղիս մէջ անոր հոգին պիտի բուրէ

Քա՛դդրը մուշկով ու ձեռքերուս վրայ պիտ՛ ըզգամ,
Շատ կարօտցած ըլլալով հարսն իմ տարփաւոր,
Լուռ հրաժեշտի անոր արցունքը՝ լուսընկան...:

ՊԱՂԱՏԱՆՔ

Իմ անդրագոյն օրերուս մէջ անիո՛ւն պատկեր,
Դէմքդ աիա՛ փրկազատուած մըշուշներէն,
կը տեսնեմ քեզ, աղօթքի մէջ, անիւնօրէն
Սիրտդ ի՛ժս է, երբ զայն վշտին ձեռքն է զարկեր:

Մեր աղբիւրին արծաթահիւնէ երգն է լըռեր.
Բայց կը լսեմ ձայնդ այնքա՛ն հեռուներէն,
Որ կանչող յոյս մը կը ծաթի, ու կը բերեն
Հովերն ինծի շրթունքներէդ գինով բառեր:

Մեր ձըրագին այնքա՛ն բարի լոյսն է մարած,
Իբիկուան ա՛ստղ որ տարինե՛ր խոնարհեցաւ
Իմ սընաարիս հորիզոնին ըստուերամած:

Բայց կը լռէ ամէն տրտունջ, եւ ամէն ցաւ,
Ու թախանձոտ՝ կը գգամ ժժգոյն ձեռքերուս վրայ
Հին երկինքէն անոյշ անձրեւ՝ սիրտդ կու լայ...:

Fonds A.R.A.M

ՀՈԳԻՍ ՄԱՏԵԱՆ Մ'Է

Հոգիս մատեան մ'է ինքնաբոյր շարականի՝
Զարդանըկար ծաղիկներով, թռչուններով.
Ամէն առտու եւ իրիկուն գայն բանալով
Ըստուերին մէջ ես կ'ապօթեմ լուռ ու գաղտնի:

Ջայն տաճարի մը նըւիրել պիտ՝ ուզէի,
Որպէսզի քա՛ց ըլլար ժատեանն իր երգերով
Ամբոխներուն առջեւ, ու միշտ կարդացուելով
Իր կախարդանքը ծածկըւէր աստեղալի...

Բայց կորուսեալ աստուածներ կան որոնց համար
Աբեւն անոր մէջ կը հինէ իր ծիրանին,
Եւ հին սուրբեր որոնք այլ եւս անուն չունին:

Ու միայն ես իմ ձեռքերուս վրայ դողդահար
Ջայն կը բանամ արտասուացող աչքերուս դէմ,
Եւ անոր մէջ հոգւոյս կայծերը կը թափեմ...:

Ադեքսանդրիա ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՑ ՀԻՆ ԱՐՈՒԵՍՏ

Երկու նկարները զոր կը հրատարակենք, կը ներկայացնեն երեսն ու յետադիմը գեղազանգակ կողքին որ կը պարփակէ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի հաւաքածուին ամենէն մանրակրկիտ ձեռագրերէն մին։ Գեղեցիկ մանրանկարներով զարդարուած Աւետարան մըն է, գրուած Սսոյ մէջ Լեւոն Գ. թագաւորին օրով՝ Հայոց տումարի ՉՉԱ. թուին (1332ին), եւ որուն նկարներէն համաշխար պիսի տանք Աճաիսի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ։

Կողքը յօրինուած է երկու տարի յետոյ, 1334ին, ըստ կողքի քանդակին եզերքէն վրայ փորագրուած արձանագրութեան (ՉՉԳ)։ Չեռագրին օրինակել ինչպէս եւ կողքը յօրինել տուողը եւ պատճառները կը տեսնենք Ս. Յարութեան վանքին նուիրագրի մէջ։ Գրիգոր քահանայ, որուն անունը կ'երեւայ թէ՛ ձեռագրին յիշատակարանին եւ թէ՛ կողքի քանդակին արձանագրութեան (գԴրիգոր Երեցս.. յիշեցէք)։

Fonds A.R.A.M

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ ՄԸ ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՄԵՏԱՅՁՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻՒ

* * *

Ափսո՛ս քեզ, հայոց խեղճուկ ժողովուրդ.
ցիր ու ցան եղաք անմեղ, անխորհուրդ.
Գերի գնաման աք դիպի խորասան,
փաղցած ու ծարաւ, տկլոր, թշուառական.

Էս սիրուն դաշտերն, մեծ մեծ քաղաքներն,
փաղցրիկ ջրերըն, ձեր չէն գեղերըն,
Ո՛ւմըն էք թաղւա՝ն, դուք որ գնաման աք...

...Մասիսի անունն, Նոյայ տապանը,
Ալարատ դաշտի, սուրբ Էջմիածնի,
Մեր Թոր վիրապի, Սուրբ Գեղարդ Մուղնի
Զըմոռնո՛ւք մինչի օրն դատաստանի...

Ս. ՎՐԴ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ

1921–ի գարնան, Ֆլօրանս գտնուած միջոցիս, Պարճելլօի թանգարանին մէջ ուշադրութիւնս գրաւեցին վաթթոցասար զմբեր կրող մեռայլներ, որոնց երկուքը հայերէն արձանագրութիւն ունէին և երրորդ մը՝ լատիներէն: Ֆլօրանսցի ազնիւ բարեկամներ ինծի հայթայթեցին առանց լուսանկարներու[1], լատիներէն արձանագրութիւն ունեցողը Սուլթան Սէլիմ Ա.ի պատկերը կը կրէր և Եգիպտոսի գրաւման ի յիշատակ յօրինուած էր: Առիկա միակ վաւերական զիմանկարն է ամէնէն աչքառնակալիչ և զայն հրատարակած եմ **Syria** հանդէսին մէջ[2]:

Հայկական մեռայլները մէջտեղ կը դնէին աւելի զժուարալուծելի խնդիր մը: Երկուքն ալ[3] իրենց երեսի կողմը կը կրէին կենդանագիր մը,— մէկուն վրայ՝ իրանը միայն, միւսին՝ ամբողջ մարմնով,— և յետսակողմը՝ համանման նշանակներ. եղերքներուն վրայ բոլորաձև զրոշմուած են արձանագրութիւնները որ նոյնն են մէն մի կողմ:

Անձնաւորութեան գլուխը, խորշոմներով բեռնաւոր, ճակատէն տեսնուած կը ներկայանայ,— իրանը միայն ցոյց տուող մեռայլին վրայ՝ քիչ մը քովընտի ծռած,— չեչտուած դիմագծերով ու յատաջակարկառ քիթով: Երեսը՝ ածիլուած, թեթեւ ընչացքով, կորովի ու խիստ արտայայտութիւն մը ունի: Հագած է մուշտակէ օձիքով վայելուչ վերարկու մը, գօտիով մը մէջքը սեղմուած, և որուն քղանցքները զանգակաձև կ'ընդլայնին: Թիկնոց մը որ ձախ կողմ կը կոճկուի՝ ըստ պարսկական սովորութեան, կը տեսնուի վերարկուին ներքև: Ալ ձեռքով համբիչ մը կը զարձընէ, մինչ ձախը ապդրին կը կրծնի:

Ամպակ է պատկերացուած զիմանկարը, ուր աչքի կը զարնէ նաև մեծազանգուած վաթթոց մը:

Յետսակողմին վրայ կ'երևան չորս նշանակներ: Գառն Աստուծոյ, որուն կ'ակնարկէ արձանագրութիւնը և որ կեղրոնը զետեղուած է, ամէնէն կարևորն է: Ս. Հոգւոյն աղաւնին քրիստոնէական երկրորդ նշանակն է հոն: Վեր բարձրացող ատիճ մը և արևը՝ Պարսկաստանի պինանշանը կ'ոգևն: Վերջապէս, մեղուներու պարս մը որ կը թռչի դէպ ի ինչ որ փեթակ մը պէտք է ըլլայ, ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ աշխատանքի և գործունէութեան այլաբանութիւն մը կը ներկայացնէ:

Դժբաղդաբար ինծի անհնար եղաւ ամբողջապէս քակել արձանագրութիւնը: Երեսակողմը, «Էս եմ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի» բանաձևէն զատ, կը կարդամ «Զուղայի» բառը, ինչպէս և «Գրիգորը (այապէս).... էնց Գէորգի» անունը: Հօրենական անուն մը, որուն միայն

1· Թող Պ·ճ·ակ Նիքոլա, Ֆլօրանսի Ազգային Մուզէոնին անօրէնը, չնորհակալութիւններս բնդունի այդ լուսանկարները հանել տալ համաձայնելուն համար:

2· Syria, 1925, պրակ Գ:

3· Առանց մէկուն տրամագիծը 52 և միւսինը 50½ սանթիմէթր է:

Fonds A.R.A.M

վերջաւորութիւնը էնց կը տեսնուի, գրուած է «Գրիգոր» ծննդեան անունին (ուր «Գրիգորը» սխալ ձեով գրուած է), և «Գէրաքի» ծագման վայրի անունին մէջև: Այդ անունը կը սերի այժմեան Քերէքէն, որ Պաղեսթինի մէջ գիւղ մըն է, Յորդանանի ձախ եզերքին վրայ: Հոն կար առենով հայկական հին գաղութ մը՝ արդարև· 1839 ին, Կիլիկիոյ Լեւոն Դ· թագաւորը «Քարաք գիւղի եկեղեցւոյն կը նուիրէր Ցայսմաւուրք մը՝ իր ինքնագիր յիշատակարանով[1]:

Յեռասկողմին վրայ կ'երևայ «Յիսուս Քրիստոս, Գառն Աստուծոյ որ չնորհեց ..... ամենայն երկրի» պարբերութենէն յետոյ, հայկական տոմարի 1122[2] տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ Քրիստոսի Թուականին 1672–73 տարուան:

Ներկայացուած անձնաւորութեան հագուստը ժի· դարու պարսկական զգեստաւորման կը մօտենայ, ինչպէս կը տեսնենք օրինակի համար ժ·Պ·Թաւերնիէի[3] կնոջ պատկերին վրայ, նոյնները Ջուղացի վաճառականական դասու տարազին պատկան, ինչպէս Յօճա Սէֆէր և Յօճա Նազար, կամ տասնց որդիներուն[1], այդ

1· Տէլլա Վալէ կուտայ անունները Յօճա Սէֆէրի երեք որդիներուն, Մելիք պատ, Ֆրանկիւլ և Սուլթանում, այս վերջիններուն և տասնց հօրեղբօր Յօճա Նազարի Շահ Աբբաս առաջինի կողմէ ընդունուելուն առիթ· Նոյն գործ, 3րդ մաս, էջ 108: Թաւերնիէ Շահ Աբբաս Բ·ի Ջուղայ ըրած այցելութեան մը առիթ կը յիշատակէ Յօճա Սաֆրասը, որպէս և յաջորդ վաճառականապետ Յօճա Նազարի· ժ·Պ·Թաւերնիէի վեց ճանապարհորդութիւնները Թուրքիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան, Փարիզ 1713, հատոր Բ·, էջ 157–158: Թաւերնիէ կ'աւելցնէ թէ ինչ որ մանաւանդ կը մղէ Շահերը Ջուղայի Հայոց եկեղեցին այցելելու, փափաքն է տեսնելու Հայուհիները որ բաւական գեղեցիկ են: Յօճա Սաֆար վաճառականապետին կնոջ մեծ գեղեցկութիւնը եղած էր Շահ Աբբաս Բ·ի այցելութիւններու միակ դրդիչ պատճառը:

1· Գարեգին վարդապետ Յովսէփեան, Գրչագրութեան արուեստը հին Հայոց մէջ, մասն Գ·, Փարտէս հայ հնագրութեան· Վաղարշապատ, 1913: § և պատկեր 129:

2· Այս տարեթիւին մէջ, երբորդ տառը, որ տասնեակները ցոյց կուտայ, լատինական I ի մը ձեւն ունի· ան այնտեղ հայկական Ի·ին տեղ գործածուած ըլլալու է, որուն թուական արժէքը կը համապատասխանէ քանի:

3· Իր վեց ճանապարհորդութեանց սկիզբը, տպագրութիւն 1712–ի, պատկերին տակ բացատրուած է թէ «Պարսից թագաւորն իրեն նուիրեց այդ պարսկական հագուստը· ուրեմն հանդիսական զգեստ մըն է:

անուններէն ոչ մէկը երկու մեռայլներուն անունին հետ չի համաձայներ: Ուստի Ց. Տէր-Ցովհաննեանցի Զուղայի Հայոց նուիրուած և Զուղայի մէջ իսկ հրատարակուած գեղեցիկ ուսումնասիրութեան[1] չնորհիւ է որ կարողացայ այդ մեռայլներուն վրայ ներկայացուած անձին ինքնութիւնը որոշել:

Այդ հեղինակը կը յիշատակէ արդարև Դէրքաք ազայի մը անունը. «Դէրքաք որդի Յակոբայ երևելի էր ի վաճառականութեան, որոյ առևտրութեանն բազում ձգեալ կայր յԵւրոպա և ի կողմն Ասորեստանայ և Պիլանայ»:[2] Այս Դէրքաքը «ժողովրդական» մըն էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն գոր նորոգել տուած էր: Տէր-Ցովհաննեանց անոր կողմէ եկեղեցւոյն բաք ազա, ճչաելով հանդերձ անոր ազգաւ Հայ և ծագմամբ Դէրքաքեցի ըլլալը. չիմին հանդիպողներէն կը հայցէ «Լի բերանով ողորմի» մը և կը կրէ հայկական տոմարի 1157 տարեթիւը որ կը համապատասխանէ 1708–ի:

Ոչ միայն անունի նոյնութիւն[1] կայ, այլ տապանագրին թուականը այս նոյնացման չի հակասեր, քանի որում մեռայլներուն վրայ ներկայացուած անձը 1673 ին 40 տարեկան մը կ'երևայ: Իր առևտրական գործունէութիւնը ուրեմն Շահ Աբբաս Մեծի (մեռած 1629 ին) յաջորդներուն չրջանին կը պատկանի ամբողջապէս[2]:

Դարձեալ Տէր-Ցովհաննեանցի թանկագին մենագրութեան կը պարտինք քանի մը լրացու-

ցիչ տեղեկութիւններ Դէրքաք ազայի յաջորդներուն վրայ: Իր թոռը, Յովհաննէս, հետացած էր Զուղայէն, փախչելով հալածանքներէն — որոնց չրջանը յաջորդած էր՝ տարիւր տարի յետոյ՝ Շահ Աբբաս Ա.ի լայնամիտ քաղաքականութեան — և ապաստանած էր Հնդկաստանի Սուրաթ քաղաքը ուր ժր. դարու վերջին

տուած նուէրներուն մէջ կը յիշէ երկու նկարներ գոր Վենետիկի մէջ նկարել տուած էր և որ այդ եկեղեցւոյն պատերուն վրայ կը մնան ցարդ: «Յետ վախճանին, կը գրէ Տէր-Ցովհաննէս, ընկալաւ զգերեզման առաջի հարաւային դրան նոյն եկեղեցւոյ»: Տապանագիրը անոր կուտայ «բարեպաշտ, հաստատահաւատ և քրիստոնեայ» վերագիրները և գայն կ'անուանէ Դէ-

---

1. Պատմութիւն նոր Զուղայու որ յԱսպահան, աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ. Տէր-Ցովհաննեացց. տպագրեալ ի նոր Զուղայի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանուց, 1880—1881. երկու հատոր: Պ. Կ. Բասմաճեանի մատենադարանին մէջ է որ կարող եղայ այս թանկագին մենագրութիւնը գտնելու:

2. Այս գուշաբ մեռաքի արտադրութեան ցլխաւոր հեգրանն էր Պարսկաստանի մէջ:

1. Դէրքաքի վերջաւորական ի ն կրնայ ներկայացնել հայկէն սեռականի մասնիկը, կամ ծագման անուններու պարսկական ձեւը՝ ինչպէս Շիրազի, Հէրաթի:

2. Կը յուսամ ուրիչ առթիւ մը կարենալ խօսիլ Դէրդ Ագայի, իր կնոջը և երկու որդւոց յիսնամապակիի վրայ նկարուած պատկերներու մասին, որ կը գտնուին Նոր Զուղայի Սուրբ Աստուածածնին եկեղեցւոյն մէջ (Տէր-Ցովհաննեանց, նոյն գործ, հատ. Բ., էջ 195–196):

Fonds A.R.A.M

քառորդին միջահամբաւ վաճառական մը զարձած էր, իր ազգասիրութեամբ ալ նշանաւոր[1]:

Վենետիկ հաստատուած հայ բնաւնիքներու համայնական մը մէջ, Հ. Ղ. Ալիշան[2] կը նշանակէ Գէորք-Միքման ընտանիքը, ծագմամբ Ջուղայեցի և ժէ. դարէն սկսեալ Իտալիա հաստատուած: Այս գերդաստանին իտալացած սերունդները մինչև հիմա կը գտնուին Լիվորնոյի մէջ[3]:

Բազմահմուտ Մխիթարեանը կը յիշատակէ նաև Առաքել Գէորգեան մը, նաւաստի կամ նաւապետ, որուն նաւուն անունն էր Մատոնինու Տէլլա-Փաչէ (Աստուածամայր Ծաղկազարեան):

Այս մեծայլները Իտալիոյ մէջ յօրինուած ըլլալու են և հաւանօրէն Վենետիկ, ուր Գէորգ Աղա չինել տուած էր նաև Ջուղայի եկեղեցւոյն նուիրելիք եկեղեցական պատկերները: Այն իրազուրիւնը որ այս մեծայլները Մեխիչինեան հաւաքածոյին կուգան, կրնայ բացատրուիլ գործի յարաբերութիւններով զոր չատ հաւանականաբար Ջուղայեցի վաճառականը ունեցած էր Մեխիչինեանց հետ, որոնք երբեք չեն դադրած սեպհականատիրութեամբ և առևտուրով պրազուիլն՝ նոյն իսկ երբ Ֆլորանսի մէջ իշխանութեան գլուխն էին անցած: Այդ առևտրական գործողութիւնները կրնան նոյն իսկ տեղի ունեցած ըլլալ անոնց գրամատուներուն և վաճառատուներուն մէջ Վենետիկի և Լիվորնոյի (այս վերջինը Մեխիչինեանց նաւահանգիստն էր): 16րդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, Թուրքանալի Մեծ Դուքսերը թոյլատու վերավերմունք ցոյց կուտային Հրեաներու և այլազաւանութեանց հանդէպ, ինչ որ պատճառ եղած էր Լիվորնոյի մէջ բազմաթիւ օտարականներու հաստատուելուն: Վենետիկէն յետոյ Լիվորնոյն էր իտալական նաւահանգիստն էր ուր ամենէն առելի Հայերը կը յաճախէին[4]:

Գոյութիւն ունի նաև ժէ. դարու Ջուղայեցի հայ երևելիի ուրիշ մէկ վաւերական կենդանագիր մը, այն է Յօհաննէս Աւետիքի, որ Ամենափրկիչ վանքի եկեղեցւոյն նորոգութիւնը գործադրել տուած է 12 Դրամներուն պատկերացման մէջ որ կը գտնուի հարաւային պատին վրայ, կը տեսնուի նուիրատուն խաչափայտը գրկած 3: Շահեկան պիտի ըլլար այս գտնուած պատկերը, որ մօտաւորապէս 1661 ին չինուած է, համեմատել Գէորգ Աղայի կենդանագրին հետ և առնը համար ցանկալի է որ ունենանք այդ պատկերին վերարտադրութիւնը 4:

* * *

Այս մեծայլներուն պատկերագրական և կենսագրական չահեկանութիւնը կայ չունի միմիայն անոնց վրայ ներկայացուած անձին, այլ և այն գաստակարգին հետ զոր կը ներկայացնէ ան և պատմութեան այն էջին զոր կ'ոգէ անիկա:

Ժ3. դարուն վերջերը Հայաստան կը կազմէ պինուորական սահմանը երկու հզօր պետութեանց, Պարսկաստանի և Թուրքիոյ: Թավերնիէ, որ բազմաթիւ ճամբորդութիւններ կատարած է այդ երկիրներուն մէջ, կ'ըսէ թէ

1· Մեսրոպ վարդապետ Ուղուրլեան, Պատմութիւն Հայոց զաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ ընդ. ի Լիվորնոյ հռչակի, Վենետիկ 1891: Տեսնել նաեւ Notes de Chahan Cirbied sur les Arméniens d'Amsterdam et de Livourne (1811), publiées par F. Macler; extrait d'**Anahit**, 1904.

2· Պատճառը–Սիրը–Սէրն Պ. Ալիշէր Բանի ընտկարանը ներկայ կը գտնուի Պարսկաստան ճամբորդութեան մը վերաբերող մտոգական յատկերով գտնուած պատկերացուցմանց չարքի մը, երբ առանց մէջ անակնկալն ունեցայ Ջուղայի Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն ներքսակոմը տեսնելու:

3· Տէր–Յովհաննեանց, նոյն գործ, հատոր Բ. էջ 4–5. ծանօթ. 7, և էջ 14:

4 Այդ եկեղեցւոյն վրայ, որուն ներքսակոմը երեք և կէս կանդնաչափ բարձրութեամբ պատին փակցուած քառակուսակներով զարդարուած է, կը գտնուին յաճախակի արձանագրութիւններ 1664 և 1700 թուականներով: Մտոգ երկրպագութիւն մը, 1611 յօրինուած, նոյնպէս յաճախակի, զրուած է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մուտքին: Թէ՛ հայ և թէ՛ պարսիկ արուեստի տեսակետով, իրապէս չահեկան պիտի ըլլար այդ խեցեգործական արտադրութեանց լուսանկարն ունենալ:

1· Տէր–Յովհաննեանց 1780–1800 Մուրաթ գտնուող Հայ վաճառականներու չարքին մէջ կը յիշատակէ Աղա Յովհաննէսեան Յակոբեան Գէորգեանց: Յակոբ էր մեր Գէորգ Աղային հօրը՝ ինչպէս իր որդիներէն մէկուն անունը:

2· Ալիշան, Հայ–վենետ կամ յարնչութիւնք Հայոց և վենետաց ի ԺԳ—Գ, և ԺԵ—Զ դարս, Վենետիկ, 1896:

3· Գերդաստանս Պահապանեան որ Լիվորնոյի Հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյն ժողովրդապետ եղած է, ինձի հաստատեց թէ Ջուղայէն սերած «ծուխ»եր կը գտնուին հոն, որ «հայ Գէորգ–Միքման» կը կոչուին:

Fonds A.R.A.M

«Թոքաթին մինչև Թաւրիզ՝ երկիրը դրեթէ միմիայն քրիստոնեանեռով բնակաւորուած է, և ըստ որում այս ընդարձակ տարածութիւնը նախնեաց Հայաստանի Նահանգ կոչածն է, պէտք չէ զարմանալ եթէ քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ մէկ Մահմետականի փոխարէն իւրաքանչիւր Հայ կը գտնուի»[1]: Իր պետութեան տահմանադրութիւնները ամայի դարձնելու և դէպի Թաւրիզ ճանապարհները պարբերական յարաձգութեանց մէջ անոնց պարենաւորութիւնը ապահովելու համար, Շահ Աբբաս 27,000 հայ ընտանիքները, երիտասարդ ու ծեր, հայր, մայր ու տղաք, երեանէն, Նախիջեւանէն, Զուղայէն և կարսի շրջակայքէն Պարսկաստան փոխադրած էր[2]: Ասոնցմէ 20,000ը տեղաւորուին Մազենդարանի մէջ որուն կլիմային չդիմանալով դրեթէ ամենքը վճռացան: Զուղայի և շրջակայքի բնակիչներուն ամենէն ակնառուները տարուեցան Սպահանի կողմը, և անոնք մայրաքաղաքին մօտ հիմնեցին Նոր-Զուղան: Այդ արմատախիլ եղած ազգաբնակութեանց մէկ մասն ալ տարտղնուեցաւ Սպահանի և Շիրազի մէջտեղ գտնուած գիւղերուն մէջ[3]: Այս վերջին խումբը մահմետականութիւն ընդունեցաւ գրեթէ մասամբ[4]:

1. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատոր առաջին, էջ 47–48: *Այս ճանապարհորդը կ'ըսէ նաեւ՝ «Պարսկաստանի առաջին նահանգը Մեծ Հայաստանն է, զոր մեր քարտէսները անճահօրէն և առանց հիմքի Թուրքմանիա (Թուրքմանստան) կը կոչեն, բայց զոր աւելի բանաւոր կերպով կարելի էր անուանել ընդհանրապէս Էրմէնիէ, քանի որ դրեթէ միայն Հայեր են որ հոն կը բնակին»:*

2. *Այդ տեղահանութեան բնկերացող ժեժդութեանց մասին տեսնել* F. Tournebise, Schah Abbas Ier, roi de Perse et l'émigration forcée des Arméniens de l'Ararat.
Յուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 250 և 251:

3. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատոր Ա., էջ 53 և 54, հատ. Բ., էջ 7: Ֆ. Թուրնըրվիլ (նոյն գործ, էջ 252), Ժ. Ռաֆայէլ տու Մանն և Շարլէնէն քաղելով կ'ըսէ թէ 500 հայ ընտանիքները Շիրազի շրջանը փոխադրուեցան, այդ նահանգի հայ ծագմամբ կուսակալին՝ Ալլահվերտի խանի խնդրանքով. «Շիրազի այդ նոր գաղթականները, երկրագործութեան տուած իրենց խնամքով՝ բարգաւաճեցուին համբաւը Շիրազի այգիներուն որոնց կը պատկանէր արքայական տեղանին վրայ հայթայթելու առանձնաշնորհութիւնը»:

4. Թավերնիէ կ'ըսէ. «Մեռնողները մեռած ըլլալով, բոլոր երիտասարդները մահմետականութեան յարեցան» (նոյն գործ, հատոր Ա., էջ 54): Եւ սակայն, Զուղայի թեմին մաս կազմող հայ գիւղերը կը մնան տակաւին այդ շրջանին մէջ, ինչպէս կը տեսնենք Տէր-Յովհաննէսի գրքին:

Նոր Զուղայ հիմնուած է հայկական տարբի 1054 թուին, այսինքն 1605 ին: Այդ թուականէն առաջ, Հայերը արդէն մեռածքի առեւտուրով կը պարապէին, և Թավերնիէ որչափս կ'ըսէ թէ Նախիջեւանի մէջ, այդ քաղաքը Մուրատ Դ.ի կողմէ կործանուելէն առաջ, անոնք մեռածքի մեծ վաճառականութիւն կ'ընէին: Տէր-Յովհաննէսց գիտենք նաեւ թէ Ռօմա-Նագարը, որ յետոյ Նոր Զուղայի վաճառականատեղի պիտի դառնար, 1593ին իսկ՝ Շահ Աբբասէն հրովարտակ մը ստացած էր «յատկապէս պատուիրեամբ վարելոյ ի Պարսկաստան գործակատարութիւն իւր»:

Այդ վերապահութեամբ ու նպաստաւորած է ուրեմն առեւտուր մը որ Հայերը արդէն կ'ընէին, բայց գայն չէ ստեղծած:

«Շահ Աբբաս ... նկատելով առեւտուրի համար Պարսից քիչ օժտուած ըլլալը և թէ անոնք ի բնէ կը սիրէին պերճանքն ու մախսումը, ինչ որ յատկութիւնը չէ վաճառականին՝ որ պէտք է խնայող ու անհեսաձգ ըլլայ, աչքը դարձուց Հայերուն, որոնք իր ուզածն ընելու աւելի առակ կը թուէին իրեն: Ըմբռնեց որ առոյգ ու յղացքութեան ճկռագոյ մարդիկ էին, երկար ճամբորդութիւններ ընելու կարող, թէ չատ ժուժկալ էին կերուխումի մէջ և խնայաչէր, և թէ քանի որ քրիստոնեայ էին՝ աւելի դիւրութեամբ կրնային առեւտուր ընել ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին հետ»[2]:

Այս կարծիքը, զոր կը յիշէ և կը հաստատէ Թավերնիէ, կը բացատրէ այն պատճառները որոնց համար Շահը հայ վաճառականներուն մասնաւոր հնարհներ կ'ընէր: Անոնց վրայ կուտար մեռածքներ որոնց գինը անոնք ճամբորդութենէ վերադարձին կը վճարէին[3]: «Պարսկաստանի մէջ վեց ճամբորդութեանց» հեղինակը կը վկայէ թէ «արտաքին վաճառականութիւնը ամբողջապէս Հայոց ձեռքն է, որ կերպով մը թագաւորին և մեծամեծներուն գործակատարներն են[4], և ըստ Տէլլա Վալլէի, «Զուղայեցիք Պարսից թագաւորին համար այն են ինչ որ Ճենովացիք Սպանիոյ թագաւորին. առանց թագաւորին չեն կրնար ապրիլ, ոչ ալ թագաւորը առանց անոնց»[5]:

2. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա. էջ 53:
1. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա., էջ 72 և 73:
2. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Ա., էջ 54:
3. Թավերնիէ, նոյն գործ, հատ. Բ., էջ 325:
1. Տէլլա Վալլէ, նոյն գործ, Մաս Գ., էջ 265:

Fonds A.R.A.M

Մոնթեսքիէօ, իր Պարսկական Նամակներուն մէջ, Իւզպէքին գրել կուտայ· «Գիտես, Միրզա[1], թէ Շահ Սօլէյմանի մէկ քանի նախարարները խորհուրդն յղացած էին սպիտակել պատուհանի բոլոր Հայերը երկրէն հեռանալու կամ մահմետականութեան յարելու, այն մտածումով թէ մեր պետութիւնը այդ անհատներն իր ծոցին մէջ պարունակելով պզծուած պիտի մնար միշտ։

«Պարսկաստանի մեծութիւնը պիտի կորչէր, եթէ այդ տոհմին մէջ կայր մոլեռանդութեան ձայնը լսուած բլլար··· դիպուածը բանակատնութեան ու քաղաքագիտութեան տեղը բռնեց, և պետութիւնն ապառնց աւելի մեծ վտանգ մը քան եթէ երեք ճակատամարտ կորսնցուցած ու երկու քաղաք վրայ տուած բլլար։

«Հայերը վտարելով, մէկ օրուան մէջ պետութեան բոլոր վաճառականները և դրեթէ բոլոր արհեստաւորները ջնջած պիտի բլլային։ Ապահով եմ որ Մեծն Շահ Աբբաս նախամեծար պիտի համարէր երկու թևերը կտրել տալ քան տտորագրել այսպիսի հրաման մը, անիկա իր ամենէն արհեստապէտ հպատակները Մեծ Մոկոլին կամ Հնդկաստանի այլ թագաւորներուն դրկելը իր պետութեան հոգերուն կէսը անոնց տալու համարժէք պիտի նկատէր»։

Այնպէս որ Նոր Ջուղայի Հայութիւնը մեծ բարօրութեան ու փարթամութեան մէջ եղած է ժէ· դարուն[1]։ Տէր–Յովհաննեանց կը գրէ· «Նա (վաճառականութիւն Ջուղայեցւոց) եղեւ պատրիարն որ գհարստութիւնս գեօրէն գեղեալ եմոյծ ի Ջուղայ, որով Ջուղայեցիք զբարձրացուցեալ և զգեղեցկացեն եկեղեցիս և զթագաւորական պալատանիս[2] և զապարանս կառուցանել մարթացան և եղեն ականատուրք ի մէջ աշխարհիս»։

Ճանապարհորդները միաձայն են գովելու Նոր Ջուղայի գեղեցկութիւնը։ Հայոց առեւտրը, բայ սպանիացի դեսպան Ֆիկուէրօայի «մեծ մասամբ չուս գեղեցիկ են և հոյակերն, տանիքներն ու պատերը նկարապարդուած ու ոսկեզօծուած ի ներքուստ»[1]։ Թաւերնիէ, որ եւս յետոյ թէ Ջուղայ, Սպահանի հարաւակողմն է, ոտքով կէս ժամու չափ հեռու և թէ Սէնահրու (Չէնահրատ) գետակը երկու քաղաքներն կրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ կ'անցնի, կ'աւելցնէ թէ մեկնէն մինչ տանող ճամբան ամենագեղեցիկ բանն է որ կայ Սպահանի և ամբողջ Պարսկաստանի մէջ[2]։

Մեսրոբ վրդն, ինչպէս և «գրամի առևտուր»էն գաս, որ ամբողջապէս Հայոց ձեռքն էր[3], պատուական քարերն ու ոսկի մագ հիւսուածքները[4] անոնց վաճառականութեան գլխաւոր առարկաները կը կազմէին։ Մանաւանդ՝ չուխայ կը ներածէին, և Թաւերնիէ մեզի կը հաղորդէ որ իրենց պատարին մէջ, Սպահանի Մէյտանին մօտ, Անգլիոյ և Հոլանտայի չուխաներ և Վենետիկի կարմրագոյն տուրիճ կը ծախէին։

Իրենց առևտրական յաջողութիւններուն վրայ կ'աւելնար մեծ ուղղամտութիւն մը, որուն փրեթրօս Տելլա Վալլէ մէկ օրինակը կուտայ յիշելով ուշագրաւ առվտրական մը· «քան մը որ բուսական հետաքրքրաշարժ է և չատ նշանաւոր, այն է որ ազգանունեան բաշխուելիք և ուրիշ բարեպաշտական գործերուն յատկացուելիք ամբողջ դրամը Ջուղայի քրիստոնեաներու արկղերէն կ'ելլէ, թագաւորը անոնցմէ վոխ կ'առնէ այդ դրամը, և յետոյ անոնց կը դարձընէ, իրը դրամ մը որ ամենէն արդարօրէն վաստկուածն է, քանի որ իրենց առևտուրին ու հնարագիտութեան արդիւնքն է ու հե-

1· «Այն տուն (Շահ Աբբաս Մեծի և Սաֆի Ա.ի օրով, այսինքն 1642) կային անոնց մէջ երկու երեք միլիոն ունեցող վաճառականներ, ինչ որ չատ փոխուած է հիմայ (1673–77), թէև կան դեռ ընտանիքներ որ մէկ միլիոնէն աւելի հարստութիւն ունին»։ Նարտէն ասպետին ճամբորդութիւններն ի Պարսկաստան, Փարիզ, 1811, Հատ· Ը·, էջ 106։

2· «Երեք հազար չորս–հինգ հարիւր տուն կայ Ջուղայի մէջ, դեղեցկատներները ջուրին եզերքն են և կան որ չատ ճոխապար ոսկեզօծուած են և զոր կարելի է պալատ կոչել։ Նոյն գործ, էջ 105։

1· Ֆիկուէրօա, էջ 285։

2· Թաւերնիէ, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 54։

3· Թաւերնիէ, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 221–222։

4· Տէր–Յովհաննեանց, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 165։

5. Տելլա Վալլէ այդ մէկտանին վրայ կը խօսի ինչպէս հրաշալիքի մը, «այդ Մեծ Հրապարակը, որ թագաւորական պալատին առջեւ կը գտնուի··· չորս կողմէն զարդարուած է կամարակապներով՝ ամենէն գեղեցիկ, ամենէն ներդաշնակ և ամենէն կանոնաւոր համաչափութեամբ որ կարելի բլլայ երեւակայել··· Թէպէտ Նավոնկ հրապարակին տուներն աւելի բարձր են և աւելի չքեղ, դեղեցկութեան մէկ նմանէն վար կը մնայ այս հրապարակին»։ Տելլա Վալլէ, նոյն գործ, Մաս Բ·, էջ 40–41։

6. Թաւերնիէ, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 47։

Fonds A.R.A.M

անաբար ամենէն հաճելին պիտի ըլլայ Աստուծոյ որուն կ'ընծայուի»[1]:

Միութիւնն ու համերաշխութիւնը, առաքինութիւններ որոնցմէ Հայերը ինքզինքին գուրկ կը կարծեն, լայնօրէն ցոյց կը տրուէին այդ վաճառականներուն կողմէ: Տէր-Յովհաննէս կը կարծէ թէ Զուղայի վաճառականներուն բազմաթիւ ըլլալուն պատճառներէն մին այն էր, որ անոնցմէ «ականաւոր»ները կ'ընկերակցէին փոքր վաճառականներու, որոնց դրամագլուխ փոխ կուտային, չհոգնան կէսը կամ մերթ երկու երրորդը իրենց վերապահելով. քիչ առնէն, այս վերջիններուը իրենց կարգին «համբաւաւոր վաճառական»ներ կը դառնային[2]:

Զուղայի Հայոց վաճառականութիւնը չատ ծաղկեալ վիճակի մէջ մնաց ամբողջ ԺԸ. դարու ընթացքին, յետոյ յետսն տարուան մէջնէն սկսաւ իյնալ, սակայն ըլլալով մէկ ու կէս դար[3]:

Շահ Աբբասի յաջորդները հետզհետէ չհաւատան հակամիտութիւն մը ցոյց տուին դրամը գտնուած տեղէն առնելու, այսինքն իրենց մայրաքաղաքին սեմին վրայ հաստատուած քաղաքէն, կամ մը որ մասնաւորապէս փորձիչ էր, քրիստոնեաներու դրպանէն:

Շահ Սուլթան Հիւսէինի օրով (1694–1722) պարսիկ կառավարութեան ինչպէս և հաւատուրաց Հայերու կողմէ քրիստոնէից դէմ մղուած հալածանքները, որ աւելի բուռն կը դառնան, Զուղայի անհատական գործունէութեան մեծ հարուած մը կուտան[4]:

Վերջերով իմաց «Պարսկաստանի մէջ մացուց սա սովորութիւնը, որու համեմատ և է քրիստոնեայ, Հրեայ կամ կռապաշտ, որ մահմետականութիւն կ'ընդունի, օրէնքը գոյն կը հոչակէ իր ընտանիքին բոլոր հարստութեան միակ ժառանգորդ, իր եղբայրները և քոյրերը՝ եթէ ունի՝ զրկուած ըլլալով»[5]:

Կարելի է հաւատուրացութեան ընծայուած այսպիսի պարզևի մը հետևանքները երևակայել:

1722 ին Աֆղաններու Սպահան մուտքը, և անոնց գոյացուցած բևեռմբ, որ ամենէն բարբարոսն ու արիւնկպակը եղաւ դեր Պարսկաստան երբեք ճանչցած ըլլայ[1], «Զուղայի վաճառականներուն կրօնաւոր գործարկու դէպքը կազմեցին»[2]:

Թէպէտ մարդ պիտի փորձուէր հակառակը կարծել, Ընդհատտանն աչխարհակալող Նատիր Շահին թագաւորութիւնը (1736–1747), թոյլատու ոգով ու ապահովութեան չրջան մը չեղաւ[3]: Ընդհակառակն, այդ միջոցին է որ Զուղայի վաճառականները ցրուեցան, իրենց փըրկութիւնը օտար երկիր փախուստի մէջ փնտռելու հարկադրուած, դէպառաքսէս Հնդկաստան և Ռուսաստան[4]: Այսպէս, թագերը կը պարպուէին և լքուած տուներուն թիւն այլևս կարելի չէր համրել: Տէր-Յովհաննէս կ'ըսէ թէ «թագաւորութիւն Նատիրի եղև ժանտախտ վաճառականաց»:

Ագգարնակութիւնը, քամուած և ազքատացած, քիչ յետոյ այլ ևս ի վիճակի չէր վճարելու արտակարգ հարկերը որ իր վրայ դրուած էին. ուստի վանքերու և եկեղեցիներու ոսկի և արծաթ սրբազան անօթներուն աչք նետել սկսան իշխանութիւնները (1756)[5]: Հայերը սաստուած

1· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Մաս Գ·, էջ 151–152:

2· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 160–161:

3· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Ա·, էջ 172:

4· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Ա·, էջ 185:

5· Թավերնիէ, նոյն գործ, Հատ· Բ·, էջ 81–82:

1· Սըր Ջօն Մալքոլմ, Պատմութիւն Պարսկաստանի, փարիզ, 1821, Հատ· Գ·, էջ 61:

2· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Ա·, էջ 185:

3· Թամպուր նուագող Հայ մը, Թամպուրի Աբութին, որ, Նատիր Շահի ծառայութեան մէջ էր և անոր հետևեցաւ իր Հնդկաստան մղած պատերազմներուն մէջ, օրագրութիւն մը ձգած է ուր կուտայ այդ Շահին վերաբերող իրականէն առնուած յատկանշական մանրամասնութիւններ: Անոր գահակալութեան առեն, մտնեսիկները ո՛րակ- թէ 4 օր յաջորդաբար ծանուցեր են թէ Շահը Աւետեաց մահմետական է, յետոյ՝ Շիի, Հայ Հրեայ, որպէս զի այդ ազգաց գատանդիներուն պատկանող իր հպատակներուն հաճիցնէ թէ անոնք իր աչքին հաւասար են: Այս հետաքրքրաշարժ օրագրութիւնը, հայ առաջով բոլոր թուրք լեզուով գրուած, հրատարակուած է Վիեննայի, 1880 ին: Եաքսւոյ Աբբին փաչա անոր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը աուաւ Bulletin de l'Institut Egyptien ի մէջ և առանձին հրատարակութեամբ:

4· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Ա·, էջ 185–186:

5· Տէր-Յովհաննէս, նոյն գործ, Հատ· Ա·, էջ 288:

Fonds A.R.A.M

նման ձեւով դպցնել սկիհներուն, խաչերուն, բուրվառներուն, աշտանակներուն, տապանակներուն, զոր հալեցուցին, ինչպէս և սակեհատուկ եկեղեցական գործառնեբուն, զոր կ'այրէին անոնց արծաթը ժողվելու համար: Հարիւր վաթսուն երկու չուրջառ այսպէս փճացած են[1]:

Սահմանոս երէց այս հարուածահարութեանց ի տես կը գրէ· «Զայս ամենայն լսելով և տեսնելով և գրելով մեք՝ սարսեալ սասանի անձն մեր, ճմլին սիրտք և գալարին ապիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր գիւտակս արտասուաց իջուցանեն վասն եկեալ հասեալ թշուառութեանս մեծի առ մայրն մեր Ս. Եկեղեցի»[2]:

Յէթ Ալի Շահի դահակալութեամբ (1797), Նոր Ջուղայ վերսաին կը դանէ խաղաղութիւն, եթէ ոչ բարօրութիւն:

Եթէ Ջուղայի վաղանցուկ չքեղութիւնը չատ սուղի նստաւ,— քանի որ Մադէնհէրան փոխադրուած 20,000 բնակիչներ գրեթէ ամենքն ալ կորան,— այսու հանդերձ ան ունեցաւ հեռաւոր ու խորունկ անդրադարձումներ հայկական կեանքին մէջ: Հնդկաստանի դաղութը, որ առնուազն այնքան ծաղկեալ չրլան մը ունեցած է, Ջուղայի դաղութին մէկ չառաւիղն է, և Սուրաթի մէջ մենք դտանք Գէորք Ազայի Թոռը՝ Ժ. դարու վերջերը:

Այս լուսամիտ և վհատանձն հայրենասէրները որ Մխիթարեանց յանձնած իրենց կտակներով հնարաւոր դարձուցած են, անցեալ դարու առաջին կէսէն իսկ, հիմնարկութիւնը Մուրատեան Վարժարանին, Փատուայի՝ յետոյ Փարիզի մէջ, և Ռափայէլեան[3] Վարժարանին՝ Վենետիկի մէջ, վարժարաններ որոնց դերը անդնահատելի եղած է Թուրքիոյ Հայոց մտաւորական վերականգնման մէջ — Մտարան հաստատուած վաճառականներ էին[1]:

Արեւելեան լեզուաց Լազարեան Ճեմարանը, Մոսկուա հիմնուած 1814 ին, որ հայկական կրթութիւն մը տուած է տասնեակ մը սերունդներու և որ նոյն տարի հայագիտական ուսումնասիրութեանց կեդրոն մը եղած է, իր հիմնարկութիւնը կը պարտի Ջուղայէն սերած դերդաստանի մը[2]:

Այսպէս, Պարսկլլօյի մեսայիներուն նշանակութիւնը կը մեծնայ լոյսին տակ Ջուղայի պատմութեան և այդ կանգուդն վաճառականներուն գործունէութեան անուղղակի հետեւանքներուն որ մինչեւ մեր օրերը կ'անդրադառնան:

1· Տէր-Յովհաննեաց, նոյն գործ, Հատ. Ա., էջ 289:

2· Ստեփաննոս Երէց ի գեղջէն Հազարջրիթոյ, ձեռագիր պատմութիւն, 1665–1814· յիշատակուած Տէր Եսայեանցի, նոյն գործ, յառաջարան: Այդ Հազարջրիթ գիւղը Սպահանի և Շիրազի միջեւ գտնուող գիւղերէն մին է ուր վեհերուցաւ Շահ Աբբասի տեղահանած Հայոց երրորդ խումբը և որուն մասին խօսեցանք վերեւ:

3· Երուանդ Ռափայէլեան, վախճանած 1791 ին, և իր վենան Սամուէլ Մուրատ, 1760–1816: Մուրատեան վարժարանը հիմնուած է 1834 ին Փատուա և Փարիզ փոխադրուած է 1846 ին, և հոն պահպանուած է մինչեւ 1871: Ռափայէլեան դպրոցը հաստատուած է Վենետիկ, 1836 ին և ցարդ գոյութիւն ունի հոն:

1· Պէշիկթաշլեան (1828–1868) և Թէրզեան (1840–1909) բանասէրները իրենց ուսումը առացած են, մին Փատուայի և միւսը Վենետիկի վարժարաններուն մէջ: Այդ կրթական հաստատութեանց աշակերտներուն պատկառելի թիւը, իրենց հասարակութենէն դուրս, տարածուած է նաեւ Թուրքիոյ և Պարսկաստանի Մահմետականներուն, որոնց վրայ ներազդեն այդ երիտասարդները մէկ քանի սերունդի յառաջդիմութիւն մը ունենալէ ետք: Միքայէլ Փորթուգալ (1842–1897) պատուոյ Մխիթարեան վարժարանին մէջ սանդած է Թուրքերէն լեզուով ելմտապետութեան առաջին բեմը, և Յովհաննէս Սարգեան (1836–1912) նոյն պետական վարժարանին մէջ սանդած է քաղաքական տնտեսութեան և վարչական իրաւագիտութեան բեմերը և առաջին անգամ բլլալով, դարձեալ Թուրքերէն լեզուով, Գեղարուեստից Վարժարանին մէջ դեղեցկագիտութեան ներածութեան դասաւանդութիւն մը բրած է: Երկուքն ալ յաջորդաբար, երկար տարիներ, Ազգային Ժամու Բ. ի օրով, կայսերական դանձուն և կալուածոց նախարարի պաշտօնը կատարած են և տասցած են Վէզիրի տասիճանը որ բարձրագոյնն է Օսմանեան դասակարգութեան: Իշխան Մէլքոն Խան (1832–1908), որ Միքայէլ Փորթուգալ փաշայի և Յովհաննէս Սարգեան փաշայի պէս աշակերտ մըն էր Փարիզի Մուրատեան վարժարանին, միայն փայլուն դէսպան մը չ'եղած, այլ և Պարսկաստանի մէջ քաղաքական գեր մը կատարած է:

2· Եթէ Լազարեանց մեծանուն տան մէկէ աւելի անդամները մասնակցած են Մոսկուայի հնչակաւոր ճեմարանին հիմնարկութեանն ու ծոխտցմանը, նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Յովհաննէս Լազարեանցի և իրականացումը Յովակիմի (1743–1826):

Fonds A.R.A.M

Մենէ չատերը անոնց պարտական են բարոյապէս, թէպէտ անուղղակի կերպով, և պէտք է շնորհապարտ ըլլալ Գէրաք Ազայի — նոյն իսկ եթէ սնապարծութեան զգացումով մը մղուած է— որ ղրկմել տուեր է այս մեծայղնները որոնք մեր աչքին կը խորհրդանշեն դասակարգ մը, որ շնորհիւ իր խելացութեան, պարկեշտութեան և աշխատասիրութեան, յաջողած է, ամբողջ դարու մը ընթացքին, վայելել սրտին մէջ իսկ մահմեդական Պարսկաստանին[1]:

Մօնմօրանսի ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԼԶԵԱՆ

1. «Անտարակուսելի է, կը գրէ Պ. Սքրեք, Մահմետական Համայնագիտարանին մէջ՝ Զուլֆայ բառին, որ այդ դպրոականութեան գործունեայ, ձեռներէց ու հարուստ Հայերն են որ Սպահանի հզօր վաճառականութեան բարգաւաճմ ան հիմունքը դրած են:

ՊԱՂԱՏԱՆՔ ԱՌ ԼՌՈՒԹԻՒՆ

Ա՛ռ, ա՛ռ ինծի աչքիդ մէջ ու զերդ երազ մը օրրէ՛.
Տո՛ւր ձեռքերուս՝ ձեռքերուդ գգուանքն անուշ բուռ առ բուռ:
Ամենուրեք կըրեցի պատակերն ես քու խնկաբոյր
Կուրծքին վըրայ իմ հոգւոյս խաչի մը պէս արծաթէ. . . :

Ամէն անցորդ կապեց ցաւ մ'իմ հոգիիս Հիւղերուն,
Ինչպէս ծառի մ'հաւատքի ջուրի մը վրայ խոնարհած.
Իմ հեծկլտուքըս եղաւ նըման լոյսի մը առկայծ,
Աղեղ մ'անտես նետ առ նետ ծեծեց ինծի օրն ի բուն. . .

Միրազս շերտ շերտ հացի պէս ես բաժնեցի անխընայ
Սովալըլուկ սըրտերուն . . . ու սովամահ ես մեռայ. . .
Ոչ ո՛ք, ոչ ո՛ք երկարեց ձեռք մ'ինծի չար կամ բարի. . .

Լոյսը աչքիդ՝ աչքիս մէջ, ծաղիկի պէս կը բացուի . . .
Դողին ցնցուղն ոսկեզօծ դէռ կ'անձրեւէ սարսռագին.
Ա՜հ հանգոյցէ՛, հանգոյցէ՛ իմ հոգիս քո՛ւ հոգիին . . . :

Վալապր 1929 ԱՐՇԱՄ ՏԱՏՐԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՒՇԵԱՆ

ՈՍՏԱՅՆԸ

Թատրոն, 1 պատկեր, 3 արար

Նէլլի
Լեւոն
Մօրաքոյրը
Քոյրը
Ո եւ է մէկը

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԿԵՐ

Նէլլիի սենեակը, պարզ բայց ճաշակաւոր և մաքրմիկ: Բաղմոց մը դիր իր անկողին կը դրծածէ: Փոքրիկ սեղան մը, վրան՝ քրիստանթէմներու նիհար փունջով, և բաց ջուրթակ մը: Դաշնակ, վրան Մէֆիսթոյի գաճէ արձանիկը, քանի մը լուսանկարներ, երկնագոյն գարդաթուղթով պատերուն վրայ մէկ քանի բնանկար:

Իրիկնադէմ: Ձմեռնամերջի վառուժ արեւին լոյսը վախով կը թափանցէ խորքի միակ պատուհանէն ներս, ու միջոցին մէջ կը թեւածէ քաղցր դունատութիւն մը որ մարդիկն ու իրերը կրկնակի կը մաերմացնէ:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ.—Ըսել է երէկ իրիկուն եկա՛ծ էիր:

ՆԷԼԼԻ.— Ոաքի վրայ, սանկ կէս ժամ մը հապա: Անհանգիստ էի, չուտով մեկնեցայ:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ.— Յաւալի, սարսափելիօրէն յաւալի... (Տխուր երեսյթ մը առնելով) Հաւատա՛, կորսնցուցիր:

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Շահեցայ ըսել կ'ուզես:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ (նոյն).— Ոօսքս վկայ որ կորսնցուցիր: Մե՛ղք, այսպէս առիթ...

ՆԷԼԼԻ (լուրջ).— Իրա՞ւ կ'ըսես: Այդքան յոյս՞ղ անցայ: Բայց ես հոն գտնուած միջոցիս այդպիսի անսովոր բան չի նկատեցի, թէև, խօսքը մէջերնիս, գրեթէ վարագոյրին հատայ, ու չի բացուած մեկնեցայ: Պատմէ տեսնեմ նուբեմն:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ (միշտ նոյն).— Պատմէ՛ ըսելը դիւրին է, բայց գործադրելը՝ դժուար, եթէ ոչ անհնարին: Նկարագրելու արքան ալ անհամայատակութիւն ունենամ, հաւատա գործեալ իրականութիւնը չտալէ գուրս համեմատութեամբ պիտի տուժէ:

ՆԷԼԼԻ (կասկածոտ).— Շիտակը քու այդ կռճկուած խօսակցութեամբդ սկսար վախցնել զիս:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ (եկեղեցականի մը հանդիսաւորութեամբ).— Թող երկնաւորին ուժն ու կորովը լեցուին քնքուշ էութեանդ մէջ... (շարունակելով) Քիչ վերջ արդէն ինքզ ալ պիտի համոզուիս որ բաներուս մէջ չափազանցուած ոչինչ կայ...

ՆԷԼԼԻ (ընդմիջելով).— Ամէն պարագայի ոչ հիմա: Որովհետև ովքե՛ր էին որ դերակատարները: Բռնուելիք մինակ եղիազարեանը չեկա՞ր:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ (աչքի ֆթթուռով).— Ինչո՞ւ չես յիշեր Ասպղիկը:

ՆԷԼԼԻ (ձեղսիրտ).— Կը տեսնեմ որ կրկնածիդ չափ ալ յիշողութիւնդ տկարացած չէ... գոնէ մասնաւոր պարագաներու մէջ: Ուրեմն՝ եղիազարեան և Ասպղիկ· իսկ մնացե՞ր:

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ.— Սիրողներ...

ՆԷԼԼԻ.— Որոնք չեն հասկնար իրենց սիրածը, հետևաբար չեն ալ փոխադարձաբար սիրուիր...

ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ.— Ճշմարիտ հերոսութիւն ուրեմն, կ'ընդունի՛ս, չէ՞...

ՆԷԼԼԻ.— Ողբալի Տօն Քիշոթներ որոնք նիզակ կը ճօճեն ոչ թէ իրական — գոնէ ա՞ս ըլլար — այլ անգոյ չաղացքներու դէմ...

*ՈԵՒԻ ՄԷԿԸ.— Չի չեզինք մեր նիւթէն, որ աւելի հետաքրքրական, ու, միաժամանակ դաստիարակիչ պիտի ըլլայ: (Դժուարաւ պահելով գործողութեան սկիզբէն ի վեր ցոյց տուած իր լրջութիւնը) Քանի՛ անգամներ մե-

Fonds A.R.A.M

զարթած ես պիս մեր թատրոնին հանդէպ ունեցած յոռետեսութեանս համար: Երկկ իրիկուն համոզուեցայ որ իրաւունք ունիս եղեր, ու այժմ վստահ եմ որ մեր բեմը, քանի՛ այսօրինակ ծառայողներ ու նուիրեալ ունի, պիտի մնայ անմահ, յաւիտեանս, յաւիտենից... (Հոս՝ ա՛լ չի կրնար իր էքֆիջը պահել):

ՆԻՒԱՐԴ (կը լրացնէ խնդալով).—Ամէն: Ա՛լ հիմա հաւատացի ըսածներուդ լրջութեանը: (Մատով սպառնագին) Անուղղա՛յ քեզի· ըսէ նայինք ի՛նչ նոր բան քեզի այսպէս հեգնանքի նիւթ կը հայթայթէ...

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Ասդը Սամուէլն էր: Ինչպէս ամէն օրէն կ'ըսեն, խեղճ Բաֆֆիի ոսկորները, հոս պէտք է ըսել աճիւնները, բաւական չարչարուած ըլլալու են իր վէպին այսպէս ողբալիօրէն բիւսի վերածման համար:

ՆԻՒԱՐԴ.— Ո՞վ էր արդեօք վերածողը:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Դժուար չէ գուշակելը: Անշուշտ Եղիազարեանը:

ՆԻՒԱՐԴ.— Զըսես որ Հարութեանը մրցորդ մը ունեցաւ:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Աստուածդ սիրես սա մարդը հանգիստ ձգէ «խաւարին մէջէն» իր արշալոյին մէջ... Անխուսափելի է որ, ուշ կամ կանուխ, իր վախճանը «խաչագողներ»ուն քով է, անշուշտ, մի՛չ «խաւարի մէջէն», քանի որ ի ծնէ կոյր մըն է...

ՆԻՒԱՐԴ (խնդալով).— Չեմ գիտեր ի՛նչ ուներս խեղճին դէմ:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Սիրելի՛ս, թոյլ տուր որ դուխդ չի բաժնեմ: Դուխը զգացում մըն է որ չատ ապահովին պէտք է բաշխենք, որովհետեւ ամենէն յաճախ հոս է որ կրնանք խաբուիլ: Իմ կարգիս, կը նախընտրեմ բացարձակ անդուխ մը ըլլալ, փոխանակ ամէն րոպէ խաբուած ըլլալու մղձաւանջէն տառապելու: Աչքէ անցուր անգամ մը արեւելքի պատմութիւնը, և պիտի տեսնես որ Ք'նչ պատուհասներ պիտի չի պատահէին, եթէ այդ անիծեալ դուխը իր անտեղի ու աւելորդ միջամտութիւնը բերած չըլլար...

ՆԻՒԱՐԴ.— Կը տեսնեմ որ խորհրդածելու առիթ չես փախցներ այսօր...

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Է՛, բոլոր կրցածս արդէն տակէ անդին չանցնիր:

ՆԻՒԱՐԴ (կարեկցոտ).— Նորէն սկսար ինքզինքդդ ջղայնել:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Ճշմարտութի՛ւնը:

ՆԻՒԱՐԴ.— Ո՛չ բացարձակ:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ (մտացիր).— Բացարձա՛կ, սիրելիս, բացարձակ, (պահ մը· կը ցնցուի, իր նախկին վիճակով) Ուրեմն կ'ըսէի որ փոխադրողը եղիազարեանը ըլլալու է անտարակոյս, քանի որ խաղին մէկ ծայրէն միւսը լոկ Սամուէլ կը սիրապահէր, ու սոյն դերը անճնաւորողը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ ինքը: Այս առթիւ հարցում մը· եղիազարեանը ուղեղային հիւանդութենէ կը տառապի՞:

ՆԻՒԱՐԴ (զարմանքով).— Հիմա ալ անո՞ր պոչէն բռնեցիր:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Սխալուած եմ այդպէս խորհելու, որովհետեւ Սամուէլի դերը չէ որ կը կատարէր, այլ նմանութիւնը... երեւակայէ ի՛նչ բանի:

ՆԻՒԱՐԴ.— Վարդան Մամիկոնեանի՞ն:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Երանի թէ ա՛ռ ըլլար... Շէյքսպիրի եակոյին...

Երկուքը մէկ կը խնդան:

ՆԻՒԱՐԴ.— Ի՞նչ բացատրութիւններ ալ կը գտնես...

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Որոնց համար երախտապարտ եմ հերոսներուն: Դատախարակչական բաժին մըն ալ ունեցաւ այս խաղը:

ՆԻՒԱՐԴ (ժպտուն).— Զոր օրինակ:

ՈՒԻԿ ՄԻԿԸ.— Այսպէս, ներկաներս սորվեցանք որ ինքնահաս գրիչին գիւտը այնքան ալ նոր չէ, քանի որ մեր Սահակն ու Մեսրոպը անով կը գրէին: Հոս խիստ չահեկան կէտ մըն ալ նշմարեցի: Մեր պատուական հայրերը Տաճկերէնէներու էնթրանսիժանին մոլի ընթերցողներն են եղեր, այնքա՛ն մոլի, որ ճակատագրական վայրկեաններու իսկ, երբ կը կանչուին իրենց խորհուրդը տալու մեր պատերազմիկներուն, չեն մոռնար յիշեցնել թերթին վերջին թիւը հետերնին բերելու... չի զարմանաս երբ այդպիսի ժամանակագրոց դէպք մը կ'իմանաս, որովհետեւ Ազնչեանի վարդապետութենէն վերջ անկարելի բան մը չէ որ հինգերորդ դարուն կրցեր են հետեւիլ քսաներորդ դարուն լոյս տեսնող թերթի մը...

ՆԻՒԱՐԴ.— Մե՛ղք, Օտեանը ողջ ըլլալու էր...

Fonds A.R.A.M

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ.— Պէչիկթաչլեանին պակա՛սը ինչ է։

ՆԷԼԼԻ.— Պակա՞սը. սա որ տակաւին որոշ մը ի՛նչ ըլլալը չի հասկցուց։

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ.—Շատ կ'աճապարես։ Երբեմն տաղանդներ կան որ կը նմանին բազմերես քարերու։ Իւրաքանչիւր երես ունի իր յատկութիւնը։ Արհեստաւորին կ'ինկնայ գիտնալ ընտրել լաւագոյնը և զա՛յն միայն տաչել ու ներկայացնել։ Հոս այդ գործը կ'ինկնայ ժամանակին։

ՆԷԼԼԻ.— Ամէն բանի պատասխան մը կը գտնես։ Բայց, ինչ ալ ըսես, եթէ ինծի հարցուր...

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (ընդմիջելով).— Նախ քեզի չի հարցուր։ Իսկ եթէ հարցուր, (տիրական) կը լռե՛ս։

ՆԷԼԼԻ (բողոքող).— Այդ ի՞նչ տիրական խօսուածք... (պահ մը) Հաւասիկ խօսելակերպ մը, որ, ինչքա՛ն ալ անհաճոյ ըլլայ, կը նախընտրեմ սակայն։ Այո՛, կը խոստովանիմ, որ կը սիրեմ էրիկմարդու մը քով այդ իշխող ձայնը և չարժումը։ Միա՛կ պակասը զոր նշմարած եմ առաջին օրէն Լևոնի քով։ Ա՛խ, եթէ ի՛նք ալ այդպէս ըլլար...

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (սուր ժպիտով).— Թերեւս աւելի իր սիրելէն կուզայ։

ՆԷԼԼԻ.— Սկիզբները ես ալ այդպէս կը խորհէի։ Բայց ոչ, հիմա հաւատացած եմ որ տակէ չէ։ Որովհետեւ պահեր եղած են, որ էրիկ մարդը, սէրը որքա՞ն ալ անհուն ըլլար, պիտի երեւան զար...

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (ցոյցն).— Ուրեմն վատահար... (կանգ կ'առնէ մէկէն)

ՆԷԼԼԻ (որ լարուած, կը սպասէր).— Ուրեմն ի՞նչ։

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (ցոյցն).— Ոչինչ... ես ալ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ըսէի... (արագ) Այս ընդմիջումներով մինչեւ գիշեր ալ մնամ, պիտի չաւարտի խօսելիքս երկուսս ներկայացման մասին...

ՆԷԼԼԻ (մտացիր).— Այդքանը կը բաւէ։

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (հանդարտ).— Բեւէ մը կ'ապասես։ Զանձրացայ արդէն խօսելէ։ (ժամը նայելով) — Գրեթէ հինգ։

ՆԷԼԼԻ (ընդոստ).— Հի՞նգ... հի՞նգ ըսիր։

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ (ցոյցն, ոտքի ելած, գլխարկը առնելով).— Այո՛, հրաժեշտի ժամը։

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Երբեք կարելի պիտի չըլլայ քեզի կանխել։ Կարծես կը դուշակես գալիքը։ Սակայն այսպէս աւելի լաւ. քեզ ճամբելու պժուարին քայլէն կ'ապաստես դիս։

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ.— Մի՛ վտրձեր կորուստդ չահիլ։

ՆԷԼԼԻ (ջուրբակը առնելով սեղանին վրայէն).— Հիմա Լևոնը պիտի գայ ու ջուրբակիս աֆոռն անդամ ըրած չեմ։ Շո՛ւտ, շո՛ւտ, գը՛...

ՈՒԻԼ ՄԻԿԸ.— Քիչ մըն ալ սպասէ, միասին աւելի լաւ կը գտնէք... (դուրս կ'ելլէ)։

ՆԷԼԼԻ (ետևէն).— Մխմո՛ս։

Ջուրբակը ձեռքը, կը մօտենայ դաշնակին. ուզած ձայնը կ'առնէ, կը փորձէ զայն ջուրբակին վրայ։ Ասիկա կը կրկնուի բանի մը անգամ յաջորդաբար։ Անյաջողութենէն՝ սրտնեղ ծամածռութիւն մը կ'ընէ, ու վայրկեան մը կը մնայ շուարուն։ Յետոյ ձեռքը բնազդաբար կը տանի դաշնակին, եւ ութեակ մը կը նուագէ։ Անմիջապէս ձեռքը ետ կը քաշէ սակայն, աչքերը զարհուրած արտայայտութիւն մը ունին։

Այս միջոցին դուռը մեղմօրէն կը զարնուի։

ՆԷԼԼԻ.— Մա՛ք։

Ներս կը մտնէ Լևոն, անուրիթ տակ ջուրբակ։

ԼԵՒՈՆ.— Բարե՛ւ, Նէլլի։ (Կը մօտենայ. կ'առնէ անոր ձեռքը, կը պահէ երկար պահ մը իր ափին մէջ, երջանիկ արտայայտութեամբ։ Նէլլի կը ժպտի, լուռ, և աչքերը կախած Լևոնի դէմքին, յետոյ կը քաշէ ետ իր ձեռքը։ Լևոն գլխարկն ու վերարկուն կը հանէ)։

ՆԷԼԼԻ.— Նորութի՞ւն։

ԼԵՒՈՆ.— Ոչինչ։ Ի՛նչ կուզես որ արդէն ես ունենամ։ Աւելի քեզմէ պէտք է սպասել։

ՆԷԼԼԻ.— Ընդհակառակը։ Ջուրբակիդ չնորհիւ ամէն տեղ մուտք ունիս։

ԼԵՒՈՆ (ցած, կարծես ամչնալով).— Կ'ապաշխեմ, Նէ՛լլի, լաւ, չատ լաւ գիտես որ երկար

Fonds A.R.A.M

առնէ ի վեր աչքերս մէկ հոգի միայն կրնան առնել, և ականջներս մէկ ձայնով միայն կը լեցուին...

Նէլլի (չարաճճի)։— *Տարօրինա՜կ հիւանդութիւն, չիսակը։*

Լեւոն։— *Ինչո՞ւ այդպէս կը չարանաս հիմա, Նէ՛լլի։ Գոնէ քեզի համար այս վիճակը հիւանդութիւն մը, մանաւանդ տարօրինակ հիւանդութիւն մը համարուելու չէ։*

Նէլլի (ցոյն)։—*Լաւ, բառը փոխեմ, տարօրինակն ալ նետեմ, թող ըլլայ ախտ։*

Լեւոն (կրակով, ներշնչուածի պէս)։— *Ո՛ր բախտ վերածուելու համար կը կարօտի մէկ գիրկ, և այդ գիրն ալ դուն եղիր, Նէ՛լլի։*

Նէլլի (Լեւոնի բառախաղին վրայ գուարճացած, խնդալով)։— *Պռաւո՛, աղիկա հետևալի էր իրաւ որ...*

Լեւոն (ֆաջալերուած)։— *Ըսէ՛, կուգե՞ս այդ գիրը ըլլալ, կուգե՞ս...* (լուրջ) *Նէ՛լլի, խորհեցա՞ր...* (վարանումով) *խորհեցա՞ր պատասխանիդ վրայ։*

Նէլլի (ջանալով գուարթ, չարաճճի մնալ)։— *Նախ դասերնիս լրացնենք։*

Լեւոն։— *Ժամանակը չէ որ պիտի պակսի դասին համար։ Վե՛րջը, հինդ, տասը վայրկեան վերջը։ Իսկ հիմա աւելի կարևորը, աւելի կենսականը կայ...* (տրտում) *անշուշտ ինձի համար։*

Նէլլի (ցոյն)։— *Ողբերգական երևոյթ մի՛ առներ նորէն, կ'ապաչեմ...* (պահ մը· մէկէն լրջացած) *Լա՛ւ, խօսինք... բանանք մեր սիրտն ու ուղեղը։ Անհրաժեշտ է արդէն որ այդպէս ըլլայ։ Դուն ալ ձգէ սա յուզակաւորի դէմքը, քանի մը վայրկեանի համար գոնէ առնականութիւն ցոյց տուր, ու իշխէ՛ չիզերուդ վրայ... Հա՛, այդպէս, դէ՛ չէ... յետոյ եկուր* (ձեռքէն բռնելով) *առ՛նէ, նստէ սա բազմոցին վրայ, գլանիկ մը վառէ, հետս մ'ալ ինձի տուր... Է՛, երախայ մ'ըլլար, գոպէ ձեռքերուդ դողը, ի՞նչպէս կուգես որ յաջողիմ ղլանիկս վառել... Եղաւ, մեռաւ, վերջակէտ, ու անմիջապէս նոր տող։*

Պահ մը· Նէլլի յեռած սեղանին բանի մը անգամ արագ արագ կը ծխէ· Լեւոն, կախարդուած մէկու մը երևոյթով, աչքերը սեւեռած է անոր։

Լեւոն (գած, գրեթէ ինքնիրեն)։— *Գիտնա՞ս... պատահա՞ս երբեմն կը սիրեմ քեզի։ Իմ ամբո՛ղջ երիտասարդութեանս, երակներուս բոլոր արիւնովը... Ու տակաւին, ա՛խ, բայց անկարող եմ, բառերը կը պակսին, չփո՛թ եմ չ... Սակայն աչքերուս նայէ, ու պիտի հասկնաս, պիտի նշմարես։ Հաւատա՛, Նէլլի, որ սա սիրտս տատանումներէն մը նկարին առջև պղպջացող կանթեղի մը պէս կը հեւայ։*

Նէլլի։— *Հանդարտէ, Լեւո՛ն, կուգեմ հաւատալ, կը հաւատամ խօսքերուդ ու զղացումներուդ անկեղծութեանը։ Կը տեսնեմ որ կը սիրես զիս, ու տակիկա, տէա կ'ըսեմ, խոշոր հաճոյք մը կը պատճառէ ինձի։ Նայն իսկ, աւելին, կը խոստովանիմ որ երբ տենդակէս ներս կը մտնես, մինչդեռ կարծես արևով կ'ողողուի, ու քաղցր սարսուռ մը կը սկսի իր չրջանը՝ ջիղերէս ներս...*

Լեւոն (Նէլլիի ձեռքերը առնելով իր ափերուն մէջ, հրնուալիր)։— *Որքա՜ն բարի ես, ու որքա՜ն ազնուր... ինչպէ՞ս բացատրել քեզի զղացած երջանկութեանս բովանդակ կշիռը...*

Նէլլի (վանելով զայն մեղմութեամբ)։— *Այդքան դո՞հ եղար ուրեմն...*

Լեւոն։—*Այնքա՜ն, այնքա՜ն անհունօրէն, որ ինձի կը թուի թէ սիրեկերքը չատ հեչտութեամբ բազուկներուս մէջ վերցնելու ուժին տիրացայ մէկէն...*

Նէլլի (խնդալով)։— *Այդ իրնչ ահաւոր երևակայութիւն։*

Լեւոն։— *Անյուսալի էր, չէ՞։ Բայց գիտցիր որ տակիկա ինձմէ չէ, այլ քեզմէ է որ անցաւ ինձի, ինչպէս տատուածային չնորհ մը։*

Նէլլի։— *Կամաց, Լեւո՛ն, աւելի կամաց։ Մի՛ աճապարեր խոստովանութեանդ մէջ։*

Լեւոն։— *Եւ ինչո՞ւ համար արդեօք։*

Նէլլի։— *Պիտի տեսնես հիմա։ Թոյլ տուր որ խօսիմ քեզի այնպէս, ինչպէս որ պէտք է։ Կը հասկնամ որ այս պահը քեզի համար զղացումներու շղթայապերծում մը եղաւ։ Մի՛ վշտանար սակայն եթէ նոյն պահը պիտ ալ իր մէջ չտաներ այնքա՛ն մը, որ զատորոշիմս կորսնցնեմ ու չի կարենամ խորհրդածել։ Ուրախ պէտք է ըլլաս արդէն տատր համար։ Իմ պարտքս այդպէս կը պահանջէ։ Վատահաբար ուրիչ պարտքերի մը տակ քիչ մը աւելի յանձ-*

Fonds A.R.A.M

նուէի դղացումներուս յորձանքին, ու չի մտահոգուէի գալիքով: Բայց իմ կեա՛նքս, Լեո՛ն...

ԼԵՒՈՆ (ջերմօրէն).— Բայց ալ ինչո՞ւ չի մտածել այդ կեանքդ ու իր հարկադրանքը, քանի որ չես մեղաւոր դիս, ու հետեւաբար կ'ընդունիս բաժնել իմ կեանքս...

ՆԷԼԼԻ.— Ձեմ մեղաւոր, այո՛, բայց...

ԼԵՒՈՆ (տեղահան).— Բայց ի՛նչ, Նէլլի... մի՛ վախցներ դիս քու վարանումներովդ, ու ձգէ որ ուրախութիւնս անխառն ըլլայ:

ՆԷԼԼԻ.— Մարիկ ըրէ, Լեո՛ն: Խելօք ու անվրդով մարիկ ըրէ ինծի: Ձեմ ուզեր որ հետեւանք տանք մեր այս որոշումին, առանց պարզելու քանի մը անհրաժեշտ կէտեր: Որովհետեւ առանց ասոր, կրնանք ապագային զղջալ մեր այսօրուան քայլին համար, ու մեր աճապարանքը յետոյ ապիտաբեր կ'ըլլայ:

ԼԵՒՈՆ.— Ի՛նչ մութ կը խօսիս, ի՛նչ մութ...

ՆԷԼԼԻ.— Հիմա լոյսին կը հասնիք, մի՛ վախնար: (Պահ մը) Տե՛ս, Լեո՛ն, պարզ ու ուղղակի խօսինք: Կ'ուզես որ ամուսնանանք: Երիտասարդութեանդ բղխող անմիջականութեամբ մը այդ առաջարկը կ'ընես ինծի: Թերեւս ուրիշ մը, առանց ժամ մը կորնչելու, իր խօսքը տար: Բայց ես չեմ կրնար, Լեո՛ն: Որովհետեւ կուգեմ որ ճանչնաս դիս, ու եթէ տյնուհետեւ նորէն կը յարատեւես փափաքիդ մէջ, ապագային խղճահարութեան ոչ մէկ պատճառ ունենամ...

ԼԵՒՈՆ.— Ի՛նչ անիմաստ մտահոգութիւններ. Նէլլի՛:

ՆԷԼԼԻ (շարունակելով).— Ձերկարեմ: Ապրած, կը լսե՞ս, ապրած անցեալով կին մըն եմ այսօր... ցնցուեցա՞ր, առաջին բառերո՞ւն խակ. չէ՞, սխալեցա՞յ ուրեմն. աւելի՛ լաւ... աւելի լաւ: Բայց նեղիս այդ անցեալէն ոչ մէկ կապ պահած է, ու գրեթէ մոռցած եմ զայն: Դիակ մըն է որ տակաւ հող կը դառնայ: Այսու հանդերձ պէտք է որ տեղեկութիւն ունենաս, գիտնաս, որպէսզի յետագային պատրանքի չըլլաս, ու նախապատրաստուած ըլլաս դիմաւորելու ամէն ինչ որ սպառնար մեզ ա՛յդ կողմէն հարուածել...

ԼԵՒՈՆ (ցաւագին).— Բայց կ'ապաշեմ, քու անցեալիդ հաշիւը տալու պարտաւոր չես: Ես նեղիս կ'առնեմ Նէլլին այն ժամանակամէջին ի վեր որ գինք ճանչցայ: Ու տակաւ ինծի կը բաւէ: Շա՛տ խակ է, հասատա՛...

ՆԷԼԼԻ (ուոյն).— Լա՛ւ, չնորհակալ եմ, Լեո՛ն. բայց խորհէ որ, տանձին չես ու ընտանիք մը ունիս: Պէտք է դանոնք ալ հաշուի առնել կարելի հաւանականութիւններու հետ...

ԼԵՒՈՆ (ընդմիջելով).— Այդ կողմէն ոչ մէկ երկիւղ մի՛ ունենար, կը վստահացնեմ քեզի...

ՆԷԼԼԻ.— Ի՛նչ, չի կեցուիր, ու ես երբե՛ք պիտի չուզեմ ձեր խաղաղութիւնը խանգարել...

ԼԵՒՈՆ.— Ինծի ձգէ կ'ըսեմ...

ՆԷԼԼԻ.— Լա՛ւ, բայց պէ՞տք է անպայման անոնց տրամադրութիւնը հասկնաս, կը խոստանա՞ս:

ԼԵՒՈՆ.— Այո, և առանց յապաղման, ա՛յս իրիկուն խակ:

ՆԷԼԼԻ.— Վերջին կէտ մըն ալ կայ հիմա: Բեմէ սիրահար եմ, դիտես: Անշուշտ ամուսնութենէ վերջ, պայմանները կը փոխուին, ու ես պիտի չի կրնամ հիմակուան չափ նուիրուած մնալ բեմին: Բայց նկատի առ որ արուեստի սէրը մէկդի չեմ դներ ու անքակտելի, ու ոչ մէկ տեսիլ պիտի փոխանցեմ: Ուժէս ու կամքէս վեր է տակաւ: Անկարելի է բացարձակօրէն հրաժարիլը: Մի՛թ անկարելիս:

ԼԵՒՈՆ.— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւտ... բայց ի՛նչ կը կարծես դուն ինծի: Պիտի կրնայի՞ մէթէ ես ջութակէս հրաժարիլ: Նոյնն է պարագան մեր երկուքին համար ալ: (Խանդավառ, յուզումով) պիտի տեսնես, Նէլլի՛, պիտի տեսնես ինչպէ՛ս պիտի կապուինք իրարու: Ո՞րքա՞ն երջանիկ պիտի ըլլանք: Հաւատա՛, մեր բոյնը հիւսուած պիտի ըլլայ այնպիսի թելերէ որոնք պիտի չպղտոին ո՛չ ժամանակէն և ո՛չ ալ կեանքի անխուսափելի հարուածներէն: Մեր բոյնը բոլո՛ր միւս բոյներէն տարբեր պիտի ըլլայ. Այնքա՞ն տարբեր որքան չերամները՝ սարդին ոստայնէն: Պիտի տեսնաս, Նէլլի՛, պիտի տեսնա՛ս...

Մօտեցած է, ու ձեռքերովը Նէլլիի գլուխը դարձուցած իրեն:

ՆԷԼԼԻ (մեղմ ժպիտով).— Մի՛ աճապարեր, Լեո՛ն,.. ո՛չ, ո՛չ, մի՛ փորձեր բաղդքել... կ'ուզեմ որ մարիկ ընես ու հետեւիս խորհուրդիս:

Fonds A.R.A.M

Առանձնացիր հսկէ դուրս ելլելէդ վերջ ու խորհէ քիչ առաջ բաժնեբուս վրայ: Տեսնուէ՛ քուկիննեբուդ հետ: Ամէն ինչ լաւ մը կ'երթայ, դաւէ, ու այնուհետեւ պատասխանդ բեր ինձի... (նշմարելով որ Լեւոն կը պատրաստուի խօսիլ, ափովը կը գոցէ բերանը, մինչ Լեւոն, խելայեղ, աչքերը փակ, ձեռքերովը կը պահէ գայն շրջեներուն դէմ) *իսկ հիմա, գանք մեր դասին: Նեբողամիտ եղիր սակայն եթէ լաւ սորված չըլլամ, ժամանակ չունեցայ:* (Ձեռքը ֆաշելով) *երեսակայէ որ աֆոռն անդամ ըրած չեմ դեռ...* (կը խնդան երկուքը մէկ: Երկուքը մէկ կ'առնեն իրենց ջութակները, կը սկսին աֆոռին: Վառազոյր):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԿԵՐ

Միջակէն վար պանդոկի մը մէկ սենեակը որ ձախէն կը յարաբերի երկրորդ սենեակի մը հետ: Աջէն՝ մուտքի դուռը: Հոս կը բնակի Լեւոն, քրոջն ու մօրաքրոջը հետ:

Հետեւեալ օրը

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.— Քու դիտնալիք բանդ է նոբէն, բայց ես երբեք պիտի չի կրնամ իմ հաւանութիւնս տալ: Եւ ատոր համար ունիմ մէկէ աւելի պատճառներ...

ԼԵՒՈՆ.— Ահաւասիկ երբորդ անդամը որ կ'ակնարկես այդ պատճառներուդ, առանց սակայն անոնց ինչ ըլլալը յայտնելու:

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐ.— Որովհետեւ կը կարծէի որ կրնաս հասկնալ, առանց մէկիկ մէկիկ յիշելու:

ԼԵՒՈՆ.— Չէ՛ մօրաքոյր, խնդիրը շատ կենսական ու թանկագին է ինձի համար, այնպէս որ ուժերէս վեր է միանգամ ամենի պատճառներու, դուր, ընդհակառակը, գոյութեան խնդիր պարագային, յաղթահարել պիտի ջանայի: Հետեւաբար կը խնդրեմ որ աւելի համարձակ ըլլաս, որովհետեւ իմ միակ փափաքս, (բրոջը դառնալով) կ'իմանա՞ս քոյրիկ, դիտցած ըլլաս որ մէկ բան է միայն: Իմ երջանկութիւնս կապուիլ քեզի հետ յաւիտեան, քեզի հետ խնդալ...

ՔՈՋԸՐԸ (հեզ).— Առանց ատոր արդէն ես համ պիտի չառնէի կեանքէն:

ԼԵՒՈՆ (գորովով).—Քոյրի՛կ, հապա ե՞ս:

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.— Եթէ այդպէս է, աղա՛ս, եկուր մտիկ ըրէ մեզի ու հրաժարէ ատ յիմար մտադրութենէդ:

ԼԵՒՈՆ.— Բայց ինչո՛ւ արդեօք յիմար ըլլայ, ըսէ՛, ինչո՛ւ...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.— Ինչո՛ւ չես ուզեր համոզուիլ թէ այդ աղջիկը քեզի յարմար չէ:

ԼԵՒՈՆ (միշտ հանդարտութիւնը պահելով).— Որովհետեւ անյարմարութիւն մը տեսած չունիմ:

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ (գլխու օրօրումով).— Մե՛ղք, ատ սրբա՛ն կուրցեր ես...

ԼԵՒՈՆ (սիրով, բրոջը).— Դո՛ւն ալ այդպէս կը խորհիս, քոյրի՛կ:

ՔՈՋԸՐԸ (գլխահակ).— Ինչո՛ւ ինձի կը հարցնես, Լեւո՛ն: (Տրտում) Պէտք չի կայ իմ կարծիքին: Դուն ինձմէ շատ աւելի խելացի ես: Գիտես որ ես մինչեւ հիմա ի՛նչ հաւատքով ու վստահութեամբ նայեր եմ գործերուդ, ու խօսքերուդ մտիկ ըրեր...

ԼԵՒՈՆ (ցած).— Գիտե՛մ, գիտե՛մ... (պահ մը) Ու ես որ այնքան ուրախ սրտով խօսեցայ ձեզի, հաւատացած ըլլալով որ դուք երկուքդ ալ պիտի ուրախանաք նամանաւանդ...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.— Ուրախանա՞նք էր պատասխանդ:

ԼԵՒՈՆ (շարունակելով).— Որքա՞ն խելացի էր նկատին: Անիկա նախապատրաստ արդէն պիտի գանէի ձեր կողմէ:

ՔՈՋԸՐԸ.— Կը վախնա՞ր:

ԼԵՒՈՆ (բուռն) Եւ ինչո՛ւ համար պիտի վախնար...

ՔՈՋԸՐԸ (խնդրող).— Մի՛ բարկանար, Լեւո՛ն:

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.—Ինչպէ՞ս ալ չուտ կը ցասկես առ երկուան աղջիկը պաշտպանելու համար:

ԼԵՒՈՆ.— Մօրաքո՛յր, մի՛ այդպէս խօսիր, կ'ապշեմ: Հոգ չէ, յամառ հաւանութիւնդ չի տար, բայց արհամարհական ակնարկութիւններ մի՛ ըներ: Ոչ մէկուն պիտի ներէի այդպիսի բան մը:

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.— Կարծես թէ ամէն մարդ սուրբի տեղ դրած է առ Նէլլին: Անդամ մը հեռաքրքրուէ, ականջ առը...

ԼԵՒՈՆ (գուսպ բարկութեամբ).— Եւ ի՛նչ կ'ըսեն... ի՛նչ կրնան ըսել...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ.—Դեռ ի՛նչ կուգես որ ըսեն:

Fonds A.R.A.M

ՔՈՋԸՐԸ (ընդմիջելով)։— Մի՛ խօսիր ա-տանկ, մօրաքո՛յր։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ (ցասկոտ)։— Դուն եթէ մէջ չի մտնես, աւելի լաւ կ'ըլլայ։ Չե՞ս հասկնար որ քու չահուդ համար է միայն որ այսպէս կը խօսիմ... (Լուռին) Ի՛նչ կը խօսի՞ն... Եւ ին-չե՛ր չես ուզեր որ խօսին աղջկան մը համար, որ ինքզինքին մանչէ մը աւելի ապառաժին տուած է, առանձին կ'ապրի, ուրիկ եկած ըլ-լալը յայտնի չէ, և, ամէն մեղքիս վրայ, բեմ կ'ելլայ...

ԼԵՒՈՆ։— Ցանցանքը ի՞րն է եթէ առանձին կ'ապրի, քանի որ մահը կանուխէն աւեր տա-րեր է իր հայրն ու մայրը։ Ցետոյ ի՛նչ, կուգես որ հրապարակաւ, կամ ամէն հանդիպողին, ծանօթին և անծանօթին, բացատրութիւննե՞ր տայ իր ծագման, ուրիկ գալուն, մէկ խօսքով իր անցեալին ու ներկային վրայ...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Չեմ ըսեր ամէն մարդու։ Բայց պոռնիկ պիտա՞ց մը ըլլար։ Ո՛ւր տեսնուեր է կարգուիլ աղջկան մը հետ որուն մասին ոչ մէկ վատահ տեղեկութիւն առնուած է։

ԼԵՒՈՆ։— Այդ մասին անհոգ եղիր։ Ես ամէն ինչ պիտիմ իր անցեալին։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Ո՞րմէ՞ հարցուցիր։

ԼԵՒՈՆ։— Ի՛նչ պէտք ունիմ տասը անոր հարցնելու։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ (ապշահար)։— Հապա՞։

ԼԵՒՈՆ։— Երէկ ինք երկարօրէն խօսեցաւ։

ՔՈՋԸՐԸ։ Լեո՞ն...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ (Ձեռքերը երկինք բարձրացնե-լով)։— Ողորմա՛ծ Աստուած, այսքան ալ ան-խելքութիւն։ Մինակ չես կուրցեր, խելքդ ալ կորսնցուցեր ես դուն, ապա՛ս։ Կեանքիդ մէջ հանդիպե՞ր ես մէկու մը որ իր մասին դէշ խօ-սի, կամ իր մեղքերը խոստովանի... Փողոցէ կնկան մ'իսկ եթէ հարցնես, ամէնէն աւաքինի առնախիկինը կը գտնայ։

ԼԵՒՈՆ։— Բայց ան ի՛նչ պէտք ունի աստ խօսելու...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Չի՛ նէ ինչպէ՛ս պիտի էրիկ մը ճարէ։

ԼԵՒՈՆ (խուլ)։— Մօրաքո՛յր, այդպէս անարդարական մի՛ խօսիր քոյր։ Փիացած աղջիկ-ներէդ չէ անիկա։ Եւ էրիկ մը ճարելու մտա-հոգութիւնը երբե՛ք ունեցած չէ, պիտի՛ր։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Այնքան անճարա՞կ է որ հասկցնէ։

ԼԵՒՈՆ։— Իմ պնդումներուս վրայ է որ տեղի տուաւ։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։—Հիանալի՛... Հրաշալի...

ԼԵՒՈՆ։— Եւ լաւ մտիկ ըրէք երկուքդ ալ։ Ձեր երկուքին համաձայնութենէն վերջն է որ պիտի ընդունի կինս ըլլալ։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։—Եւ դուն ալ հաւատացի՞ր։

ԼԵՒՈՆ (շրթունքները խածնելով)։— Ինչո՞ւ պիտի չհաւատամ արդեօք...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Մե՛րդ, մե՛րդ քեզի ապա։ Ձմարիտ սատանայ մըն է եղեր այդ խորամանկը։ Ինչպէ՛ս ալ պիտիր է քեզի բռնելու ձևը։

ՔՈՋԸՐԸ։— Մօրաքո՛յր...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Զայնդ մի՛ հաներ քսի քեզի։ Ցետոյ կը գարմանամ այդ ձևերուդ վրայ։ Կարծեմ դուն էիր երէկ գիշեր անկողնին մէջ գաղանօրէն լացողը։ Կարծեմ քու ալ փա-փաքդ է որ այս ամուսնութիւնը չըլլայ։

ՔՈՋԸՐԸ։— Բայց...

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Քու բայցդմայցդ չեմ ու-զեր մտիկ ընել։ Դուրս ելլալէս վերջը ուզածիդ պէս խօսէ հետը, բայց ձգէ որ հիմա ես ըսելիքս լրացնեմ։

ԼԵՈՒՆ։— Կը բաւէ՛, մօրաքոյր, պէտք չէ կայ աւարտելու։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Ի՞նչ, սրամի՞տ դպան խօս-քերս։ Չես ուզեր դիս մտիկ ընել, ես որ քու մայրդ կը սեպուիմ, ու ինչ որ ըսեմ, ինչ որ ընեմ քու չահուդ համար է միայն...։ Եւ ի՞նչ տեսակ մէկու մը համար խօսքերս քեզի ծանր կուգան։.. դոնէ՛...

ԼԵՒՈՆ (ընդմիջելով)։— Ինչո՛ւ չարունա-կենք այս ցաւոտ խօսակցութիւնը, մօրաքո՛յր։ Կրնայ ըլլալ որ ի վերջոյ զղջումնք ու ափերը չըլլանք մեր խօսքերուն։

ՄՕՐԱՔՈՋԸՐԸ։— Հարցուցիր ինձի, յայտ-նեցի մտածումս։ Չէի կրնար հակառակը ըսել։ Մայրդ կը սեպուիմ։ Ու խիղճս հանգիստ է։ Որովհետև վատահ եմ որ եթէ իմ տեղս հայրդ ու մայրդ ըլլային, այսպէս պիտի խօ-սէին ու վարուէին հետդ։ Եւ արդէն աւոր դի-տակցութեամբ ու մօրդ տեղը ըլլալու համար

Fonds A.R.A.M

է որ ինքզինքիս պիտի չի ներէի Քեթեւօրէն վերաբերուիլ այսպիսի խնդրի մը մասին: Կը հաւատամ որ այս պահուս ծնողքէ իրենց պետմանէն կը մտանակցին իմ խօսքերուս: Պիտի չուզէի անոնց աւանդութեան անարժան ըլլալ: Այսքան մը տղաս, քանի որ չես ուզեր որ չարունակեմ: Մտածէ, նայէ, ահագին տղայ ես, հարկաւ բանի չեմ կրնար ստիպել որ ուզածս ընես: Բայց, վերջին անգամ մը, գիտցիր, որ պէշ, շատ պէշ պիտի ընես:

Ձախ կողմի դուռնէն կ'ելլէ:

Պահ մը: Լեռն կորսուած է մտածումներու մէջ:

Քոյրը, գլուխը առած իր ձեռքերուն մէջ, կը մնայ անշարժ: Յանկարծ Լեռն կը սթափի, կը նայի գորովով՝ իր քրոջ, կը մօտենայ, կը բարձրացնէ մեղմօրէն անոր դէմքը ուր տխրութիւնը տիրող է:

ԼԵՒՈՆ.— Դո՛ւն ալ չես ուզեր, քոյրիկ:

ՔՈՋՐԸ.— Չէ՛, կ'ապաչեմ, ես երբեք պիտի չհամարձակիմ փափաքներուդ դէմ երթալու:

ԼԵՒՈՆ.— Մի՛ պահեր, չէ՛, համակերպութիւն մըն է պարզապէս քուկդ: Կը հասկնամ, լոյսի պէս կը նշմարեմ որ փափաքով, սիրով չէ: Տէ՛ս, պէտք չէ ինձմէ մտածում մը պահես, ամօթ է ինձմէ խուսափիլը:

ՔՈՋՐԸ.—Բայց բան մը պահած չունիմ քեզմէ:

ՔՈՋՐԸ (բողոքելով).— Չէ՛, եղբա՛յր, ըսի քեզի արդէն որ պիտի չհամարձակիմ փափաքներուդ դէմ երթալ: Դուն իմ մեծ եղբայրս ես, բաւական մը զոհուած ես արդէն ինծի համար, որպէսզի պիտանամ գնահատել, ու ապերախտ չըլլամ: Ընդհակառակը, հաւատա որ եթէ դուն երջանիկ ըլլաս, ես դոհ կ'ըլլամ, ուրախ կը զգամ ինքզինքս: Բայց... (չի շարունակեր)

ԼԵՒՈՆ.— Բայց ի՛նչ, խօսէ քոյրիկ: Աղաւօրէն խօսէ, կ'ապաչեմ որ բանաս ինծի մտածումդ:

ՔՈՋՐԸ (յուզումով).— Մտածո՞ւմս, եղբայր: Բայց ինչո՛ւ կուգես անպատճառ գիտնալ: Պիտի չուզէի որ դուն տխրէիր... Դուն, դուն որ ինծի համար եղբօրմէ մը աւելի՝ հայր մը եղար: Ես քեզմով մոռցայ իմ որբութիւնս: Երկրորդ սրբացումի մը մտածումն է որ դիս հիմա կը մաշացնէ...

ԼԵՒՈՆ (ցնցուելով).— Ի՛նչ ըսիր, ի՛նչ ըսիր: Խենթեցա՞ր դուն: Ինչո՛ւ որբանաս: Կը սպասե՞ս ինձմէ այդպիսի բան մը:

ՔՈՋՐԸ (տրտում).— Մի՛կ ըրէ: Վատահ եմ քու զգացումներուդ վրայ, չեմ կասկածիր քենաւ, բայց և այնպէս ամուսնանալէդ վերջ որոշում մըն է նորէն ինծի համար: Մօրաքրոջս քով կեանքը անտանելի պիտի դառնայ, ատիկա պէտք է ընդունիս քիչ առաջուայ խօսակցութեան իր ձևէն վերջ: Ամէն րոպէ պարտաւ, դառնալու անհնար է որ պիտի լսեմ, ու օրերս սեւ պիտի դառնան...

ԼԵՒՈՆ.— Բայց քեզի ո՛վ կ'ըսէ մօրաքրոջդ հետ ապրիլ, ինչո՛ւ քեզի ձգեմ անոր քով...

ՔՈՋՐԸ (ընդմիջելով).— Ո՛չ, ատիկա նոյնքան և աւելի անկարելի է: Վատահաբար աւելի, և չա՞տ աւելի: Որովհետև քեզի հետ չէ, այլ նէլլիին հետ է որ պիտի անցընեմ բոլոր ժամերս: Ինչո՛ւ համար փորձել նմանօրինակ քայլ մը, երբ վախճանը յայտնի է: Ես չեմ կրնար անոր հետ յարմարիլ: Ան բոլորովին տարբեր գաղափարներու ու միջավայրի աղջիկ է: Քանի մը օրէն պիտի ձանձրանայ ինձմէ, և ձանձրոյթին պիտի յաջորդէ ուրիշ բան որ ահռելի է... Ասով ըսել չեմ ուզեր թէ պէշ է, անարժան է քեզի... Գէշ կամ բարի, կը խոնարհիմ քու ընտրութեանդ առջև: Կ'ապաչեմ, մի՛ փորձեր բողոքել ու հաչատեցնել ինծի միասին ապրելու գաղափարին հետ: Ես երկար մը խորհելէ վերջ է որ հասած եմ այս եզրակացութեան: Միայն քեզմէ վերջին բարիք մը կը սպասեմ, կ'ապաչեմ, կը պաղատիմ ուղղակի:

ԼԵՒՈՆ (յուզուած).— Ասկ՛, քոյրիկ... Ա՛խ, պիտնաս արիւնը որ նեբսէս կ'երթայ:

ՔՈՋՐԸ.— Հասկցուցի քեզի որ գոյքայդ պիտի ըլլամ երկու կեանքերուն մէջ ալ, նախընտրելի մէկ քայլ առնել միայն կը մնայ ինծի: Ասկ՛, չուտո՞վ կ'ուզես ամուսնանալ:

ԼԵՒՈՆ.— Ինչո՛ւ այդ հարցումը:

ՔՈՋՐԸ.— Պիտի խնդրեմ որ քիչ մը սպասես: Ամէն պարագայի շատ չէ: Սակայն կարդէ՛ դիս առաջ, այո՛ դիս նախ ամուսնացուր: Երկար դործ չէ, ընտրութեան խնդիր չի մնար ալ: Ի՛նչ ընենք, ինծի համար ասկէ տարբեր ելք չկայ... Մի՛ այդպէս գայթակղիր: Անցնալ օրուանը, յիշէ՛, պատասխանի կը սպասէ: Որոշած էիր մեկժամ: Մեկժամի հարկ չի մնար այլեւս (կը ժպտի ցաւագին):

Fonds A.R.A.M

ԼԵՒՈՆ.— *Բայց խենթենա՞ր դուն: Քեզի տալ այդ կոշտին, այդ տխմարին...*

ՔՈՑՐԸ.— *Պէտք է, այդպէ՛ս պէտք է որ ըլլայ...*

ԼԵՒՈՆ.— *Աղիկա երբե՛ք... երբե՛ք... մի՛ չարունակեր կ'աղաչեմ: Կուգես դիս մեռցնե՞լ... Շունչս կտրեցաւ, վախցայ որ պիտի վար իյնամ ա՛լ չելլալու համար...* (կը մօտենայ, կը գրկէ Էոյրը, ու աճուր գլուխը առած կուրծքին, աղապատաճիռով լեցուն) *խենթ, խե՛նթ... դիտնաս տուած դողդ ինծի... կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան թէ քեզի այդպէս զոհել... Նախ դուն, այո՛, հանդարտէ, հանդարտէ՛ քոյրիկ: Դժբախտ չես ըլլար, պէտք չէ արդէն որ դժբախտ ըլլաս... լա՛ւ, լա՛ւ, խե՛նթ քեզի...* (երկար համբոյր մը կը դրոշմէ էրոջը ճակատին վրայ: Վարագոյր)

ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԿԵՐ

Առաջին պատկերի տեսարանը: Նէլլի պատուհանէն դուրս կը նայի, իսկ Ռեչէ Մէկը, գլանիկ մը չրթնկռուն, կը պառկի սենեակին լայնքին:

ՈՇԻ ՄԷԿԸ.— *Զևրևցա՞ւ դեռ:*

ՆԷԼԼԻ (առանց դիրքը խախտելու).— *Չէ՛:*

ՈՇԻ ՄԷԿԸ.— *Ուշադրութիւն ըրէ չի վախցնես, յետոյ ամէն ինչ ջուրը կ'իյնայ, դիտնա՞ս:*

Կը շարունակէ պտտկիլ, բթին տակէն երգելով:

ՆԷԼԼԻ (վազելով դէպի սենեակին մէջտեղը).— *Ա՛ն է, փողոցը զարթաւ: Շո՛ւտ, առ սա գլխարկդ, վերարկուդ ու վերի յարկը ելիր:* (Անապարաճիռով դէպի դուռը կը յառաջանայ, ՈԱԷ ՄԷԿը դուրս կ'ելլէ) *Չի մոռնաս, հէ՞, անմիջապէս որ երկու անգամ յաջորդաբար հարամ:*

Փութկոտ էյլերով կուգայ սեղանին վրայէն առնել իր պայուսակը, որուն հայելիին առջև մազերը կարգի կը դնէ: Յետոյ կ'առնէ ձայնատետր մը, կը քաշայ ու զբաղուած երևոյթ մը կ'առնէ:

Դուռը կը զարնուի:

ՆԷԼԼԻ (առանց շարժելու).— *Մա՛ք:*

Ներս կը մտնէ Լեւոն, ջութակը աճուքին տակ, վայրկեան մը կը վարանի սեմին վրայ, կը նայի տրտմութեամբ Նէլլիին որ կորսուած է ձայնանիշերու ընթերցման մէջ, յետոյ մէկէն կը յառաջանայ սենեակին մէջ, ջութակը կը դնէ սեղանին վրայ, Նէլլի ընդոստ գլուխը կը բարձրացնէ, զուարթ ժպիտ մը դէմքին վրայ:

ԼԵՒՈՆ.— *Բարև՛ Նէլլի:*

ՆԷԼԼԻ.— *Դո՞ւն ես, Լեւո՛ն: Բարև՛, բարև՛, նստէ՛, ի՞նչպէս ես նայինք:*

ԼԵՒՈՆ (տրտում, ցած).— *Աւելորդ չէ՞ հարցնելը:*

ՆԷԼԼԻ (զուարթ).— *Նայինք երբ պիտի հրաժարիս միշտ արտասուող դէմք մը ունենալու սա ունակութենէդ:* (Լեւոն կը շարունակէ մնալ տրտում) *Ինչդա՛ քիչ մը, եղբայր. երախայ չես կարծեմ թէ:*

ԼԵՒՈՆ (ցոյն).— *Կ'աղաչեմ, մի՛ ցաւս կրկնապատկեր:*

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— *Ցաւդ ալ անպակաս կ'ըլլայ միշտ:*

ԼԵՒՈՆ (ցոյն).— *Չի գիտնայի՛ր որպէս թէ:*

ՆԷԼԼԻ.— *Մարգարէ չեմ կարծեմ թէ:*

ԼԵՒՈՆ.— *Պէտք չեիկայ մարգարէ ըլլալու:* (Պահ մը) *Կ'ապշեցնես ուղղակի քու այդ զուարթութեամբդ:*

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— *Կուգէիր որ ես ալ քեզի պէս ամէն առիթով լայի՞, ընկճուէի՞...*

ԼԵՒՈՆ.— *Աւելիկա ուզելով չէ որ կուգայ, խառնուածքէն է, Նէ՛լլի:*

ՆԷԼԼԻ.— *Ուրախ եմ հետևաբար որ այդպիսի նկարագիր մը չունիմ: (Լուրջ) Կեանքի մէջ գիտնալու է ամէն հարուած ժպտարութեամբ տանիլ, նոյնիսկ խնդալով, հաճոյալի բանի մը պէս...*

ԼԵՒՈՆ.— *Նայած թէ ի՛նչ ուժգնութեամբ է այդ հարուածը, և ո՛րտեղից կ'իջնէ:*

ՆԷԼԼԻ.— *Ամէն հարուած առանց բացառութեան: Որովհետև հարուածը հարուած է միշտ, և մե՛նք է որ, մեր տկարութեամբը, կը կարծենք զանազանութիւններ նշմարել:*

ԼԵՒՈՆ.— *Սխալ, չատ սխալ: Գոնէ այս մասին փորձառութեամբ է որ կը խօսիմ: Տդայութենէս ի վեր հարուածները չէ որ պակասած: Տոկացի բոլորին, համակերպութեամբ առի: Բայց այս վերջինը...*

ՆԷԼԼԻ.— *Ի՛նչ է պատահեր որ...*

Fonds A.R.A.M

ԼԵՒՈՆ.— Ինչո՛ւ չի պիտնալ կը ձևացնես: Ձարուքիւն է ուղղակի առիկա, Նէլլի՛:

ՆԷԼԼԻ.— Ես չա՛ր, Լեւո՛ն...

ԼԵՒՈՆ.— Ներողութիւն, ցաւէս մոռցայ խօսածս... Շուարած եմ, ապուշ դարձած եմ ուղղակի:

ՆԷԼԼԻ.— Դէ՛հ, հանգստացիր, գիտցիր յաղթահարել զգացումներուդ: Մեր ներկայ կեանքին մէջ պէտք չէ շատ մտիկ ընենք մեր զգացումներուն: Ինչպէս առաջ չըլլանք:

ԼԵՒՈՆ.— Դժբաղդաբար...

ՆԷԼԼԻ.— Որքան ալ դանդաղինք, մեր ուժերէն վեր է փոխել անոր հոսանքը: Եթէ չենք ուզեր խորտակուիլ ու վազամամօրէն մահանալ, պարտաւոր ենք ինքզինքնիս յանձնել անոր... այո՛, յանձնուիլ անոր...

ԼԵՒՈՆ.— Գիտեմ, գիտեմ... Բայց ատոր գիտակցութենէն է արդէն որ մեր տառապանքը կ'ըլլայ աւելի ահաւոր, ու աւելի սարսափազդու:

ՆԷԼԼԻ.— Որմէ խուսափելու միակ միջոցը որ կը մնայ մեզի, չանգրագառնալ է անոր, որպէսզի օր մըն ալ, կարելի եղածին չափ չուտ, հանձնինք մոռացումին:

ԼԵՒՈՆ.— Ի՞նչ դիւրին կը խօսիս, Նէլլի՛:

ՆԷԼԼԻ.— Ձարմանալի տղայ ես, Լեւո՛ն: Ի՞նչ պիտի արժէր նստիլ ողբալը...

ԼԵՒՈՆ.— Ուրեմն մէկ անգամէն կտրենք նետե՞նք...

ՆԷԼԼԻ.— Այո, որպէսզի ցաւը նուազ ըլլայ, ու թժչկումը աւելի արագ:

ԼԵՒՈՆ.— Բայց չե՞ս հասկնար որ առիկա անկարելի է:

ՆԷԼԼԻ.—Ոչ, չեմ հասկնար: Աւելի ճիշտը չեմ ուզեր անկարելի բառին հանդիպիլ:

ԼԵՒՈՆ.— Բայց երբ, հակառակ կամքիդ, չե՞ս կրնար անկէ խուսափիլ...

ՆԷԼԼԻ.— Տակաւին այդ պարագան չէ պատահած ինծի:

ԼԵՒՈՆ.— Իրա՛ւ... ուրեմն արդէն հաշտուեցա՞ր սա վերջին դժբախտութեան հետ...

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Ի՛նչ խոչոր բառեր կը գործածես...

ԼԵՒՈՆ (խորտակուած).— Ուրեմն ցնցում մը, դող մը չունեցա՞ր երբ նամակս կարդացիր...

ՆԷԼԼԻ (զուարթ).— Այդքան տկա՞ր կարծեցիր պիս... Ելէ մըն էր սրտին այնքան հանգանականութիւն կար որքան հակառակին: Ինչո՛ւ համար նախապատրաստուած չըլլալ... Բայց սա լսէ ինծի, ինչո՛ւ համար գրեցիր, փոխանակ անձամբ գալու:

ԼԵՒՈՆ.— Չի համարձակեցայ: Վախցայ որ խօսելու քաջութիւնը կը պակսի:

ՆԷԼԼԻ.— Տղա՛յ, տղա՛յ քեզի... եւ ա՞յս է պատճառը որ քեզի այդքան կը տխրեցնէ...

ԼԵՒՈՆ.—Մահու չափ, մահէն ալ աւելի...

ՆԷԼԼԻ.— Բայց բոլորովին ծիծաղելի է, Լեւո՛ն... Բայց եթէ ես չուզեմ, կը տեսնեմ որ պիտի չկարենաս դիմանիլ մը տալ... (Լեւոն տուփը կը հանէ կը նետէ սեղանին վրայ. Նէլլի կ'առնէ հատ մը, հատ մ'ալ կ'երկարէ Լեւոնին) Ա՛ւ, սա մէկն ալ դուն առ, հա՛, այդպէս... Հիմա կրակը տուր տեսնեմ... լա՛ւ... ուրեմն չարունակենք: Ինչ կ'ըսէինք... հա՛, կ'ըսէի որ բոլորովին անտեղի է: Եւ առանց կասկածի: Այնպէս չէ՞: Որովհետեւ դուն ինքզինքդդ առաջ պարտաւորութիւններ ունիս քուկիններուդ հանդէպ:

ԼԵՒՈՆ.— Ա՛խ, մինակ, մինա՛կ ըլլայի սա կեանքին մէջ...

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Ըսածդ չես գիտեր, Լեւո՛ն: Եթէ միս մինակ ըլլայիր, այն ատեն այս պատմութիւնն ալ պատահած պիտի չըլլար:

ԼԵՒՈՆ.— Ինչպէ՛ս ալ կատակելու ախորժակ ունիս:

ՆԷԼԼԻ.— Կ'ուզես որ անպայման լա՞լս ախորժակ ունենամ: Պէտք է գիտնաս, չէ՞, որ մարդէ մարդ ճաշակները կը տարբերին:

ԼԵՒՈՆ.— Դժբաղդաբար կը համոզուիմ ատոր:

ՆԷԼԼԻ.— Լա՛ւ, գէշ չէ առիկա, արդէն սկսար պիս մեղադրել:

ԼԵՒՈՆ.— Ըսի քիչ առաջ որ ըսածիս գիտակցութիւնը չունիմ. վիշտս է, գիտցէ՛ր...

ՆԷԼԼԻ.— Կը կրկնեմ, անտեղի վիշտ: Քիչ վերջը, վստահ եմ, սենեակէն դուրս ելլալուդ, պիտի դուն ալ ինծմս մինչեւ հիմա ունեցած քու այդ վշտիդ համար, պիտի նոյնիսկ ինքզինքդ մեղադրես:

ԼԵՒՈՆ.— Երբե՛ք. առիկա երբե՛ք... եա կնիկմարդ չեմ:

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Նորէ՛ն պարսաւ... բայց, հա՛, քիչ մնաց որ մոռնայի բանձներուդ պիտակցութիւնը չունենալդ: Ընդունինք ուրեմն, և չարունակենք մեր ձգած տեղէն: Այո, կ'ըսէի որ անձդ առաջ պարտաւորութիւններ ունիս

Fonds A.R.A.M

քուկիններուդ հանդէպ։ Նախ մօրաքոյրդ, որ, կը տեսնե՞ս, կը հակառակի...

ԼԵՒՈՆ (ընդմիջելով).— Եթէ մինակ մօրաքոյրս ըլլար...

ՆԷԼԼԻ.— Գիտեմ, պիտի մտիկ չընկիր։ Որովհետեւ պէտք է ընդունիլ արդարև որ իր իրաւունքին մէջը չէ։ Իր առարկութիւնները անհիմն են, և պարագաները մեզ այնպիսի կեանքի մը մէջ նետած են, որ պէտք է, ծիծաղելի չըլլալու համար, յարմարինք մեր շրջապատին ու մեր վրայէն նետենք երբեմնի փառած նախապաշարումները։

ԼԵՒՈՆ.— Գիտեմ, Նէլլի, գիտեմ... անիկա չէ որ իր ազդեցութիւնը ունեցաւ վրաս...

ՆԷԼԼԻ.— Անշուշտ։ Քնքշդ։ Եւ իրաւունքով սակայն։ Քու կոմդէդ մեծ յանցանք էր արդէն չի մտածել անոր մասին։ Մի՛ վշտանար, բայց դիտցիր որ ան աւելի ազնիւ եղաւ։ Որովհետեւ առանց վատահ ըլլալու գոհաբերումիդ վրայ, ինքզինքը զոհել ուզեց։ Մե՛ղք պիտի ըլլար, Լեւո՛ն, չա՛տ մեղք։ Հաւատա՛, ես հիմա աւելի գոհ եմ որ մոռցար ինքզինքդ, և որոշեցիր գայն փրկել։ Եւ ճիշտ այս պատճառով իսկ, ատկէ գգացած երջանկութիւնդ պէտք է եթէ ոչ մոռցնել տայ, գոնէ՛ թեթեւցնէ միւս կողմէ կրած ցաւդ... Ա՛յս է տրամաբանականը, Լեւո՛ն։

ԼԵՒՈՆ.— Ճշմարիտ բայց որքա՜ն ալ հանդարտ ու պաղ կը խօսիս։ Որպէս թէ բնաւ ապգուած չըլլայիր։ Ըսել է քեզի համար այդքան ալ մեծ կարեւորութիւն ունեցող բան մը չէր ուրեմն...

ՆԷԼԼԻ (խնդալով).— Մեր նկատի առնելու ձեւին համեմատ ամենակարեւոր բանն անգամ աննշան կը դառնայ։

ԼԵՒՈՆ.— Օ՛, կը վախցնես զիս այդ գործնականութեամբ։

ՆԷԼԼԻ.— Չէ՛, Լեւո՛ն, դատապարտելի գործնականութիւն մը չէ ատիկա, այլ կեանքը դիտելու ուղիղ ձեւ։ Թիչէ՛, պիտի տեսնես որ մեր առաջին խօսակցութեանը քեզի խորհուրդ կուտայի մեղմացնել խանդավառութիւնդ։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ նկատի կ'առնէի հակառակ հաւանականութիւնն ալ, և այդ հակառակն է որ իրականացաւ։

ԼԵՒՈՆ.— Եթէ ուզէիր սպասե՛լ...

ՆԷԼԼԻ.— Մի՛ծաղելի չըլլանք, Լեւո՛ն։ Նախ քու ժամանակդ պէտք է առանց ապահովութեան տրամադրես քրոջդ։ Եւ յետոյ ինչո՛ւ համար, զգացումներդ տարուելով, պատ քաշենք մեր օրերու բերելիքին առջեւ...

ԼԵՒՈՆ (խորտակուած).— Ա՛լ վերջացած է ուրեմն...

ՆԷԼԼԻ.— Եւ այդպէս աւելի լաւ։ Օր պիտի գայ որ պիտի գնահատես ինծի։ Թերեւս այդ օրը չատ ալ չուշանայ։ Ո՛վ գիտէ, թերեւս ալ հոսկէ դուրս ելլելուդ...

ԼԵՒՈՆ.— Չեմ ուզեր որ այդպէս խօսիս, կը լսե՞ս...

ՆԷԼԼԻ.— Կ'ընդունեմ որ ցաւդ մեծ է, որովհետեւ նախապէս պէտք եղածէն աւելի խանդավառուեցար։ (Տխուր) Ամէն պարագայի պէտք է ընդունիս որ չատ վաղաժամօրէն խանդավառուեցար, ու կարծեցիր անթակտելի բոյն մը չինել, մինչդեռ, տե՛ս, պարզ ոստայն մը եղաւ... այո՛, Լեւո՛ն, ոստայն մը որ առաջին իսկ հարուածին քանդուեցաւ... (Լեռնի՝ զարմացած Նէլլիի տխուր շեշտին վրայ, կը նայի աչքերը բացած ու տեղնուտեղ։ Նէլլի ձշմարտելով, ճիգ մը կ'ընէ, ու բռնի ալով) Այո՛, հիանալի պատկեր եղաւ, հէ՞, ոստայն մը, ոստայն... ի՛նչ կ'ըսես, այսուհետեւ գրականութիւն ալ փորձե՞մ...

ԼԵՒՈՆ (պատրանաթափ, ընկճուած).— Փորձէ, սպղիկս, ամէն ինչ փորձէ... կը յաջողիս, անպայման կը յաջողիս...

ՆԷԼԼԻ (գուարթ).— Եւ ինչո՛ւ չի յաջողիմ... ինծի նմանէ՛ և դուն ալ պիտի յաջողիս, հաւատա՛, Լեւոն... ի՛նչ ընենք կեանքը այսպէս է չինուեր... Մոռցի՛ր, նետէ՛ այդ վիշտդ, ու նայէ կեանքդ ուրիշ ձեւով մը չինել։ Եւ կրցածիդ չափ չուտ։ Այո՛, արդուիեան դարն է հիմա... կարելի եղածին չափ չուտ։ Ահա՛, ես արդէն կեանքս չինելու վրայ եմ...

Կը հազայ երկու անգամ յաջորդաբար։

ԼԵՒՈՆ (ապշահար).— Ինչպէ՞ս...

Նէլլի բերանը կը բանայ պատասխանելու համար, բայց նոյն միջոցին իսկ դուռը կը զարնուի։

ՆԷԼԼԻ.— Մա՛ք։ (Ներս կը մտնէ Ոևէ Մէկը, ժպտուն) Ձի՛չո տանենին եկար, սիրելի՛ս, (կը մօտենայ աշխոյժ, կը համբուրուին) Ապուր տանենին եկար. ներկայացնեմ քեզի, ջութակի ուսուցիչս, Լեւոնը, որուն մասին քեզի այնքա՛ն խօսած եմ... (Լեռնին) Նշանածս,

Fonds A.R.A.M

Լևո՛ն (Լևոն հազիւ կրնայ ինքզինքը զսպել) *Միայն թէ դժբաղդաբար պիտի պրկուիմ իրմէ։ Եկեր է մնաք բարովի, դրծով Մարսէյլէն մեկնելու սահմանած ըլլալով...* (Լևոն, զգալով որ պիտի չդիմանայ այլևս, գլխարկն ու ջուբակը կ'առնէ մեկնելու համար։ Նէլլի կը մօտենայ Լևոնին, մինչ Ոևէ Մէկը կ'ուղղուի դէպի սենեակին հակառակ ծայրը) *կը մեկնի՞ս, Լևոն...*

Լեհոն (ակռաներուն մէջէն, խիստ, ցած) — *կը կարծե՞ս որ այլևս ուզեմ մնալ։*

Նէլլի.— *Կ'ամաչպարե՞ս ուրեմն...*

Լեհոն.— *Հե՞տս կը խաղաս, անա՛...* (կը զսպէ ինքզինքը, կը մոլտայ) *Իրաւո՛ւնք ունի եղեր մօրաքոյրս...*

Նէլլի (տրտում ժպիտով).— *Կը յիշե՞ս քիչ առաջուան խօսքերս ու ահա արդէն...*

Լեհոն (ցոյն).— *Կը խորհի՞ր որ աւելի երկար առն կրայ մնամ... Կնիկ չէ՛ք բոլորդ ալ... ա՛խ...* (կ'ուզէ բան մը ըսել, բայց կը վարանի, կը լռէ, արհամարհանքի վերջին ակնարկ մը կը նետէ ցաւագինօրէն ժպտող Նէլլիի վրայ, ու հապճեպով դուրս կ'ելլէ)։

Ոեւէ Մէկը (խնդալով).— *Ինսո՞ր, դերս լաւ կատարեցի՞...*

Նէլլի (խորտակուած).— *Հապա ե՞ս... Հապա ե՞ս... իմ խոչոր ու ահաւոր դերս... Պէտ՛ք էր սակայն, այո՛, պէտք էր։ Պէտք էր զայն վերադարձնել իր քրոջ, և յաջողելու համար ուրիշ միջոց չկար... որովհետև այլապէս վստահ եմ որ պիտի տակարանար, ու կրնար զոհել զայն... բայց զոնէ հասկցուէ՛ր ըրածս. ա՛ն ալ չեզաւ։ Ան բաժնուեցաւ ինձմէ հրէշ մը համարելով զիս... Ի՞նչ պզտոր է այս կեանքը, Աստուա՛ծ։ Անգամ մը որ պիտի փրկուէի սա անհանդարտ կեանքէս, ու խաղաղ բոյն մը սեղծէի... այո՛, խաղաղ բոյն մը, որովհետև ինքզինքս կարող ու արժանի կը զանեմ սոսր... ու ահա տակիկա կ'արգիլուի տակայն ինձի... ա՛խ, և որքա՜ն դաժանօրէն, որքա՜ն վայրագօրէն։*

Պահ մը։

Ոեւէ Մէկը.— *Է՛, լա՛ւ, մի տկարանար։ Ցետոյ նամանաւանդ մի՛ մոռնար որ պէտք է պատրաստուիս կիրակի օրուան դերիդ համար։*

Նէլլի (ցաւագին).— *Այո՛, իրաւունք ունիս։ Եւ սակայն զարմանալի է, չէ՞, դերով մը քայքայել սա կեանքը, և ուրիշ դերով մը չնաչալ զայն քաշքրտելու միջոցները հայթայթել։*

Ոեւէ Մէկը.— *Կրնա՞նք մեր ուզած կերպով անօրինել։*

Նէլլի (ինքզինքը գտնելով).— *Ո՛չ, ո՛չ... հարկաւ ոչ...*

Ոեւէ Մէկը.— *Հետևաբար դանք անմիջականին. բաւական սերտեցի՞ր դերդ։*

Նէլլի.— *Ժամանակ ունեցա՛յ որ... Ցետոյ ի՛նչ վախճաքով կ'ուզես որ վրան խլնամ։ Երևակայէ որ բիչսին ի՛նչ ըլլալն անգամ չեմ գիտեր։* (Վարագոյրը կը սկսի դանդաղօրէն գոցուիլ) *Միայն ինձի ինկած բաժինը առած եմ ու գոց պիտի սորվիմ.* (Խնդալով) *Իշխանուհի՛ դեր, երևակայէ՛, այս կարճ հասակովս ու երիտասարդ տարիքովս... բայց, հաց պէտք է, չէ՞, հա՛յ, հա՛յ...* (վերջին բառերը հազիւ կը լսուին գոցուած վարագոյրին ետևէն)։

ՊԵՏՐՈՍ ՋԱՐՈՑԵԱՆ

Մարսէյլ

* * *

Fonds A.R.A.M

ԱՊՐՈՒՄ

Դաշտին խորն ենք, ընկղմած՝ բոյրերուն մէջ մարմանդին,
Մեր շուրջ, հոս հոն կը վառին բիւր տեսիլներ գարնային...
Ու, նուրբ, փափկիկ թեւերով, ոսկի մեղուն տարփանքին
Կուգայ նեկտարն իր բաշխել մեր շրթներուն, կաթոգին...:

Կուգայ հրթիռն այդ փոքրիկ, լուսայեղց իր նըւագով
Անհունութիւնն համբուրել մեր սէրերուն, ծովէ ծով...
Եւ, ինչպէս սիւքն առտուան, ծաղկէ ծաղիկ խնկարկել
Բեղմնափոշին քաղցրութեան, բուրուփնացան, արտմարգել...:

Ցափըշտակուած, քով քովի, գոյգ բաժակներ աղաջրի,
Ասոյլ կուտանք մենք անբարբառ, որ ցանկութեան հուրն յորդի
Մեր շրթներուն վրայ աննենգ, որ մեղքին քո՛ցը թափի

Շիւսկէններուն մէջ ծարաւ մեր արիւնին, մեր լմիսին...:
Բընութենէն կը ստանանք արբեցութիւնն անսահման
Այդ ջրաբոյր տենչանքին...: Մեր հոգիները կ'ըլլան

Նըւագարանն յոյսերուն, բեղուն մատեանն ապրումին...:

ՀՐԱՅՐՔ

Նստիլ ծունչ ծունչի, աչ աչի, գինով,
Ըզգալ ցանկութեան սարսուռն հոգեխռով,
Գգուել, փայփայել, հոտոտել մեղմիւ
Սրտիդ դեմ բացուող ծաղիկն իր դեմքին,
Ու յեցուիլ իրմով, սիրե՛լ տարփագին...:

Սեղմել զայն կուրծքիդ, տակաւ առ տակաւ,
Անհուն գորովով, ու խաղել անձկաւ
Հեւքեն, մրմունջեն բրմայիներ անքիւ,
Ցեղոյ, շրթներեն համել հեշտօրեն
Դինին համբոյրին, վառի՛լ իր ջերմեն...:

Վառիլ իր տենդեն, սրտին կրակեն.
Մրրկել յանկարծ վարսն իր բոցեղեն,
Ուսերուն վրայ բերել զայն ցրիւ,
Ու լուռ բերկրանքով գտնել իր մարմնին
Դաւիներ բոլոր, մաքուր, կաթնային...:

Պոլիս Թ. ԱԶԱՏԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՍԷՐԸ

Աճառաս արտերը հրեշտակներէն կը տարբերին
երաշտութեամբ, բայց ոչ պատուով:
Ս. ԲԵՐՆԱՐԴՈՍ

Այսպէս՝ մարդկութիւնը, դարերու ընթացքին, խորհրդաւոր Սիրոյն կախարդանքը կրելով, անոր նուիրական անունը միայն լեզուն թունդ կ'ելլէ:

Ան միշտ աստուածացուց անոր իսկութիւնն անյեղլի՝ կեանքի քօղին մէջէն ընդհնշմարուած, — որովհետեւ չյագեցուած կամ կամ ի դերեւ ելած յոյսերը զոր մարդկային արտին մէջ կը թողուն երկրաւոր սիրոյ խուսափուկ ցնորքները՝ անոր նախագահ կուտան միշտ թէ ոչ մէկն իր իրական իտէալին կրնայ տիրանալ եթէ ոչ այն ստեղծագործ լոյսին մէջ որմէ ան ըղխած է:

Եւ ահա ինչու շատ մը սիրահարներ, — օ՜հ նախասահմանուածնե՛րը — աստղնի կեանքին իսկ մէջ կրցած են՝ իրենց մահկանացու զգայարանքները ոտնակոխ ընելով, համբոյրները զոհել, զիրկընդխառնումներէն հրաժարիլ, եւ աչքերնին հեռաւոր հարսանեկան յափշտակութեան մը մէջ սուզուած, իրենց էութեան երկուութիւնը երկնքին միստիքական բոցերուն մէջ համագոյդ արձակել:

Հաւատքով մխուած այդ հատընտիր սրբատեսուն՝ Մահը յոյսի տրոփումներ միայն կը նեղշնչէ. անոնց մէջ, տեսակ մը Սէր-Փիւնիկ իր թեւերուն փոշին այրած է որպէսզի անմահ վերածնի. անոնք երկրէս ուրիշ բան չեն ընդունած բայց եթէ այն ճիգը միայն որ պէտք է անկից անջատուելու համար:

Արդ, եթէ ճշմարիտ է որ այդպիսի Սէր մը զգացող մը միայն կրնայ զայն արտայայտել, եւ քանի որ աւտր խոստովանութիւնը, վերլուծումը կամ օրինակը հոգեշահ ու առողջարար միայն կրնան ըլլալ, այն որ այս տողերը կը գրէ, այդ վերնական զգայումին շնորհն ընդունած ըլլալով, պարտական չէ՞ միթէ աւնոր եղբայրական գաղտնայայտնութիւնն ընել ամէն անոնց որ իրենց հոգիին մէջ աքսոր մը կը կրեն:

Արդարեւ, իմ խիղճս աւտր համոզուած ըլլալուն, կ'ուզեմ հոս ամենայն պարզութեամբ պատմել, ի՛նչ պարագաներու, ի՛նչ աշխարհիկ անուտի դիպուածներու շղթայումով մը, այդ վսեմ պատահարն ես ունեցայ:

Տը Մարմիէ դուքսին կատարեալ համակատարութեան շնորհիւ էր որ, 1868 տարուան պարնանային այն աղուոր իրիկունը, ներկայ գտնուեցայ արուաքին գործոց նախարարուքեան պարանքին մէջ տրուած այդ կայքատոնին:

Դուքսը խնամութիւն ունէր Տը Մուքիէ մարքիզին հետ որ այն աւեն արտաքին գործոց նախարար էր: Արդ, նախընթաց օրը ճաշի վրայ մեր բարեկամներէն մէկուն տունը, փոխադ յայտնեցի ատիթով մը կայսերական երեկոյթներու շրջանակը ճանչնալու, եւ Գ. տը Մարմիէ բարեհաճած էր գալ Ռուայեալ

---

(1) Վիլիէ տը Լիլ Ատան Ֆրանսական ռոմանթիզմի վերջին շրջանին մեծագոյն գրագէտներէն մին եղաւ, մտածող, արուեստագէտ քարթաթեռիչ խորհրդաշունչ բանաստեղծ մը՝ թռուածուն ու վրդովիչ արձակի մը մէջ, որ իր խորախոհ քնարերգութեան կը միացնէր պատմողի, երգիծաբանի ու թատերգակի բարձր կարողութիւններ: Սեմպոլիսթները իրաւամբ զինքը իրենց մեծ նախակապետներէն մին համարեցին գերար տը Ներվալին ու Գոտելեին հետ: Մեր մէջ ան դեռ շատ քիչերու ծանօթ է. իրմէ ոչ մէկ էջ դեռ չունինք հայացած. կուտանք հոս՝ թարգմանութիւնը իր ամ..նէն մաքուր ու խորունկ հրաշակերտներէն մէկուն: Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

վողոց իմ տունս՝ դիս առնել տանելու այդ հանդիսին, ուր հասանք ժամը տասնուկէսին առեններու։

Ներկայացուցէք յետոյ հարկ եղած անձերուն, բաժնուեցայ իմ ազնիւ առաջնորդէս եւ ուղած կողմս գացի։

Պարահանդէսին տեսարանը մեծաշուք էր. ծանր ձեղնաջահներուն բիւրեղները պաշտօնական ճակատներու եւ ժպիտներու վրայ կը փայլփլէին. պերճափառ արդուզարդներէն բուրումներ կ'արձակուէին. լանջագեստներու ծաղկեալ եզերքը՝ կենդանի ձիւն մը կը բարեխէր. ուսերու անդուսը, զոր ադամանդներ նշոյլներով կը թրջէին, կը ցոլար։

Գլխաւոր սալոնին մէջ ուր քառորիլներ կը կազմուէին, հանդիսական սեւ զգեստներ, որոնցմէ կը ցցուէին հռչակաւոր դէմքեր, ժապաւէնի մը տակ՝ նոր ոսկիի ճառագայթներով չքանշանի մը փայլակը կիսովին ցոյց կուտային։ Մանկամարդ աղջիկներ, նստած, ծաղկի դրասանդներով զարդարուած մուսլինէ շրջազգեստներու մէջ, տեսրիկը ձեռնոցնուն ծայրը բռնած, իրենց պարի կարգին կը սպասէին։ Հոս, դեսպանատան կցորդներ, լամբակներին ականակուռ նշաններով ծանրաբեռն, կ'անցնէին. հոն, բարձրաստիճան սպաներ, կարմիր վիտակով փողկապուած եւ քօմանտէօրի խաչը վզերնուն կախած, կնահաճ խօսքեր կը փոխանակէին արքունիքին ազնուապատկան դեղուհիներուն։ Ծաղիկնակը կը կարդացուէր աչքերուն մէջ անհաստատ բաղդին այդ ընտրեալներուն։

Մօտակայ սալոններուն մէջ կը խօսակցէին դիւանագիտական խմբակներ որոնց մէջ կը նկատուէր ծիրանավառ փիլոնակ մը։ Օտարուհիներ, ուշադիր, հովահարը բերաննուն կրծնցուցած, դիւանատանց խորհրդականներու հետ թեւանցիկ, կը քալէին. հոս, նայուածքները կը սահէին քարի պաղուքեամբ ֆարտամ մտահոգութիւն մը բոլոր ճակատներուն վրայ՝ կարծես կարգադիր՝ կ'երեւար, Մէկ խօսքով, երեկոյին ինձի կը թուէր պահանդէս մը ուրուականներու. եւ կ'երեւակայէի որ, վայրկեանէ վայրկեան, այդ մոգական առուներնները ցուցընող քուլիսին մէջէն քնարական ձայնով մը պիտի գոչէր խորհրդաւոր «Աննետայէ քը»։

Սյն ձանձրացած հեղգաշարժութեամբ դէմ կենցաղագիտութիւնը կը պարտադրէ, այդ արահէն ալ անցայ եւ հասայ պզտիկ դահլիճ մը որուն մէջ գտնուողները հազիւ կը նշմարէին։ Մհնաբաց լայն պատուհանի մը պատրշգամը հրաւէր կը կարդար իմ մենութեան փափաքիս. ելայ հոն կրթնիլ։ Եւ, այնտեղ՝ թողուցի որ նայուածքներս թափառին դուրսը գիշերային Փարիզի այդ ամբողջ հատուածին վրայ որ, էֆէուալի կամարէն մինչեւ Նօթր-Տամ, կը տարածուէր աչքիս առջեւ։

***

Ի՜նչ հոդհոգուն գիշեր։ Ամէն կողմէ, մինչեւ հորիզոնը, բիւրաւոր հառաստուն կամ շարժուն նշոյլներ միջոցը կը լեցընէին։ կատաքի լոյսերով ակօսուած գետափնեռէն ու կամուրջներէն անդին, Թիւիլըրիի տերեւախիտ ծառերը, պատուհանին դիմացը, կ'երեւային՝ հարաւի հունչերէն։ Երկինքը, տարածութեան սեւ կապոյտին մէջ՝ հազար կրակներ կ'այրէին։ Վարը, աստեղային ցոլքերը մութ ջուրին մէջ կը տարտոյին. Սէնը, իր կամուրջներուն տակ, կը հոսէր, ծովալիճի դանդուռթիւններով։ Ամենէն մօտը գտնուող կազի թրթռունիկները, թուփերու պայծառ տերեւներուն մէջէն, անոնց ոսկի ծաղիկները կը թուէին։ Խժլտուք մը, անհունութեան մէջ, կ'ուռէր կամ կը նուազէր, շնչառութի'ւն տարօրինակ ոստանին. այդ ալեծփանքը կը խառնուէր այդ լուսավառութեան։

Եւ վալսի հնչիւններ կը թռչէին, պիչերին մէջ, լութակներու փայլիւնէն։

Աքսորի մէջ գտնուող թագաւորին լիշատակը յանկարծ մէջս արթննալով, սուգի մըտածումներ վրաս խուժեցին, ապրելու թախիծն գգացի ու ես ալ այդ հանդէսին անցորդն ըլլալուս ցաւը։ Միտքս այդ խռնոնքին մէջ կը կորսուէր, երբ ճերմակ լեռկի յանկարծական անուշ արտաբուրումներ, իմ մօտիկս, գլուխս կէս մը դարձնել տուին դէպի այն իպական ներկայութիւնը զոր անանք, անշուշտ, կը յայտնէին։

Լայն պատուհանին առջեւ, այ կողմս, երիտասարդ աղջիկ մը իր ձեռնոցազգեստս արմուկը պատշգամին բարաւրունքին վրայ ձգուած կարմիր թաւիշէ ծածկոյթին կը յենուր։

Իր տեսքը միայն, տպաւորութիւնը որ

Fonds A.R.A.M

իր ամբողջ անձէն կ'ելլէր, դիս իսկոյն իրապէս վրդովեցին, այն աստիճան որ մեզ շրջապատող բոլոր շլացուցիչ տեսիլները մոռցայ։ Ո՞ւր արդէն տեսեր էի այդ դէմքը։

Ո՛հ, ի՞նչպէս կրնար ըլլալ որ այդքան բարձր հրապոյրով դիմագծութիւն մը՝ արտայայտող, ի՞նչպէս կրնար ըլլալ որ միայն միտիքական յոյսով տոգորուած նայուածքներ ունեցող այդ տեսակ մը Պէաթրիչէն — աւիկա որոշապէս կը կարդացուէր իր մէջ — այս աշխարհիկ խրախճանքին ներկայ ըլլար խառնուիլ։

Զարմանքիս խորութեան մէջ, յանկարծ ինծի թուեցաւ թէ կը ճանչնայի այդ երիտասարդուհին. այո՛, յիշատակներ՝ արդէն իսկ հին, հրաժեշտի ողջոյններու նմանող, էնոր շուրջը կ'արթննային։ Ու շփոթ կերպով, վերստին կը տեսնէի՝ հեռուն՝ իրիկուններն ամառնային մը զոր միասին անցուցեր էինք ատենով Պրըթանեի մէկ անկիւնը կորսուած ղեղեակի մը մէջ, ուր Լօքմարիայի դեղանի տղայրաւոր տիկինը ինչ ինչ տարեդարձներու առթիւ քանի մը ընտանի բարեկամներ կը համախմբէր։ Ինչ, քիչ, մոռցուած անունի մը վանկերը, տարիներու մշուշէն ժժգունած, միտքս ինկան.

— Օրիորդ տ'Օպէլէ'ն, ըսի ինքնիրենս։

Այդ ժամանակը դոր հիմա կը յիշեմ, Լիզիան տ'Օպէլէն տակաւին մանկուհի մըն էր, իսկ ես՝ բաւական խրաչող պատանի մը, և Լօքմարիայի դարաւոր պողոտաներուն մէջ, մեր համանման վայրենութիւնը, պատրաստի դարձին, շատ անգամ մեզ դիպուածով իրարու պատահիլ տուած էր աստղերու ծագման ժամուն։ Եւ — կը յիշէի — մեր խօսակցութեանց ձանրախոհութիւնը, որ այնքան տարօրինակ է այդ տարիքներուն, մեր նախընտրած նիւթերուն ոգեկանութիւնը, մեզի երկուքնուս յայտնած էին հոգիի հազար խնամութիւններ, այնպէս որ յաճախ երկար լռութիւններ, թերեւս արտամղկանացու, անցած էին մեր միջեւ։

Այդ թուականին, արդէն երկու տարիէ ի վեր էնիկա մօրմէն որբ կը մնար։ Տ'Օպէլէն պառաւը, այս մեծ սուգին հարուածը կրելէն անմիջապէս յետոյ՝ իր ծովային հանճարատարի հրաժարականը ղրկած ըլլալով իր երկու աղջիկներուն հետ հօրենական կալուածը քաշուած էր տրտմօրէն, ուր հազուադէպ առիթներով էր միայն որ շրջակայքի ընկերութեան մէջ անունք կ'երեւային։

Այս արգելափակ կեանքը ցաւ պատճառող ոչինչ ունէր այդ աղջկան, որ «ի ծնէ երկընքի հիւանդութենէ բռնուած էր», ինչպէս կ'ըսէին տեղացիք։ «Օրիորդ մնալու» ուխտը, որ իր գաղտնիքն ըլլալը գիտէին, յետիոթորկեան ժանուշակներու նշոյլներ արձակող իր աչքերուն մէջ կը կարդացուէր։ Իբր սուրբ մանկուհի, կ'ախորժէր՝ ընդհակառակն՝ մեկուսացումէն, ուր իր լուսաշող գարնածաղիկը կը թառամէր ծերունիի մը մօտ որուն վերջին մելամաղձութիւնները կը թեթեւցնէր։ Յօժարակամ է որ կը սովորէր այդպէս ապրելու՝ իր կրտսեր քոյրը կրթելով, խոնարհաբար զբաղելով դղեակին գործերով, իր սիրելի աղքատներով, այդ շրջանին մայրապետներով, ուրիշ ո եւ է ապագայի հանդէպ արհամարհոտ։

Արդէն իսկ՝ օրհնեալ գործերու բաշխիչ, էն ինքզինքը կ'իրականացնէր ողորմութեանց, աշխատանքի եւ սրբազան երգերու այդ կեանքին մէջ, ուր իր էութեան կուսութիւնը, իր մտածումներուն մաքուր խունկին մէջէն, կը հակէր ինչպէս ոսկի կանթեղ մը կ'ալրի սրբավայրի մը մէջ։

Արդ, իրար տեսած չըլլալով Պրըթանեի այդ դղեակին մէջ մեր այդ տարտամ հանդիպումներու պահերէն ի վեր, ահա յանկարծ զայն նորէն կը գտնէի, հոս՝ Փարիզ, դիմացս, այս դիշերային պաշտօնական պատշգամին վրայ — եւ իր երեւումը այս խրախճանքէ՛ն էր որ դուրս կ'ելլէր։

Այո՛, ի՛նքն իսկ էր։ Եւ հիմա ինչպէս առեղծ, քաղցրութիւնն այն էակներուն որ արդէն իսկ իրենց պահապան հրեշտակէն քանմը փոխ առած են՝ կը յատկանշէր իր խոհուն դեղեցկութիւնը։ Բնաներեւ, քանըչորս տարեկան ըլլալու էր։ Բնածին գունատութիւնմը, դէմքին զմայլելի ձուաձեւը ողողելով, կը ներդաշնակուէր, երկու ճաճանչարձակ կապոյտ աչքերով լուսաւորուած, իր ողորկ սեւ մազերուն հետ՝ զարդարուած ճերմակ լելակներով, որ հոն մնոնել է առաջ կը փթթէին։

Իր արգուշագրը, խորհրդաւոր բարեձեւութեամբ մը, եւ որ ատոր համար իսկ իրեն

Fonds A.R.A.M

կը վայլէր, մարած սեւով ոսկեթել մետաքսէ էր, ասղնագործուած՝ գազաններու նուրբ ցանցընուքով մը, զոր մանուշակագոյն շղարշ մը իր մանուածապատոյտ գօտիով կը սքօղէր։

Ճերմակ լեզակներու դիւրաբեկ դրասանգ մը, իր նրբագիծ լանջազգեստին վրայ, մէջքէն ուսը կը վէտվէտէր։ Իր էութեան գաղջութիւնը կ'արձարծէր փափուկ բուրումներն այդ արդուզարդին։ Իր միւս ձեռքը, շղջազգեստն ի վար կախուած, կը բռնէր կիսափակ հովահար մը սպիտակ։ Շատ բարակ ոսկի թել էին, զոր իբր մանեակ կը կրէր, կախուած էր ոսկի խաչ մը մարգարտայեռ։

Եւ — ինչպէս ատենօք — կը զգայի որ միայն իր հոգւոյն թափանցկութիւնն էր որ այդ երիտասարդ կնոջ մէջ զիս կը հրապուրէր։ Եւ թէ ամէն տարփատենչ մտածում էնոր ի տես, ինձի համար միշտ պիտի ըլլար հազար անգամ նուազ հմայիչ խտէալ մը քան իր տրտմութեանն ու հաւատքին պարզ ու եղբայրական մասնակցութիւն մը։

Քանի մը վայրկեան զայն նկատեցի սքանչացմամբ մը որ այնքան միամիտ էր որքան իրմէ ա՛նչափ հեռու այսպիսի միջավայրի մը մէջ իր ներկայութենէն զարմացած... Կարծես թէ հասկցաւ ինչ որ կը մտածէի եւ ատոր համար ինծի շնորհապարտ ըլլալ թուեցաւ՝ բարեգթութեամբ ու անմեղութեամբ տոգորուած ժպիտով մը։ Արդարեւ այն էակները որ ինքզինքին արժանի կը զգան այդպիսի դգացման մը ազնուութիւնը ներշնչելու, կ'ընդունին զայն անհուն փափկութեամբ։ Անոնց վեհաշուք խոնարհութիւնը զայն կը նկատէ իբր տուրք մը շատ պարզ, շատ բնական եւ որուն ամբողջ պատիւն Աստուծոյ կ'երթայ։

***

Քայլ մ'առի մօտենալու համար էնոր։

— Օրիորդ տ'Օպէլէնը, ըսի, ուրեմն բոլորովին մոռցած չէ՞, տարիներէ ի վեր, այն թախծադէմ անցորդը որուն հանդիպեցաւ Լօքմարիայի դղեակին մէջ։

— Կը յիշեմ, պարո՛ն, արդարեւ։

— Այն ատեն դուք դեռատի աղջիկ մըն էիք, աւելի մտածկոտ քան տխուր, աւելի մեղմաբարոյ քան գուարթ, որուն ժպիտը ուրիշ բան չէր երբեք բայց եթէ վաղանցիկ նշոյլ մը. եւ սակայն, ձեր տղու նայուածքներուն մաքուր թափանցկութեանց տակ՝ համարձակի՞մ ըսել թէ արդէն իսկ դրեթէ դուշակած էի ապագայ կինը՝ մելամաղձութեամբ համակ սքօղուած, որ այս իրիկուն կ'երեւայ ինծի։

— Թէեւ ձերացած, հաճելի է ինծի որ զիս ուրիշ կերպով փոխուած չէք գտներ։

— Ուստի, ձեզ այս հանդէսին խառնուած տեսնելով հանդերձ, այն նախազգացումն ունիմ թէ անկից բացակայ էք— եւ թէ ես ձեզի համար աւելի օտար եմ քան եթէ երբեք զիս ճանցած չըլլայիք— Իրա՛ւ որ, մարդ կը կարծէ թէ դուք արդէն... տառապած էք կեանքէն։

Էն իր մտացիր երեւոյթը պահ մը ձգեց, դիտեց զիս, կարծես ըմբռնելու համար տարօրոշութիւնը զոր կ'ուզէի տալ իմ խօքերուս եւ պատասխանեց.

— Ո՛չ, պարոն,— ո՛չ գոնէ ինչպէս ատհասարակ պիտի հասկնային զայդ։ Հիասթափուած մը չեմ, եւ եթէ ես չեմ պահանջած ու չեմ ցանկար ո՛ւ է հրճուանքն այս կեանքին, կ'ըմբռնեմ որ ուրիշներ կարենան զայն դեղեցիկ գտնել։ Այս իրիկուն, օրինակի համար, աքանչելի գիշեր մը չէ՞ որ ունինք։ Եւ, այս տեղէն, ի՛նչ անուշ կը հնչէ երաժշտութիւնը։ Ինչ առաջ, պարահանդէսի սրահին մէջ, երկու նշանած տեսայ, իրարու ձեռք բռնած էին, երջանկութենէ տժգունած. պիտի կարդուի՛ն։ Ա՛հ, հրճուանք մը ըլլալու է այրուելիքը։ Եւ սիրուած ապրի՛լն ալ, լուսեղէն ժպիտով քաղցր մանկիկ մը օրօրելով...

Կարծես հառաչ մ'ունեցաւ, ու տեսայ որ աչքերը փակեց։

— Օ՛հ, այս լեզակներուն հոտը կը նեղէ զիս, ըսաւ։

Լռեց, գրեթէ յուզուած։

Կ'ուզէի հարցնել իրեն թէ ի՞նչ տարտամ կարօտ մը կը պահուէր այդ յուզման տակ, երբ ինչպէս անկերպարան թռչուն մը՝ քամիով, հնչուն արձագանգներով եւ աղջամուղջներով շինուած, կէս-գիշերը, յանկարծ Նօթր-Տամէն թռչելով, ծանրօրէն ինկաւ միջոցին մէջ ու եկեղեցիէ եկեղեցի, իր կոյր

Fonds A.R.A.M

թեւերը հինաւուրց աշտարակներուն բախելով, անդունդին մէջ խորասուզուեցաւ, թըրթռաց ու անհետացաւ։

***

Թէեւ ժամացոյցը դադրած էր հնչելէ, օրիորդ ս՚Օպէլէն, արմկայեց եւ ուշադիր, կը թուէր տակաւին ունկնդրել չեմ գիտեր ինչ ձայներ հեռաւորութեան մէջ կորսուած եւ որ, իրեն համար, կը շարունակէին անշուշտ այդ կէս-գիշերը, որովհետեւ գլխու շատ թեթեւ շարժուններով ան կարծես կը հետեւէր թընդիւնի մը զոր այլեւս չէի լսեր։

— Ձեր մտածումները կը թուին ընկերանալ մինչեւ հեռագոյն խորութիւններն աստղերուն ճառագայթման խառնելով, պատճառն այն է որ այսօր իմ փորձութեան վերջին օրս եղաւ, եւ թէ այս ժամը որ կը հնչէ՝ ինծի համար ուրիշ քան չէ բայց եթէ ազմուկ մը շղթաներու որ կը փշրին, այս տեղէն հեռո՛ւ տանելով իմ ազատուած հոգիս ամբողջ... Ոչ միայն հեռու այս հանդէսէն, այլ դուրս այս զգայական աշխարհէն, ուր ոչ այլ ինչ ենք, մենք իսկ, եթէ ոչ երեւոյթներ եւ որմէ վերջապէս ընդմիշտ պիտի անջատուինք։

Այս խօսքերուն, իմ առանձնացման ղրացուհիս դիտեցի՝ տեսակ մը մտատանջ սեւեռումով։

— Արդարեւ, պատասխանեցի, ձեզ մտիկ ընելով՝ կը վերգտնեմ հոգին երբեմնի մանկուհւոյն։ Բայց ինչ որ գիս քիչ մը կը շուարեցնէ, այդ քնածին եւ ա՛յնքան խորունկ բաղձանքն է անջատման, որ ձեր մէջ կենդանի է մնացած՝ մինչդեռ ձեր երիտասարդութեան լիալիր վերթումը եւ ձեր գեղեցկութեան խորհրդաւոր հրապոյրը ձեզի իրաւունքներ կուտան աշխարհիս բոլոր ուրախութիւնները ճանչնալու։

— Օ՛հ, ըսաւ, ձայնով մը որ ինծի թուեցաւ ինչպէս մրմունջն անտառի մը խորը պահուրտած վհնաւոր աղբիւրի մը, ո՞րն է աշխարհային այն ուրախութիւնը որ չսպառի — հետեւաբար ինքն իսկ ինքզինքը հեղձամահ չընէ — իր յագեցմանը մէջ։ Կեանքի բարիքն ուրանա՞լ է՝ անոր նողկանքն զգալ չուզելը։— Ի՞նչ են հաճոյքներ որ երբեք չեն իրականանար, եթէ ոչ իսկական խղճի խայթով մը խառնուած... Եւ ի՞նչ աւելի մեծ երջանկութիւն քան կեանքդ ապրիլ ուժեղ, մաքուր, անյուսախաբ հոգիով մը, — եւ ամէն մահացու տուիանքներու յարձակումներէն զերծ պահ/լով ինքզինքդ որպէսզի քու խէյալէդ վար չիյնաս։

— Դիւրին է ինքզինքն ուժեղ հատարիլ բոլոր կռիւներու փորձէն խուսափելով։

— Ես ուրիշ ոչինչ եմ եթէ ոչ մարդկային արարած մը, մարմինով ու տկարութիւններով շինուած, որ կը մնդանչէ, միշտ, ինչ ալ ընէ. ինչո՞ւ ուզեմ ուրիշ պայքարներ քան ի անոնցմէ ուրկից վատահ եմ յաղթական ելլելուս։

— Այն ատեն, հարցուցի էնոր՝ գորովագին զարմանքով մը, ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ այս իրիկուն հոս էք եկեր։

Անբացատրելի ժպիտ մը, աշխարհային արհամարհանքով ու սրբազան յափշտակութեամբ շինուած, լուսաւորեց դալկութիւնն էնոր դիմագծերուն.

— Պարտաւորուեցայ հլութեամբ համակերպիլ Բառմելեանց կարգին հին սովորութեան որ Խաչին խոնարհ նշանածուհիներուն կը հրամայէ իրենց ուխտն արտասանելէ առաջ աշխարհի փորձութիւնները դիմագրաւել։ Այս իրիկուն հոս եմ՝ հնազանդելու համար։

Այդ րոպէին իսկ՝ պարահանդէսէն ներդաշնակ նուագներու ձայներ մեզի հասան, աւելի որոշ։ Սալոնին մէկ վիժակը բացեր էին, եւ ընդհմարեցինք ժպտուն կիներու շողշողում մը, վալսերուն մէջ, լոյսերուն տակ։ Նայուածքս յառելով էնոր վրայ որուն խառամբեր մտածումը կը տիրէր այս բոլոր տեսիլներուն, պատասխանեցի էնոր՝ յուզմունքով մը որ ձայնս քիչ մը կը դողացնէր.

— Արդարեւ, օրիո՛րդ, մարդ այսչափ տրտմած կը զգայ ինքզինքը՝ ձեր հրաժարման դժնդակութեանը հանդէպ։ — Ինչո՞ւ այս ածապարանքը զոհաբերութեան։ Նոյն իսկ եթէ կեանքը ուրախութիւններէ զուրկ երեւայ, այն ուրախութիւնները զոր այլոց կրնանք պարգեւել՝ միթէ անոր արժէք մը չե՞ն տար։ Գեղեցիկ է չվախնալ պատնութիւններէ, թոյլատու ըլլալ պատրանքներուն, յանձն առնել

Fonds A.R.A.M

այն ծանր գործերը որոնց ուրիշներ կ'ենթարկուին մեզի համար, սիրել, արտիլ, տառապիլ ու դիտնալ, վերջապէս՝ ծերանալ։ Այն առեն, այլեւս ո՛եւէ պարտականութիւն չունենալով կատարելու, եթէ ձեր հոգին, մարդկային վիրաւորանքներէն յոգնած, հանդստեան ցանկար, պիտի հասկնայի աշխարհէն քաշուելնիդ, որ հիմա, կը խոստովանիմ՝ տեսակ մը դասալքութիւն կը թուի ինծի։

Ան կ'անլսատուէր՝ ինչպէս շուշան մը խորքին վրայ աստեղազարդ խաւարին, որ լրացուցիչ միջավայրը կը թուէր իր անձին, եւ Աստուածմէ ընտրեալ հոգիի ձայնով մըն է որ ինծի պատասխանեց.

— Յետաձգե՞լ կ'առաջարկէք... Ո՛չ։ Ընտնք որ իրենց ողջակէզը պիտի այնպէս հաշուէին որ իրենց մարմնոյն մնացորդն ու հոգւոյն մոխիրը միայն ընծայէին Աստուծոյ, երկնքի կրկնապատկերը միայն տեսնելու իրաւունք պիտի ունենային։ Իւրաքանչիւրին հաւատարիմ, իր հաւատքին զօրութիւնն է որ իր արքայութեան շքեղութիւնը կը կազմէ, ու, հաւատացէք մեզի, խզուած կապերէն խուսափելու ձգտող դերագոյն ճիգին մէջ է որ մարդ կը գտնէ դերմարդկային կարողութիւնը սլանալու դէպ ի լոյսն աստուածային։ — Ինչո՞ւ, արդէն, վարանիլ։ Այլեւս չլինելու վայրկեանը ա՛յնքան մօտէն կը հետեւի լինելու վայրկեանին, որ կեանքը, իրապէս, իր ունայնութեան ըմբռնումին մէջ է որ ինքզինքը կը հաստատէ։ Ուրեմն ի՞նչպէս, նոյն իսկ, «զոհաբերութիւն» կոչել (վերջապէ՛ս) երկրաւոր լքումն այս ժամուն որուն բարւոք գործածութիւնը միայն կրնայ արդարացնել մեր անմահութիւնը։

Այստեղ՝ մտայղ ներշնչեալուհին դլուխը դարձուց դէպ ի պարահանդէսին սրահը զոր տակաւին կ'ընդհնշմարէինք. ձեռքովը կը դըպչէր քարամբուկքին վրայ ձգուած ծիրանի թաւիշին, մատները դիպուածով կրթնեցան կայսերական դինանշանի թագին որ՝ սեւցած ոսկիով զրոշմուած՝ կը փայլէր։

— Տեսէ՛ք, շարունակեց. անշուշտ, գեղեցիկ ու հրապուրիչ են ժպիտները, նայուածքները այս կենդանի էակներուն որ այդ չահերուն տակ յորձանապատոյտ կը գտնան։ Երիտասարդ են այդ ճակատները, ու թարմ են այդ շրթունքները։ Սակայն, թող չարաբաստիկ պարագայի մը չունչն անցնի այդ չահերուն վրայէն ու գանոնք յանկարծ մարէ։ Այդ բոլոր ճաճանչումները խաւարին մէջ ցնդելով պիտի դարձին, վայրկենաբար, մեր աչքերը հմայելէ։ Արդ, եթէ ոչ վաղն իսկ, մօտակայ օր մը, անխուսափելիօրէն, Դիշերին հովը, որ արդէն մեր շուրջ կը յածի, այդ ընչուումը պիտի յաւերժացնէ։ Ուրեմն, ի՞նչ կարեւորութիւն ունին այդ անցաւոր կերպարանքները որ իրենց պատրանքն ունին միայն իրական։ Ինչի՞ կը ծառայէ նետուիլ ամէն լոյսի տակ որ պէտք է մարի։ Ինծի համար, այդպէս ապրիլն է որ դասալիք ըլլալ է։ Իմ առաջին պարտականութիւնս հետեւիլ է Ջայնին որ զիս կը կանչէ։ Եւ կ'ուզեմ այլեւս իմ աչքերս թաթխել միայն այն ներքին լոյսին մէջ որով խաչեալ խոնարհ Աստուածը կը հաճի, իր շնորհով, իմ հոգիս բոցավառել։ Սնոր է որ ամապարանք ունիմ ինքզինքս իմ կորստական զեղեցկութեանս ամբողջ ծաղկին մէջ նուիրելու։— Եւ իմ միակ տրտմութիւնս այն է որ այսքանը միայն ունիմ իրեն զոհելու։

Թափանցուած, ակամայ, իր յափշտակութեանը չերմեռանդութենէն, լուռ մնացի, չուզելով իր ինքնամփոփման անհուն գաղտնիքը ո եւէ խօսքով վրդովել։ Ինչ քիչ, սակայն, դէմքն իր հանդարտութիւնը վերստացաւ. դրեթէ ժպտուն, դարձաւ դէպ ի լ... Մ... ծերունի ծովակալը որ կը մօտենար. ձեռքն անոր երկնցուց եւ խոնարհութիւն մ'ըրաւ՝ մեկնիլ ուզելու ձեւով մը։

— Կ'երթա՞ք արդէն, մրմնջեցի։ Չեզ պիտի չտեսնե՞մ այլեւս ուրեմն։

— Ո՛չ, պարոն, ըսաւ մեղմօրէն։

— Ո՞չ իսկ վերջին անգամ մը։

Թուեցաւ րոպէ մը մտածել ու պատասխանեց.

— Վերջին անգամ մը... կը հաւանիս ատոր։

— Ե՞րբ։

- Վաղը, կէսօրին, եթէ Բառմելի մատուռն ուզէք գալ։

Երբ օրիորդ տ'Օպէլէն անհետացաւ սալոնէն, ըստ որում այդ հանդիպման եւ այդ խօսակցութեան ցնցումին տակ էի դեռ, փորձեցի, այդ տպաւորութիւնը փարատելու համար, քաղաքութեան շողշողուն ալեծփումին խառնուիլ։

Fonds A.R.A.M

Բայց, շուրջս նետած առաջին ակնարկիս, զգացի որ ստուեր մը ինկած էր։ Եւ թէ քիչ յետոյ այդ հանդէսէն ուրիշ բան պիտի չմնար բայց եթէ ամայի սրահներ ուր, ստուերներու պէս, պիտի սահէին զալկահար սպասաւորներ մարած ձեղնաջահերուն ներքեւ։

***

Հետեւեալ առաւօտ, նշանակուած ժամէն շատ առաջ դուրս ելայ։ Առաւօտը, ոսկիով համակ արեւափայլ, գարնանային այնպիսութիւնն ունէր որ կը սարսռացնէ վերականգնացած վարդենիները։ Ապրիլը կը խնդար օդին մէջ, կեանքը դեռ շարունակելու հրաւէր կարդալով, եւ,— պուլվարներուն վրայ— ծառերը, պատուհաններու ապակիները, կարկտիկով փոշեցանուած ինչպէս ադամանդներու մամուռով մը, կը պսպղային ծիածանաթոյր գոլորշիի մը մէջ։ Միաբս անբացատրելի յոյսով մը յուզուած, առաջին հանդիպած կառքը կանչեցի։

Մօտ երեք քառորդ յետոյ, ինքզինքս գտայ մուտքի մեծ դրանն առջեւ Նոթր-Տամ տէ Շան հին վանատան։— Սանդուխներէն վեր ելայ ու մատուռը մտայ։

Երգեհոնը կ'ընկերանար ա'ինքան մաքուր քաղցրութիւն ունեցող ձայներու, որ անոնց հնչիւններն այլեւս երկրի հետ կապ ունենալ չէին թուեր։ Կիսաշրջանակ մը, անթացանելի վանդակապատով, սրբատաշարին խորագոյն մասը կը կազմէր։ Հոն կ'երդէին, անթերեւոյթ, էնոնք որ շարունակողներն էին Ավիլայի Թերեզայ սրբուհւոյն։ Մեռելական արարողութիւնն էր. քահանայ մը, սեւ ուրարով զգեստաւորուած, հանգուցեալոյ պատարագը կը կատարէր։ Խորանին դիմացը կը կանգնէր, խունկի մուխերուն մէջտեղ, չահավառ դագաղ մը։

Անշուշտ միաբանութեան մայրապետներէն մէկուն թաղման հանդէսն էր որ կը կատարուէր, որովհետեւ ճերմակ ծածկոյթ մը կը պարուրէր սալաքարերուն վերեւ շատցած զետեղուած արկղը,— ու կը տարածուէր մինչեւ դէսին՝ ծալքերով, ուր, ոսկեզօծ մեծ նկարազարդ պատուհաններուն մէջէն, արեւուն լոյսը կը խաղար։

Կեդրոններուն հազար լոյսերը, արցունքի ձեւով բոցեր, կը լուսաւորէին մահաշուք ծածկոյթին միւս ոսկի արցունքները — եւ այս կրակները կը թուէին տրամօրէն ըսել տուընջեան լոյսին՝ «Դո՛ւն ալ պիտի մարիս»։

Եկեղեցւոյն կոնդին մէջ, ներկաներու բազմութիւնը, ամենաարձակ աշխարհիկ երեւոյթով, կ'ազօթէր, ամփոփուած. արդուզարդներու պերճանքն ու ձեւը, մուշտակներու այդ հոտերը, կապոյտ ու սեւ թաւիշներու փայլը, այդ թաղման հանդէսին տեսակ մը հարսանեկան տպաւորութիւն կը խառնէին։

Աչքովս առնոց մէջ փնտռեցի օրիորդ տ'Օպէլէնը։ Ջնշմարելով զայն, յառաջացայ, մտահոգ, աթոռներու կրկնակ շարքին մէջտեղէն, մինչեւ կողմնական սիւնը, կռզակին ձախ դին։

Նուիրագործութեան զանգը նոր էր հնչած։ Վանատան վանդակապատը կէս բացուած էր. վանամայրը, եպիսկոպոսական սպիտակ գաւազանի մը կրթնած, սեմին վրայ կանգուն կ'երեւար, արծաթէ շողշողուն խաչը կուրծքն ի վար կախուած։ Սովորական - Օրհնապահութեան քոյրերը, սպիտակ վերարկուներով, սեւ քօղերով ու ոսքերնին բռոլիկ, յառաջացան, ու բացին արկղը որուն չորս տախտակները երեւցան պարապ ու բերանաբաց։ Դեռ ատոր ինչ նշանակելը չհասկցած, մահազանգը, այդ ժխտումը ժամուն, սկսաւ թնդալ, և ձերունի պատարագչուրը, դառնալով դէպ ի հաւատացեալները, արտասանեց նուիրական հարցումը. «Կա՞յ գոհ մը որ կ'ուզէ միանալ այն Աստուծոյն որուն յաւիտենական պատարագր պիտի հիմա մատուցանեմ»

Այս խօսքին, կարծես սարսուռ մը յուզեցաւ հաներութեան մէջ, և բոլոր նայուածքները դարձան դէպ ի սպիտակազգեաց ու քօղաւոր ապաշխարողուհի մը։ Ձեսայ որ էն իր տեղէն ելաւ ու յառաջացաւ տրտմութեան, արցունքներու եւ մեռած բարեկիներու շշուկի մը մէջ։ Առանց աչքերը վեր բարձրացնելու, մօտեցաւ դասին, մեղմօրէն հրեց անոր փակոցը, մտաւ ներս, քօղը հանեց, ծնրադրեց, հանդարտ, կերոններուն մէջտեղ, որ հիմայ իր վհատշուք գէմքին շուրջ կարծես աստղերու շրջանակ մը կը կազմէին,— եւ իր կուսական ձեռքը դագաղին վրայ դնելով, պատասխանեց՝ «Պատրա՛ստ եմ»։

Fonds A.R.A.M

կը հասկնայի հիմայ։ Այդ էր ուրեմն այն մռայլ ժամադրութիւնը զոր այդ աղջիկն ինծի տուած էր։ Մութի փայլակի մը մէջ՝ յիշեցի ահաւոր արարողաձեւը որով կը պաշարուի քօղաւորութիւնը Խիստ - Օրինապահութեան Հարմէլեան կոյսերուն համար։ Այդ ծէսին խորհրդանշանները կը յաջորդեն իրարու՝ ինչպէս հապշտապ կոչերը կերեզմանաքարին։

Եւ ահա ամենախորին լռութեան մը մէջ, լսեցի յանկարծ իր քաղցր ձայնը որ բարձրացաւ, երգելով իր նուիրման ուխտին բանաձեւը...

Ա՛հ պէտք չունիմ բացատրել հոս այն խորհրդաւոր գաղտնիքը որմէ հոգիս կը նուաղէր այդ պահուն։

Յանկարծ իր նոր ընկերուհիներէն մին յամրօրէն հագուեցուց դայն պատանքով ու քօղով, յետոյ էնոր ոտքերը մերկացուց ընդմիշտ, եւ ընդունեցաւ վանամայրին ձեռքէն չարագուշակ մկրատը որուն տակ պիտի իյնային մազերը գալկահար երանուհւոյն։

Այդ րոպէին Լիսիան ա՛Օպէլէն գլուխը գէպ ի հանդիսականները դարձուց։ Եւ իր աչքերը, իմ աչքերուս հանդիպելով, կանգ առին, խաղաղ, երկարօրէն, շեշտակի, այնպիսի ծանր հանդիսաւորութեամբ, որ հոգիս ընդունեցաւ ցնցումը այդ նայուածքին ինչպէս յաւիտենական ժամադրութիւն մը այդ լուսեղէն հոգիէն ինծի խոստացուած։

Աչքերս գոցեցի, զսպելով արցունքներ որ սրբապիղծ պիտի ըլլային։

Երբ ուշքի եկայ, եկեղեցին ամայի էր. արեւամուտի լոյս մը կը մարէր հոն, վանատան վարագոյրը քաշուած էր վանդակապատին եռեւ։ Ամէն տեսիլք անհետացած էր։

Բայց այդ մեծ թաղուածին վսեմ հրաժեշտի ողջոյնն այլեւս մոխիր դարձուցած էր մարմնական տպաւորութիւնն իմ մտածումներուս։

Եւ անկից ի վեր, այդ Պէաթրիչէին յիշատակովը մեծացած, բիբերուս խորը կը դգամ միշտ այդ նայուածքը միստիքական, հանգոյն անշուշտ այն նայուածքին որ աստէնի աքսորոլն համակ ծանրաբեռն, երկնքի հոգեմաշ կարօտովն ընդմիշտ լեցուց աչքերը Տանթէ Ալիկիէրիին։

ՎԻԼԻԼ ՏԸ ԼԻԼ-ԱՏԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԱՆՅՈՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղեցկութիւնն է փոխուեր գիշերուան մը ցաւագին.
Խաւարով են ըաքօղուեր նառագայթները խոկմանց. . .
Թըռիչքն է իր մըըըրկումին մէջ կասած.
Ու մեր վերեւ հանապազ՝ ամպեր, ամպե՛ր կը դիզուին

Ա՛լ աշխարհն է տաղտկացեր պարապին մէջ ճախրելէն.
Ու սէրերն են մըթագներ մեր վշտերուն մէջ մըռայլ.
Թոռիովանքի են փոխուեր բոցեղ երգերն ալ արդէն.
Գեհենն իշխեց Աստուծոյ չափ մեծանալ:

Մեր մըտածման մէջ պայթեր է փոթորիկ մը հրամբոխ.
Մեր սրտերուն մէջ արդէն բիւր կայծակներ են մխուած.
Միջոցին մէջ աշխարհ աչք մ'է կուրացած,
Մենք թարթիչներն ենք անոր կուրութեան վրայ բարախող. . . :

Խորտակուած է կամուրջն ու անդունդին մէջ ենք վիժած. . .
Ո՞ր յաղթութեան դեռ ըսպասենք, ո՛վ Աստուած. —
կեանքը ծով է, մերթ համակ կիրք ու ցասում՝ մերթ անձայն,
Սակայն աղի յաւիտեան:

Տառապանքի ծոցէն վեր լուսոյ ակունքն երկարող
Ես մրրիկն եմ հայցումի,
Որ հեծեծող մարդկութեան գլխուն վերեւ վշտաբող
Ծագի գորո՛վն երկնքի,

Բայց կը սոսկամ խորհելով,
Որ աշխարհն այս անամոթ,
Երկնքին մէջ կատարուող
Տրտմութեան շուքն է լոկ. . .

Փարիզ ՍԱՄԱՏՈՒՐ ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

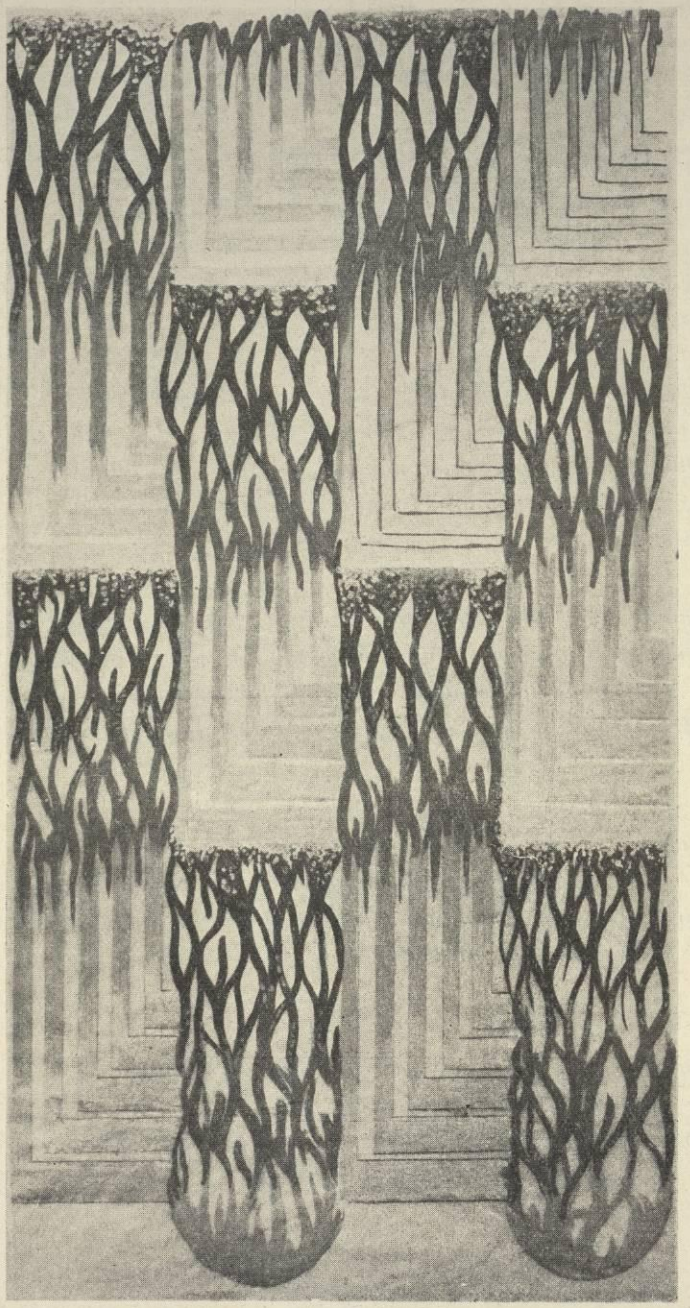

Մ. ԲԼՊԱՊԱՆՅԱՆ

ԺԱՆԵԿԱԶԱՐԴ ԿԱՆԱՑԻ ՀԱՆԴԵՐՁԻ ՀԱՄԱՐ

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

Ռուբէն Մամուլեան.— Մելգոն Քեպապճեան.— Գերապայծառ Գէորգ Թէրզիպաշեանի «Ֆիւզուլի»ն.— Պ. Ս. Կուրտիկեան և արեւելեան գրականութիւնները.— Դուրեան Պատրիարքի յոբելեանը:

Մամուլեան և Քեպապճեան, որ այս վերջին տարիներուն յայտնութեան իբր արուեստագիտական մեծ տաղանդներ, ամենէն սրտագնդիչ երեւոյթներն են որ մեր մատուռ կեանքի հորիզոնը լուսավառած բլլան:

Ռուբէն Մամուլեան երիտասարդ Հայ մըն է որ հազուագիւտ արագութեամբ գեղարուեստական աշխարհի բարձրագոյն գիրքերուն հա-

ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ

սաւ: Լոնտոն՝ իբր բեմադրիչ՝ յաջող սկզբնաւորութիւն մ'ըրած, Ամերիկա՝ Ընչեսթըի թատրոնին մէջ ուշադրութիւն գրաւած ու մեծ դովասանքու արժանացած, Նիւ Եորքի Կայլա գեղարուեստական թատրոնին մէջ է որ անցեալ տարի անմոռանալի կեանքէ առնուած «Փորկի» խաղին հանճարեղ բեմադրութեամբ այդ ճիւղին մեծագոյն արուեստագէտներուն շարքը դասուեցաւ, բազդատութեան դրուելով խաղացուածքի ու բեմադրութեան արուեստը Վախթանկեանի գործակցութեամբ վերանորոգող սիեզերահռչակ Սթանիսլաւսքիին հետ և դրուատուելով նոյն արուեստի մէկ ուրիշ հսկայ վարպետին դերման Մաքս Րէյնհարտին կողմէ: Նիւ Եորքի Ֆութլայթ Էնտ Լէմփլայթ թերթը կը գրէր՝ «Փորկին հրաշալի անակնկալ մը եղաւ մեզի համար: Մեր տղան կը ներկայանար առաջ մը որ այնպէս ներդաշնակուած էր ինչպէս աչ մէկ խաղի մէջ առած ենք այն օրէն ի վեր ուր Սթանիսլաւսքիի մեզի ցոյց տուաւ Թօլթօյի «Ճէօտօր Եօվանովիչ թագաւոր»ը: Փորկիի «բեմ»ի վարպետ դէկավարութեան, անսահման կատարելութեան և ժողովրդական կեանքի երեւոյթներու նուրբ ըմբռնման գազանիքը Ռուբէն Մամուլեանի մէջ է...»

Նիւ Եորք Ուըրլտ կը գրէր· «Փորկիի բեմադրութիւնը ամերիկեան թատրոնի այս տարեշրջանի յաւագոյն նուաճումն է: Արուեստ, քմայքը, ազնուութիւնը, որոնցմով տոգորուած էր անոր բեմադրութիւնը Կայլա թատրոնին մէջ, այդ երեկոյթը զարձուցին նոր գոյութիւններով լեցուն, արտակարգօրէն չահեկան և բարձրօրէն, աքանչելիօրէն դեղեցիկ: Իմ թատերական քննադատի տասերկու տարուան ընթացքին տեսած բոլոր ներկայացումներուս մէջ, ես դեռ չեմ հանդիպած ամերիկեան բեմի վրայ այսպիսի հնարամիտ ու բոցավառ բեմադրութեան:... «Թատրոնական վայելուն գօրավար»ին աշխատանքը Փորկիին մէջ սկիզբէն մինչեւ վերջը դուրս կը ցատքէ...»:

Թիեթր Արթս Մընթլին կը գրէր· «Կայլա թատրոնի բնտրութիւնը յանձին Փորկիի բեժիսօր երիտասարդ ռուսահայ Ռուբէն Մամուլեանի, որ աշխատած է Մոսկուայի Գեղարուեստական թատրոնի սրիտիօին մէջ, Կայլային համար բարեբաստիկ գիւտ մըն է և կը խոս-

Fonds A.R.A.M

առանձ արվիւնաւոր բլլալ մեր ամբողջ թատրոնին համար: ... Մամուլեան ի յայտ եկաւ իբր վիրթիւոզ նուագմոյծ: Գեղեցիկ կերպով օգտագործելով ամամոթիներու հոգևոր երգերը, անիկա արտայայտեց անոնց երաժշտական զգայնութիւնը՝ ոչ միայն լսողութեամբ, այլ և խմբաւորումներու այնպիսի նեղաշնակ դասաւորմամբ, որ անոնք տէֆօրասիօններու մէկ անբաժան մասը կը թուէին և ունէին այնպիսի ճկուն, կշռաւոր դեղեցկութիւն, որպիսին չատ հազուագիւտ է թատրոնի մէջ. Պ. Մամուլեան լիակատար առաջին հասաւ իր խմբական տեսարաններով: Առաջին արարի երրորդ տեսարանը երեք վերջին տարիներու ընթացքին նայէ յետոյ Փորկիի բեմադրութեան, ես խոհոյն ուժգնօրէն խորհուրդ տուի իմ բոլոր գերասաններուս որ տեսնեն զայն: Անոնք ամենքն ալ հրապուրուեցան ինչպէս ես հրապուրուած էի: Ես կը ցանկայի Փորկին տեսնել կրկին ու կրկին: Կ'ատաչարկէի այդ խումբը դրկել մեծ պատրա մ'ընելու Պերլին, Վիէննա ու Եւրոպայի բոլոր մեծ մայրաքաղաքները»:

Այս և նմանօրինակ ներբողալից արտայայտութիւնները արտատպելով Փարիզի ռուսերէն Վերջին Լուրեր թերթին մէջ, իշխան Վալբօնսքի կը վերադառնէր Ռուբէն Մամուլեանի յաջողութիւնը իբր ռուսական արուեստի յաղթանակ մը... արդարև, Մոսկուայի գեղ-

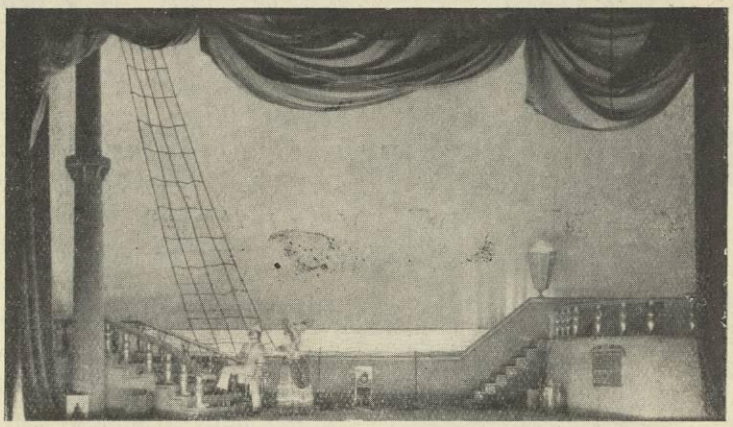

Ռոչեսթըրի թատրոնին մէջ ներկայացուած խաղէ մր տեսարան մը
Բեմադրութիւն Ռ. ՄԱՄՈՒԼԵԱՆի

արուած բոլոր ներկայացումներուն ամենէն ելեքտրականացնող տեսարանն է»: Սէրլինք-Ֆիլմի Իվնիսկ Սբնը կը գրէր. «Ամենատպաւորիչ, դիւթիչ ու յուզիչ բեմադրութիւնը որ երբէք տեսնուած ըլլայ Ամերիկայի մէջ»: Պոստքրն Թրանսքրիփթը՝ «Այս խաղը ամբողջապէս լեցուն է խմաւոտով, հնչիւններով և չարժուձեներով... զարմանալի ուժեղ խաղ, գեղեցկութեամբ լի, և այնպիսի տարօրինակ յամառ կշռութեամբ մը բարախոզ, որ կարծես թէ ձեր սրտին հետ կը բարախէ»:

Իսկ Մաքս Բէյնարտ, որ Ամերիկա գտնուելով տեսած էր այդ ներկայացումը, կը գրէր նիւ եորք Ուըրլտի մէջ՝ «Կայլա թատրոնի Փորկիի բեմադրութիւնը այն կարգի բեմադրութիւններէն է որ իմ մէջս կը յարուցանեն թատրոնական մեծ գաղափարներ: Մանաւանդ արուեստական միջավայրին մէջ կատմուած է Մամուլեան, բայց Հայ է՝ ինչպէս Հայ էր Վախթանգեանը, Սթանիսլաւսքի գերասանական ստեղծած թատրոնին մեծանուն բեմադրիչը, որուն աշակերտն է Մամուլեան: Իր տաղանդին կատմաւորիչ միջավայրը ռուսական է եղած, միջավայրն ուր այդ տաղանդը իր անձնական բնաշրջման կատարը կը բարձրանայ՝ ամերիկեան է, բայց ինքն իսկ տաղանդը՝ մեր ցեղէն բղխած է, ա մեր իրաւունքն է մեր ցեղին վերագրել աղբիւրը մաւոր ուժին որ կը յայտնուի այդ երիտասարդին մէջ որ արդէն իր Հայ բլլալը ամենուն կը յայտարարէ որոշակօս:

Անցեալ աշնան ու այս ձմեռ, Մամուլեան երկու նոր խաղի բեմադրութեամբ նոր դափնիներ վաստակեցաւ: Մին Անհամբերներու կան-

Fonds A.R.A.M

քէն քաղուած թատերգութիւն մըն էր, կօնֆայ, որ ներկայացուեցաւ Նիւ Եորքի Սամ Հարրիս թատրոնին մէջ: Թերթերը նոյնքան մեծ գովեստներով գնահատած են բեմադրիչը որքան դերասանական դերակատարուհին որ ամերիկեան բեմի ասպետին մին է: Երեցած բազմաթիւ յօդուածներէն յիշենք մէկ քանիէն հատուածներ: Նիւ Եորք Հէրըլտը կը գրէր· «Պրատուէյի վրայ նոր մթնոլորտ մը կը տիրէ, և այդ մթնոլորտն ստեղծեց ելեկ իրիկուն Ռուբէն Մամուլեան Քօնկայ խաղն հրաշալի բեմադրութեամբ: Օր· Հ· Մենկէնը կը կատարէ աննամրիծ գժրաղդ աղջկան դերը, և բեմադրիչ Մամուլեանը անոր վարքին՝ հատատար չափով՝ ինք ալ ճիշտ ինչպէս Արեւելքը կ'ներկայէն թատրոնի բոլոր պիտակիցներէն: Իր ամբողջութեան մէջ Քօնկայը կը ներկայացնէ արեւելի բեմադրութիւն, որուն վիճակուած է յաղթանակել ամբողջ Պրատուէյի մէջ...»: Ուրիշ· — «Քօնկա՛յ, ասիկա մոգական բեմադրութիւն մըն է Ռուբէն Մամուլեանի, որ բրինձի արտերէն բարձրացող ածուխի ստուերներէն, սրինգի քնքուշ մեղեդիներէն և թմրուկի խրոխտ ձայներէն կը ստեղծէ իսկական համանուագ մը...»: Մօրնինկ Թելեկրաֆ· — «Քօնկայը մեզ կը սովրեցնէ խոստովանիլ որ Օրիորդ Մենկէնի խաղացուածքը և Ռուբէն Մամուլեանի բեմադրութիւնը ամէն գովեստէ բարձր են...»:

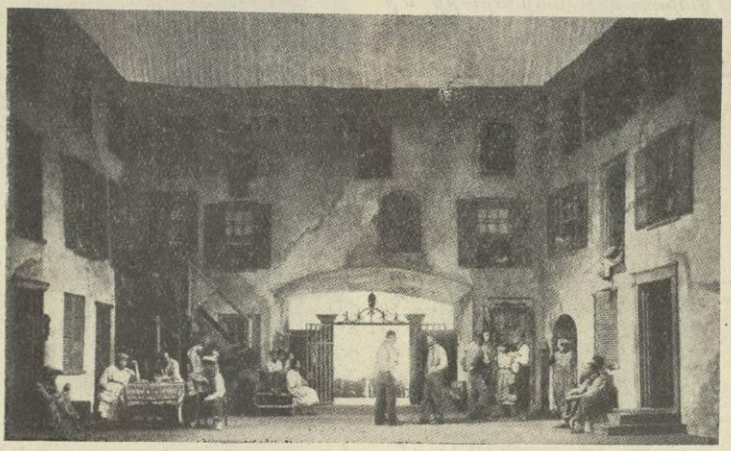

«փորկի»էն տեսարան մը
բեմադրութիւն Ռ. ՄԱՄՈՒԼԵԱՆԻ

կը սիրանայ: Առաջին տեսարանը կը ներկայացնէ չուկայ, որուն ձախ կողմը կը գտնուի մեհեան մը, աջ կողմը փոքրիկ «պագար», իսկ խորքը՝ գանազան առարկաներ և այլ և այլ ուղղութեամբ քալող հնդկաչինացի ցեղերու տիպեր: Եւ այս բոլորը բեմադրուած է այն նոյն ճշդութեամբ, գօրութեամբ ու համոզիչ չէջտով զոր Պ·Մամուլեան արդէն իսկ յայտ բերաւ Փորկիին մէջ...»: Նիւ Եորք Փէյփըր ֆոր Փիփլ կը գրէր· «Քօնկայը այն հանճարեղ բեմադրութիւններէն մէկն է, որոնց համար կ'ուզենք թատրոնի սիրահարները: Ան, երկուք ու կէս ժամ, մոգական կապերտի վրայ՝ կը փոխադրէ հանդիսականները դէպ ի երեւակայական աշխարհը և ցոյց կուտայ այդ աշխարհը աւելի իրական քան նոյն ինքն կեանքը: Ռուբէն Մամուլեանի բեմադրութիւնը Հնդկաչինացոց կեանքը կը վերաստեղծէ հրաշալի կերպով, Թերթերէն չատերը նկատել կուտան թէ այդ խաղը ինքնին անտարակոյս է, և թէ ան իր գոյութիւնը մեծ յաջողութիւնը կը պարտի Մամուլեանի բեմադրութեան և Օր· Մենկէնի դերասանական տաղանդին:

Քօնկայէն յետոյ, Մամուլեան բեմադրեր է Կայլա թատրոնին մէջ անգլիացի հեղինակի մը մէկ թատերգութիւնը, Թևեր Եւրոպայի վրայ, որ ընդհանուրին կարծիքով, կը գրէ բարեկամ մը Ամերիկայէն, աւելի եւս խոր տպաւորութիւն գործած է քան իր նախորդ բեմադրութիւնները: Պ· Միլիքօֆի Թերթին մէջ իշխան Վալքոնսքի կը գրէ· «Ռուսահայ բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեանի վարքը կ'ածէ, և այս գործնան ան կը հրաւիրուի Անգլիա: Անոր անունը մասնաւորապէս հռչակուեցաւ Փորկի թատերախաղի բեմադրութեամբ... Անգլիոյ թատրոնական յաւատյն իմիտէզարիօն՝ Քոքրան որոշած է

Fonds A.R.A.M

Լոնտոնի մէջ ներկայացնել այդ խաղը Մամուլեանի բեմադրութեամբ. նոյն իմփրէզարիօն մտադիր է Մամուլեանին յանձնել Անգլիական Քօֆէթ թատերգութեան բեմադրութիւնը, յայտնի դերասանուհի Հէլէն Նէյլի մասնակցութեամբ... Ամերիկեան մամուլը «մոգական» բառով կը բնորոշէ Մամուլեանի բեմադրական ձիրքը: Ան արդէն հրաւիրուած է Հոլիվուտ (սինէմայի բեմադրութեան համար): Բայց ամենաուժեղ տպաւորութիւնը գործեց անոր վերջին բեմադրութիւնը կայսր թատրոնին մէջ «Թևեր եւրոպայի վրայ» անգլիական թատերգութեան համար. այդ խաղին մէջ միայն այլ մարդոց դերեր կան, և ամբողջ գործողութիւնը կը կատարուի նախարարի մը պրասենեակին մէջ. չնայելով խաղին բեմական այսքան պարզ հանգամանքին, քննադատները կը գտնեն որ այդ բեմադրութիւնը Փօրկինի գրեթէ գերազանցած է: Իսկապէս այս խաղի բեմադրութիւնն էր որ մղեց Լոնտոնեան տնօրէնը հրաւիրել Մամուլեանը, ու մեզի կը մնայ ուրախանալ որ յանձին Մամուլեանի ռուսական արուեստի ոգին կը պարզէ «իր թևերը Եւրոպայի վրայ»:

Մեզի համար, մեր ցեղին գեղարուեստական հինաւուրց կոթողն է որ, ռուսական դպրոցին մէջ կազմուած, և այժմ անհատական ոգեղէն մը ինքնամուղ գարգացման մէջ ծաղկած, կը պարզէ իր թևերը թատերական բեմադրութեան նոր ու նուրբ արուեստին մէջ: Վերջին պահուն կ'իմանանք որ Մամուլեան, Ամերիկայի մէջ ունեցած աշխատանքներով բռնուած, չէ կրցեր գարնան Լոնտոն գալու հրաւէրն ընդունիլ, բայց իր բեմադրութեամբ. Փօրկին ներկայացուեր է Լոնտոնի մէջ և ունեցեր է ահագին յաջողութիւն:

* * *

Մելքոն Քէպապճեան, որուն կը պարտինք Անահիտի կողքին և աւելին երեսին գմայլելի գարդանկարները և որմէ կը հրատարակենք այս թիւին մէջ Գարունը խորհրդանշող համագրական հմայիչ էջ մը, այսպիսի մէկզազգային համբաւի մը չէ սիրացած դեռ, բայց տպաւորը դոր ան ի յայտ կը բերէ իր ճիւղին մէջ, ինծի կը թուի նոյնքան ինքնատիպ ու բարձր:

Ակն ծնած ու պատանի հասակին մէջ Պոլիս եկած այս Հայը եւրոպական միջավայրի մը, մեծ դպրոցի մը մէջ չէ որ կազմուած է, եւրոպական ո և է լեզու չի գիտեր. ինչ որ ունի՝ գրեթէ ամբողջապէս իրն է և իր ցեղինը: Անձնական յայտուն խառնուածքով մ'օժտուած, ունենալով իր ուրոյն տեսիլն ու ճաշակը, անիկայ ինքնօգնութեամբ, արևելեան ու արևմտեան վարպետներուն մէջէն իր նախասիրածներուն գործերն ուսումնասիրելով, կազմեր է իր նուրբ ու յանդուգն գծագրութեան

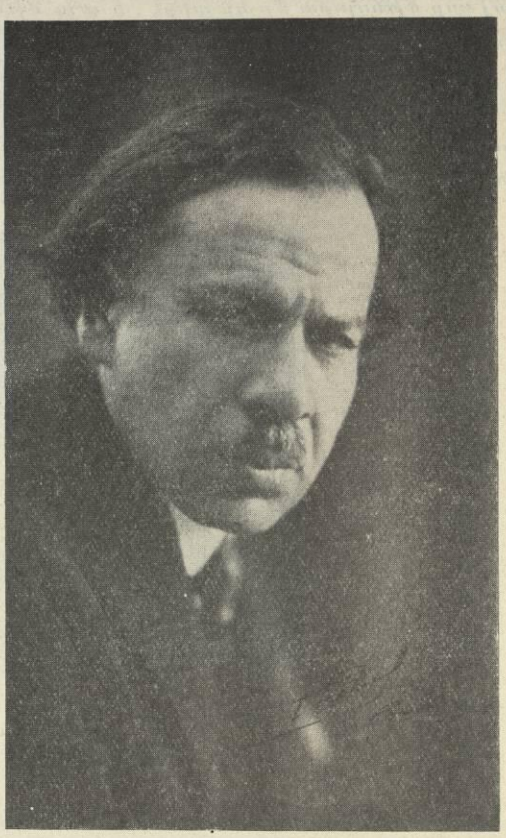

ՄԵԼՔՈՆ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

գրիչը, և սկսեր է նախ, յայտրդ և չարունակող Արեւելքի հոյակապ գարդանկարիչներուն որոնց մէջ Հայերը գարեւէ ի վեր առաջնակարգ ու ինքնայատուկ տեղ մը կը բռնեն, պատի թղթերու, կերպասներու, ժանեակներու համար քաջածին գարդական գծագրութիւններ յօրինելով, որ իրեն համար եղեր են թէ՛ գեղարուեստական տեսլածագործութեան աւելի և թէ՛ ապրուստ ապահովելու միջոց: Փարիզ գալէն ի վեր ևս, ան ֆրանսական տուներու համար նոյնօրինակ գարդանկարչական գործեր արտադրելով է գլխաւորապէս որ իր կեանքը կը վաստկի, և այդ կարգի արտադրութեանց մէջ (որոնցմէ քանի մը նմուշ կը վերարտա-

Fonds A.R.A.M

գրենք մեր այս թիւով) կան պատրաստի էջեր։ Բայց Քեպապճեան իր ազատդին լիակատար արտայայտութիւնը տուաւ այն խորհրդանշական նկարներու և գծագրութեանց չարքին մէջ զոր արտադրեց ինչ ինչ գրքեր պատկերազարդելու կամ իր իսկ բնութեան ու կեանքի տեսլը թարգմանելու համար։ Նշան Պէշիկթաշլեանի Սիդոնիա քնարերգական վէպին և Թէոփիլ վերջին Տարեգիրքին համար իր յօրինած գծագրութեանց մէջ ան ինքզինքը յայտնեց մին ամենէն հզօր, խոր ու ինքնադրօշմ արուեստագէտներէն որ մեր մէջ երևցած ըլլան։

լէն հատոր մը։ Քեպապճեան, խորապէս ու բնականօրէն արդիական ու խորհրդապաշտ, կանոնապէս բանաստեղծ խառնուածք, անսպառ ու ազնուական քմայքով մը հարուստ ստեղծագործ միտք, իր ժամանակին ոգւով ազդոտուած բայց էն առաջ իր անձնական տեսլէն ու ճաշակէն ներշնչուած, գիտէ տարօրինակին հրապոյրը տալ իր գործերուն՝ առանց արուեստին ու ոգեղին մէջ գլորելու, յանդուգնին ու նորին մէջ ներդաշնակութիւն և յուզիչ դիպուկութիւն դնել, ներկայ ճարտարարուեստական բարդ ու անդադար կեանքի երևոյթներուն

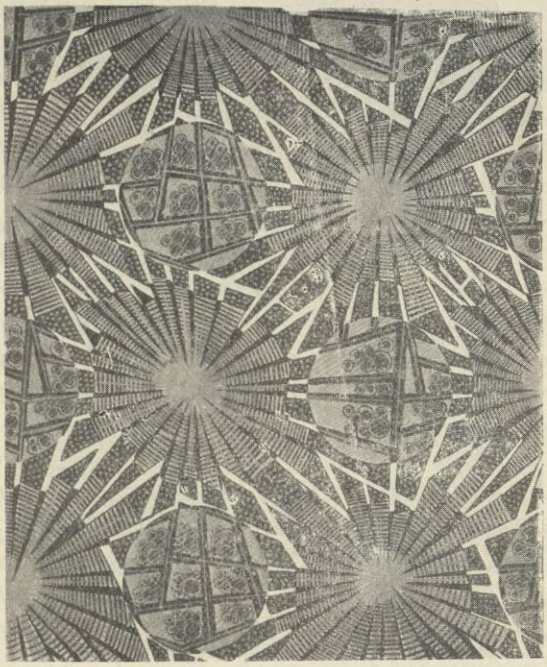

Շիւտուզծոյ կերպասի ձեւեր

Մ. ՔԼՊԱՊՃԵԱՆԻ

Մենք ունէինք արդէն, այստեղ, Ռաֆայէլ Շէյմանեանը, որ ինքն ալ Ակնեցի, գործակարչութեան արուեստի մէջ չնորհալի ու նուրբ տաղանդ մը ի յայտ կը բերէ տարիներէ ի վեր։ ան ընդհանրապէս արևելեան ու մասնաւորապէս հայկական հին գործարուեստի աւանդութիւններէն ներշնչուելով, գանոնք վերանորոգելով ու անոնցմէ անձնական ստեղծագործութիւններ հանելով է որ արտադրած է իր փափուկ գործերը որ գրքերու, թերթերու կողքերը, տարեգիրքերու էջերը կը պճնեն ու որոնցմով նկարազարդուած է ամբողջ ֆրանսեխառնել անգնալի կեանքին ու արուեստին յիշատակներ, ու իր գործերը ունին նոյն առեն ցնորական, երազային, մտացածին խորհրդաւորութիւն ու մարդկային չեշտ, կեանքի տաք բաբախում, որով և այն գործերէն են որ, ինչքան ալ քաղաքակրթութեան մէկ որոշ րոպէին հարազատ ծնունդ ըլլան, սահմանուած են մշտապէս կենդանի, թելադրիչ ու հրապուրիչ մնալու։ Քիչ գործ պիտի այնքան վրդովիչ ու խոր զգեցկութեամբ համակուած, այնքան յղացման մէջ ինքնատիպ ու գործադրութեան մէջ հզօր ու կատարեալ, որքան Սիդոնիայի

Fonds A.R.A.M

դծագրութիւններէն ամանք, Թէոփիկի դամբանականքը, Յաբէթ. Հայաստանի ապրեցաբեր նուիրուած խորհրդանիքը, կին և Արուեստ ու Վիշտ ահեղները որ ուարթնոցի վերջին թիւին մէջ երեցան և հրաչալի Գարունը որուն արտատպումը կուտանք Անահիտի այս թիւով: Ոչ միայն Հայոց, այլ միջազգային, եւրոպական արուեստագիտական աշխարհին մէջ Քէպապճեան՝ այսպիսի գործերով՝ արդէն իսկ առաջնակարգ տեղ մը գրաւելու պիտի յաջողի, երբ իր այդ գործերը ծանօթ դառնան եւրոպական գեղարուեստասէր հասարակութեան: Համոզուած եմ որ ԼԹՀ լեզուագէտ աշխատակից մը իրեն օգնէր (քանի որ գժբազդաբար եւրոպական լեզու մը չի գիտեր), ան հոյակապօրէն ու հարազատօրէն պիտի յաջողէր պատկերազարդել էական Փօլ, Պոտլերի ու Վիլիէ տը Լիլ

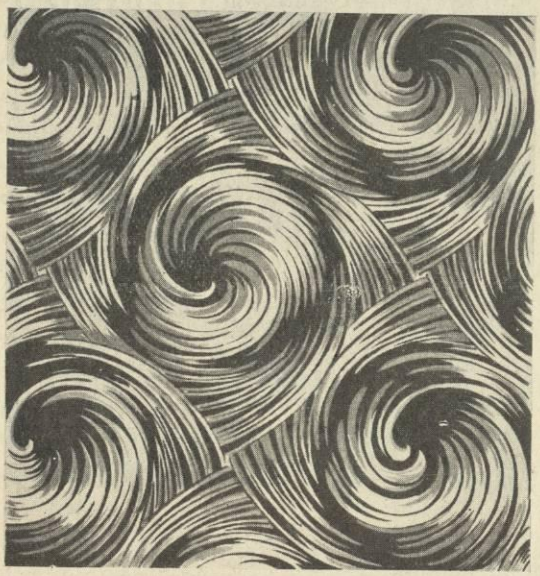

Շիւսուածոյ կերպասի համար
Մ. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆի

Առանձ պէս հեղինակները, ու Ֆլոպէրի Ս. Անտոնի փորձութիւնը: Բայց արդէն իսկ իր յարգ արուագրած խորհրդանշական գծագրութեանց հատաքածուն, ալպոմի մը մէջ համախմբուած, Ֆրանսիոյ յատաջարանով մը, Փարիզի գեղարուեստական բարձրագոյն միջավայրերուն մէջ աքանչացում յառաջ պիտի բերէր: Երանի՛ ԼԹՀ գանուէր գեղարուեստասէր Հայ մը որ պիւրութիւնը տար այդ ալպոմին հրատարակման:

Այս միջոցին Քէպապճեան գրագած է պատրաստելով նկարագրութիւնը Պ. Թորոս Ագաճանեի Ակնոյ հին կեանքէն ու հէքեաթներէն ներշնչուած պատմուածքներու հատաքածուի մը: Ու կը մտիկնամ որ օր մը իրմէ նկարագրուած Քուչակ մը և Ալամ մը ունենանք, որովհետև կ'ենթակայեմ ինչպիսի խոր բաժանումով և ինքնատիպ մեկնութեամբ պիտի կարենար նկարչական արուեստով վերարտադրել Արեւելքի մարգէն ու արտէն բղխած այդ երկու անթմամամ բուրաստաններուն ներքին հրապոյրը:

* * *

Մոր յարգանքի արժանի մխաք մը՝ զոր կորնգուցինք վերջերս, Գեղարուեստ Գէորգ Թէրզիպաշեանն էր, որ անհետացաւ առանց բուռ արժանաւոր գնահատուած ըլլալու մեր ժողովուրդէն: Ֆիւզուլի մեծ բանաստեղծին նուիրած իր առաւել ուսումնասիրութեան առաջին հատորին ընթերցմամբ է որ ես ինքս յայտնութիւնն ունեցայ այդ բարձր իմացականութեան, որ միջազգային գեղական մտածողութեան ու մտահաւորական արեւելեան գրականութեանց մեր մէջ ամենէն լուրջ ու ներքին ծանօթութիւն ունեցող սակաւաթիւներէն մին կը ներկայանար հոն և քերթողական արուեստի գերազոյն գեղեցկութեանց ամենէն նուրբ ըմբռնողներէն, ամենէն չափառանդ սիրողներէն և ամենէն վարպետ մեկնողներէն մին: Այդ բազմահմուտ գրագէտը վախճանեցաւ առանց իր մեծարժէք գործին պարտագրած լիակիր գրաւոտիքը հնչեցնող մէկ իսկ յօդուած մեր մամուլին մէջ երեւալու: Ես ինքս, մտադիր ըլլալով հանգերձ ընդարձակ յօդուած մը նուիրել այդ գրքին, անցեալ տարուան գրական չարժման մասին ընդհանուր տեսութեան մը մէջ զոր Ապագայ հրատարակեմ՝ քանի մը տողով միայն կրցած էի յայտնել այդ գործէն կրած խոր տպաւորութիւնս, և այդ քանի մը տողերուն մէջ ալ գրած էի վերապահումներ՝ այդ երկասիրութեան չափազանց լայն բռնուած յատակագծին ու չեղումներու մէջ մերթ չափազանց յամենալուն նկատմամբ: Այդ վերապահումները, (որոնց վրայ կարելի է նաև ուել գնել ճոխ ու նուրբ սճին երբեմն ճոռոմութեան կամ աւելորդաբանութեան մէջ մոլորիլը, մանաւանդ ու ճչգրիտ աշխարհաբարին մերթ փիչ մը շատ գրաբարաձև դառնալը, ինչպէս և ինչ ինչ կարծիքներու և բացատրութեանց վիճելիու-

Fonds A.R.A.M

թիւնը կամ տարօրինակութիւնը), անհերքելի չեն. բայց մարդ պարտաւոր է առնուազն նկատել իբր երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող բիծերը՝ գործին մէջ յարդոյ, անոր մէջ տիրական հանդիսացող առաջնակարգ յատկութեանցը մեծ:

Մենք Հայերս, թէեւ պարբերով մշտական շփման մէջ եղած ենք Պարսիկներու, Արաբներու և Թուրքերու հետ, անոնց գրականութենէն շատ քիչ բան գիտենք: Մեր այս տգիտութիւնը կրնայ շատով մը բացատրուիլ մեր ընդհանուր տգիտութեամբ՝ որ Պարսիկները, Արաբները և

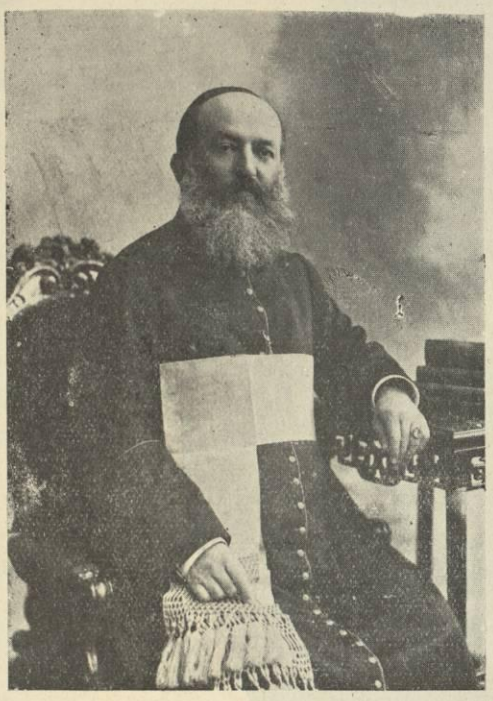

ԴԵՐ. ԳԻՈՐԳ ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ

Թուրքերը մեր գրականութեան մասին մէկ աւելի քիչ բան գիտեն,— չսեպելու համար թէ ոչինչ գիտեն: Յաւակնելի և նոյն իսկ ամօթալի է սակայն խորհիլ որ ցարդ ոեւէ Թարգմանութիւն չունինք մարդկային մտածման վեհ յիշատակարանի մը ինչպէս է Զինա-Ավեստան, ոչ ալ ճեղքելատին Բուդդի համամատուածեան խորհուրդ վեմ բանաստեղծութեան, ոչ ալ պարսիկ խորհրդապաշտ միւս մեծ քերթողներուն կամ արաբ հոյակապ քնարերգակներուն: Անահիտի տաղջին չրջանին մէջ, արեւելեան գրականութեանց գրեթէ բոլորովին անծանօթ բլլալուս ողբալի եղելութեան վրայ ուշադրութիւն հրաւիրած էի, և արեւելեան լեզուներու և մատենագրութեանց տեղեակ ապագիրներու կոչ ուղած էի այդ պակասը լրացնելու համար ջանք մ'ընել. այդ կոչս ապարդիւն չեղաւ, Գառնիկ Ֆնտզեան առաւ Յակեամի թարգմանութիւն մը՝ գեղեցիկ ուսումնասիրութեամբ մը, Տօքթ. Թիրեաքեան հրատարակեց Շահ Նամէի քանի մը դրուագներու համապիտ թարգմանութիւն մը, ու քիչ յետոյ ի լոյս ընծայեց նաև ամբողջական թարգմանութիւնը Սաատիի Կոլեստանին, Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեան տուաւ թարգմանութիւններ Հաֆըզէ, Սաատիէ և այլ պարսիկ բանաստեղծներէ. ես ինքս Թուրք բանաստեղծութեան վրայ դասախօսութիւն մը տալու համար Անահիտի ընթերցողներուն, Թուրքերէն չգիտնալով՝ Anthologie de l'amour turc ֆրանսերէն հատորածուէն օգտուելով և հատորիկ էջեր թարգմանելով հրատարակեցի (և էն ատուր կտորներն այդ հատորածուին մէջ Ֆիդուլիներն էին նորէն): Ինչքան քիչ է սակայն այս բոլորը՝ այդ ուղղութեամբ կատարուելիք գործին մօտ. և անկից ի վեր, գրեթէ ոչինչ (բայց ի պ. Մխրտչեանցի պարսիկ այլ և այլ բանաստեղծներէ կտորներու թարգմանութենէն հատորիկէն զատ հրատարակեց Թուրքի մէջ և պ. Լեւոն Մնասեան Յակեամի երկրորդ թարգմանութեան մը փորձէն), մինչև որ Թէրզիպաշեան իր մագիստրատուրայի երկասիրութեան առաջին հատորը մէջտեղ նետեց:

Այդ հատորին վրայ մանրամասնօրէն չեմ դրեր հոս, որովհետեւ Անահիտի ամբողջ թիւ մը պէտք պիտի բլլար լեցնել եթէ մարդ ուզէր գայն վերլուծել, անոր թեւլպատած խորհրդածութիւնները լրիւին բանաձեւել: Աւելորդ ալ է թերեւս. հեղինակն արդէն բաժ է, յատակօրէն, նրբօրէն, խղճմտօրէն, և ամէնէն բարեմակարդամանի ու հմուտ կերպով, ինչ որ պէտք էր բսել այդ ընդարձակ, հզօր ու խորին մտածողբանաստեղծին կեանքին ու նկարագրին ինչպէս և գործին էական գծերուն վրայ: Պէտք է մեր բոլոր գեղասէրներն ունենան այդ հատորն ու կարդան: Մեզի անունով միայն — ու քանի մը փշրանքներով — ծանօթ այդ բանաստեղծը քերթողական մեծ անձնաւորութեան մը երեւոյթին տակ յայտնուած ու մեկնաբանուած պիտի գտնեն հոն: Թէրզիպաշեան մանրամասնօրէն վերլուծած է ժամանակը, միջավայրը ուր բանաստեղծն ապրած է, ազդեցութիւնները զոր կրած է, յայտգան ցեղին ու անձնաւորութիւններուն որոնց հետ շփման մէջ եղած է,

և իր խոբին ու արդար հետաքրքրութեամբ քննողին համար՝ անոր մեծ յատկութեանց հանդէպ ամբողջ ճշտապահ արգան խանդավառ կերպով արտայայտելով հանդերձ՝ իրեն անտես ընել չէ տուած նաև անոր թերութիւնները, սակայն մասերը, որ ինչ ինչ ուրիշ մեծ բանաստեղծներու քով ևս կը տեսնուին և որոնց ամենը բացատրիչ պատճառները ալ մատնանիշ ըրած է։

ժամանակակից կենսագրութիւն չէ հասած մեզ։ Թէրզեանչան կը պատմէ թէ մեծ պատերազմէն քիչ յետոյ, Պոլիս՝ ժողովի մը մէջ Րիզա Թէվֆիք Պէյ յայտարարեր է՝ թէ պալատականութիւն ներկայ եղող թուրք մտաւորականներուն՝ թէ Ֆիւզուլի պարսիկ էր անշուշտ, քանի որ թուրք ցեղէն այդքան մեծ բանաստեղծ մը չի կրնար ելլել։ Բանաստեղծին գործէն խոկ

Ա.ՄԱՆ. Տ ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղէմի

Ֆիւզուլիի ո՛չ ծննդեան ու մահուան թուականները որոշ կը գիտուին, ո՛չ քաղաքն ուր ծնած է, ո՛չ իսկ ինչ ցեղէ ըլլալը։ Այդ մեծ քնարերգակը, իր տանը քիչ հասկցուած ու գնահատուած և մահէն ետքն ալ երկար տաներ գրեթէ մոռցուած ըլլալով, իր մասին ո և է քաղուած փաստերով, Թէրզիպաշեան կը ջանայ հաստատել թէ ան թուրք էր ցեղով, ոչ Օսմանեան—էրզրումլեան թուրք, այլ Ադրպէճանի Պէյաթ թուրք ցեղէն (որ և տեղծած է Պէյաթի երաժշտական եղանակը), կը յիշէ անոր թուրքերէնին կարևորագոյն գործերէն մէկուն մէկ

Fonds A.R.A.M

հաստատը ուր ան ինքզինքը կ'անուանէ թրքալեզու («Ո՛վ հնարհարաչիք Արաբի և Թուրքի և Պարսկի, դու դԱրաբն ըրիր ամենապերճախօսն աշխարհի, իսկ Պարսիկ ճարտարարաններէն խօսակցուիլ ըրիր, քու նստուածքդ պակաս մի՛ ըներ յինէն ի Թրքալեզուէս»), գայն կը համարի ծնած Միջագետքի Հիլլէ գաւառակին մէջ Պազաատի մօտիկ (բանաստեղծին գրածներէն կ'երեւայ արդէն որ ան Պազաատի մէջ իր կրթութիւնը աւարտած է և կեանքին մեծ մասը հոն անցուցած), անոր ծննդեան թուականը կը համարի մօտաւորապէս 1495 և մահուանը՝ 1556–1564։

Ֆիւզուլիի ինչ ցեղէ ըլլալու հարցը կը մնայ անլոյծ, հակառակ Թէրըիպաչեանի հնարամիտ բայց ոչ վերջնապէս համոզիչ փաստաբանութեան[1]։ Իր բերած փաստերու գլխաւորներն են թէ ցեղով Թուրք մը միայն կրնար՝ գայն վայր գրեթէ անտաչ մնացած և ինքնատիպ բարձր բանաստեղծութեան մը արտայայտիչ դառնալ չկարողացած Թուրքերէնը պարսիկ և արաբ մշակոյթներու օգնութեամբ յղկել, նրբացնել, ճոխացնել ու մեծ քերթուածքի մը դարձընել, և թէ պարսիկ եթէ ըլլար ցեղով և իր գործը գուա պարսկական նկարագիրը ունենար, Պարսիկները գայն իրենց մեծ բանաստեղծներու չքեղ շարքին մէջ դասած պիտի ըլլային, ինչ որ երբեք չեն խորհած ընել։ Բայց պարսիկ ցեղէ չըլլալը ապացոյց մը չէ որ Թուրք ցեղէ եղած ըլլայ Ֆիւզուլի. այս բանաստեղծը ինքզինքը կ'անուանէ թրքալեզու, ինչ որ Թրքացեղ ըսել չէ. մանկութենէն Թուրքերէնը խօսելու և գրելու սովոր օտարացեղ մը կրնայ եղած ըլլալ. իր Թուրքերէնը «Դիւան»էն յատաջարանին մէջ, խօսք կուտայ ոգիի մը, որ իրեն կ'ըսէ՝ «Թէպէտ Արաբներու, Պարսիկներու և Թուրքերու մէջ հազուագիւտ կատարեալներ կան, բայց քեզի նման ամէն լեզու գիտցող և ոտանաւորի ու արձակի արուեստին տիրացող չկայ...» ու յետոյ՝ «Քանի որ արաբերէն ու պարսկերէն գրած ես... չըլլայ որ Թուրք ցեղերը գրկուին»։ Այս խօսքերը կրնան ուղղուիլ մէկու մը որ ո՛չ Թուրք է, ո՛չ Պարսիկ, ո՛չ Արաբ։ Այդ խօսքերէն որոշ կը հասկցուի նաև թէ առաջ պարսկերէնն և արաբերէնը լեզուով մխաքն արտայայտած և իր գրական գործը յօրինած էր, ու ապաշնանքի մը վրայ է որ հաճած է հարէն՝ Թուրքերէնով ալ իր Մուսան խօսեցնել. և արդէն, նոյն յատաջարանին մէջ, Ֆիւզուլի թէև կը յայտարարէ թէ գիջած է այդ ապաշող ոգիին գոհացում տալ, բայց վրայ կը բերէ թէ ինքը «մեծամեծ բաներով զրպած ըլլալուն, չէր ուզեր իր թանկագին վայրկեանները այսպիսի անիշաւ ու մանր մունր բաներով կորսնցնել, բայց որովհետև՝ կ'ըսէ՝ համբաւս համար այս յաւելուածը կարևոր էր, սակայն ապայութենան առեն գրած ու գրուած քերթուածներս ի մի հաւաքել և յօրինել համառօտ Թուրքերէն «դիւան» մը»։ Թուրքերէնն գրած իր ուրիշ մէկ գործին՝ Հաթիյֆաթ էս Սիւէտայի՝ մէջ կ'ըսէ թէ ամէն տարի հաւաստացեալ մահմետականներ կը դիմէին Քերպելայի գաչտը, և անոնց եռանդին գոհացում տալու համար անոնց աղջև նահատակաց վրայ ոտքեր կ'արտասանուէին, բայց այս եղերերգական հաղնեգրութիւնք միայն պարսիկ և արաբ լեզուներով ըլլալուն՝ Արաբաց ապուսականք և Պարսից մեծամեծք միայն կ'օգտուէին, բայց Թուրքերը, զոր Ֆիւզուլի կ'անուանէ «հզօրք և պատուականագոյնք և ամենասիրելիք», զուրկ, անմաս և անչահ կը մնային, ուստի Քերպելայի արքային (Հիւսէյնի) ոգին իրեն կ'ուղղուի, ոչ ապաշնանքով այս անգամ, այլ սպառնական հրամանով, որ նորօրինակ յօրինուածութեամբ մը Թուրքերէն ոտքերգութիւն մը երկասիրէ, «յորմէ թուրքերը, իրենց լեզուաւ ըլլալուն համար՝ օգտուին»։ Ու կ'աւելցնէ՝ «Ես հէքս և արուպս, ի լուր այս պատուէրին, սաստկութեամբ վերահասու եղայ որ այնպիսի ծառայութիւն մը լոկ երջանկութիւն է. և ապիկար ու անիմաստ ըլլալս չվհատեցուց (ասոնք Արևելեայց մէջ հին աւեն սովորական պարտաւորիչ և ճեմական ծայրայեղ համեստութեան բառաձեւեր են), ձեռնամուխ եղայ գայն յօրինելու, թէպէտ թուրք լեզուաւ երկասիրելն դժուարին իմն ըլլայ, այնու զի անոր ոճաբանութիւնը տկար է և շարադրութիւնը անհարթ»։

Անըմբռնելի է որ ցեղով Թուրք մը այսպէս խօսի, փոխանակ պարզապէս ըսելու թէ կ'ուզէ իր լեզուով ևս, իր լեզուով մանաւանդ՝ իր ցեդակիցներուն համար գրել և իր ցեղին գեղ-

---

(1) Ինքն իսկ Թէրըիպաչեան վճռական չէ համաբերը իր ապացուցման փորձերը, քանի որ կը գրէ, «Թէպէտ քիչ մը հակասականօրէն, «Ուսաի մենք կրնանք հաստատել անհարան և ԹԷՐԵԻՍ մինչեւ ցասուգութիւն խոչ, թէ Ֆիւզուլի ազգաւ Թուրք է»։

Fonds A.R.A.M

ժողովրդական բանահիւսութեան պարզ ձևին մէջ դանուող լեզուն ու բանաստեղծութիւնը պարսկականին ու արաբականին բարձրութեանը հասցնել ջանալ։

Հաւանականագոյնն այն է որ Ֆիւզուլի օսմանեան պետութեան հզաւոր կեդրոնէն միոյն պատկանած ըլլայ, իսկամայն բայա մը թեւիս, մանկութենէն թուրքերէն խօսելու քաջվարժ, շիի մահմետականութեան յարած, և որ սակայն պիտի որ՝ թէպէտ թրքալեզու՝ բայց թրքացեալ չէ և ըստ այնմ ալ կ'արտայայտուի։ Թէրզիպաշեան իբր վաստ մը ևս կը յիշէ պարսկերէն «Տիւան»ին սա Ֆրագը՝ «Թուրք նագելիներուն մեծամեծ օգուտներ հայթայթելու՝ թուրքերէն խօսքի զեղեցկութիւններով. և այս ալ ինծի մեծ զժուարութիւն մը չառթեց, որովհետև իմ ընդոծին ու առհմային խօսելու սովորութեանս յարմար էր»։ ասիկա սակայն ոչ միայն չի նշանակեր որ Ֆիւզուլի Թուրք էր, այլ ճիշտ հակառակը. Կեսարիոյ Հայերը և Ցոյները թուրքերէն կը խօսէին՝ Թուրքի պէս, բայց Թուրք չէին։ Թրքախօս օտարացեղ մը ըլլալու էր Ֆիւզուլի։ Իսկ թէ պարսիկները չեն խորհած Ֆիւզուլին իրենցմէ համարիլ, հասկնալի է, քանի որ՝ նախ՝ անոր պարսկերէն բանաստեղծութիւնները դեռ չեն հրատարակուած, և յետոյ՝ թէ՛ պարսկերէն, թէ՛ արաբերէն և թէ՛ թուրքերէն գրող բանաստեղծ մը՝ պարսկերէն ալ գրած ըլլալուն համար՝ ու մէմիայն այդ պատճառով՝ պարսկացեղ չի կրնար նկատուիլ։

Իսկապէս՝ անիկա «Աբեւելցի» մըն է, որ իբր քերթող թէ՛ Արաբ, թէ՛ Պարսիկ և թէ՛ Թուրք յայտնած է հանդիսանալ, քանի որ մեծ տաղանդով ու հարատաւութեամբ գրած է այդ երեք լեզուներով ևս, ինչպէս մեր Սայեաթ-Նովան, մեծ «Կովկասցի» մը հայացեղ, երգած է վրացերէն, թուրքերէն և հայերէն (թէև պէտք է խոստովանիլ որ Ֆիւզուլի աւելի մեծաթռիչ ու խոհալից բանաստեղծ է քան մեր տաղանդաւոր աշուղը, և անոր դէմ հանելու համար մենք նաբեկացին է որ կրնանք գոյց տալ, նուազ այլազան ու լայնատես, նուազ ազատախոհ ու իմաստասէր, նուազ «հելլէն», բայց աւելի հզօր, աւելի խորագդաց, աւելի ջղուտ, աւելի խիտ ու նուրբ, աւելի անճնադրոշմ և աւելի խորապէս Ասիացի)։ Իր մատնութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք Թէրզիպաշեանի այս առաջին հատորին մէջ իրմէ թարգմանուած կտորներէն, տոգորուած է Կապէս արաբ ու պարսիկ իմաստասիրութեամբ, մանաւանդ պարսիկ խորհրդապաշտութեամբ ու ճաշակով, ու նաև ներքին ձգտում մը, յարում մը գոյց կուտայ դէպ ի հելլէն հին մշակոյթի բարձրադոյն ոգին, որուն արդէն այնքան կը պարտին՝ իրենց կազմաւորման մէջ՝ մահմետական չրջանի արաբ և պարսիկ բանաստեղծութիւնը, պետութիւնը և իմաստասիրութիւնը։ «Ուսոի այս համոզումը, (գոյն–լատին քաղաքակրթութեամբ օգտուելու մասին արաբ մտաւորականներու կողմէ գոյց տրուա,) ու այս ճաշակը, այս հոգեպարար սնունդը, կը գրէ Թէրզիպաշեան, ծծած էր Ֆիւզուլի պարսկական և արաբական մտաւորականութեանց ոսկեղէն խողովակին միջոցաւ։ Անոնցմէ սորված էր որ Բուամը, ըլլայ յունա–հռովմէական, ըլլայ իսլամական, հոմանիշ է կատարելութեան՝ ո և է արուեստի, ո և է գիտութեան, ո և է դրականութեան. անիկա աղբիւրն է բարւոյն, ճշմարտին և դեղեցկին։ Ֆիւզուլի իր պարսկերէն քասիէին մէջ ակնարկելով այն անձին որուն ուղղած է զայն, սա երկտողը գրած ունի. «Ցունաստանի գեանոց հողը երկինք լինքը չազուեց, քու գոյութիւնդ այն կաւէն գուաս բարեչին հատուածուիւն ու չինուած»։ Ուսոի Ֆիւզուլի, քաջատեղեակ այս ճշմարտութեանց, նկրտեցաւ կատելի եղածին չափ նմանիլ անոնց և անոնց նմանած իսլամ մեծ բանաստեղծներուն, և եթէ չէ ժպրհութիւն, նոյն իսկ հաւասարիլ։ Նա կ'ըսէր ինքնիրեն՝ անհուն տենչանքով. «Ո՛վ Ֆիւզուլի, եթէ կը վախաքիս հանճարի, տարտարութեան ու ամէն տեսակ կատարելութեան առաւելուլն ի քեզ, լքէ՛ այդ Պաղտատու երկիրը և գնա՛ դիմէ՛ յերկիրն ի Բում»։ Եւ այնքան կը պաշտէր Բուամը, որ քերթողական աւիւնով ու խանդով գմայլած, կ'ալաղակէր՝ «Ո՛վ Ֆիւզուլի, իմ սիրտս զոր Պաղտատու տատապանաց գերի եղած տեսար, վճռած է այլ ևս չուել երթալ Բուամի երջանիկ ցնծավայրը»։

Ֆիւզուլի ուրեմն՝ անյայտ ցեղով, թրքախօս ոչ–Թուրք մըն էր, որ եղեր է երեքլեզուեան բանաստեղծ մը։ Ան եթէ Թուրք չէ ցեղով, Թուրք բանաստեղծ է, և հիմնադիրը Թուրք բարձր բանաստեղծութեան, ինչպէս Մօլէաս յոյն էր ցեղով, բայց իբր բանաստեղծ Ֆրանսական մշակոյթին կը պատկանի,— թէպէտ անշուշտ ցեղը իր խորհրդաւոր բնազդական դերը կատարած է Ֆիւզուլիին մէջ, (ինչպէս

Fonds A.R.A.M

կատարեց Մօրկասին մէջ՝ զայն դրեթէ անդի-
տակցաբար մղելով խորհրդապաշտներէն հե-
ռանալու և ֆրանսական բանաստեղծութիւնը
դէպ ի հեղհեղն դասական կուռ ու պարզ ոճը,
դէպ ի միջերկրականեան ջինջ ու ժուժկալ ճա-
շակն ուղղելու):

Արտակարգ հանճար, բացառիկ անհատա-
կանութիւն, միջազգային լայնածաւալ խառ-
նուածք, ամբողջ աշխարհի և մարդկութեան
վրայ տարածուող մեծ հոգեկան նայուածք, ան
Արևելքի բարձրագոյն ու քաղցրագոյն ձայնե-
րէն մին է հանդիսացեր, որ կենդանւոյն իր
ամբողջ արժէքով չէ հասկցուեր իր ժամանա-
կակիցներուն և հայրենակիցներուն ստուարա-
գոյն մասէն,— բայց ի մեծ վէպիր Իպրահիմ
փաշային որ դինք խորապէս գնահատեր է,—
իր անունը Միջագետքէն դուրս քիչ ծանօթ է
դարձեր, բանաստեղծներ խրախուսող Քանունի
Սիւլէյման մեծ ու դրասէր Սուլթանը քանի մը
ամիս միայն՝ Իպրահիմ փաշային յանձնարա-
րութեամբ գայն իր պալատն ընդուներ, լսեր
ու գնահատեր է, յետոյ նախընտրեր է ուրիշ
բանաստեղծներ և Ֆիւզուլի նորէն իր Պաղատան
է դացեր քաշուիլ[1]. ան իր կեանքին վերջերը
նոյն իսկ հալածուեր, մեծ նեղութեանց են-
թարկուեր է (հաւանօրէն Շեխ դաւանանքին
պատկանելուն, և մշտական հրու չորդքրմէ
դեր կատարել չուզելուն, պատասխոհ ու նոյն
իսկ անկրօնի տեղ դրուելուն, ու նաև թերևս
ոչ-Թուրք նկատուելուն համար, ու մեռեր է
յետին թշուառութեան մէջ: Իր ժամանակի
Թուրքերէնը բանաստեղծական բարձր լեզուի
մը կերպարանափոխելէ և անով բոլոր ցեղերու
հիացման արժանի հանդիսանալու կարող դոր-
ծեր արտադրելէ յետոյ, այդ քերթողը իրեն
մասամբ միայն մօտեցող բանաստեղծներ ու-
նեցեր է Թուրքերու մէջ, իսկ իրեն հաւասա-
րող — ինչ որ ըստ Թէրզիպաշեանի Թուրք լա-

---

(1) Լաւ է որ չէ մնացեր Պոլիս ու պալատական քերթողի դիրքի մը մէջ չէ հոլովեր իր կեանքն ամբողջ հանդիստ ու փայլուն կենցաղ պիտի ունենար, բայց այն ազատաթիռիչ ու խրոխտ քերթողը պիտի չդառնար, որուն գործը՝ իր կեանքին ազքատութենէն ու անչքութենէն իսկ՝ աւելի խոր ու վեհ է եղած: Թագաւորներու բանաստեղծ մը պիտի ըլլար՝ Պոլիս անպատրելով, ինչ որ մեծ բան չէ, մինչ Պաղատան իր փառաւոր ազքատութեան մէջ՝ ան եղած է բանաստեղծութեան Թագաւորնե-րէն մէն, ինչ որ ամէն բան է:

ւագոյն բանաստեղծներն ու դրագէտները կը
խոստովանին — ոչ ոք: Անոր մահէն յետոյ
երկար ժամանակ այնքան անհոգ գտնուեր են
Թուրքերը այդ մեծ բանաստեղծին գործերուն
հանդէպ, որ իր արաբերէն Դիւանը, ապահո-
վապէս՝ իր կարևորագոյն գործերէն մին,
կորսուած է. պարսկերէն Դիւանին մէկ ձեռա-
գիրը, այն ալ պակասաւոր, տասնըհինգ-քսան
տարի առաջ է որ գտնուեր է Ալի Քեմալի
ձեռքով և մինչև յարդ չէ տպագրուած. իսկ
Թուրքերէն գրած գործերն ալ 1892-ին է միայն
որ առաջին անգամ ըլլալով տպուեր են Պոլիս՝
խնամեալ ու լիակատար կերպով: Չեմ գիտեր
թէ այսքան ընդարձակ ու մանրակրկիտ ու-
սումնասիրութիւն մը Ֆիւզուլիի մասին՝ ինչ-
պէս է Թէրզիպաշեանի երկասիրութիւնը, նոյն
իսկ Թուրքերու կողմէ կա՞յ յօրինուած: Պա-
տերազմէն առաջ՝ հաճոյքն ունեցանք տեսնելու
որ Հայ մը եղաւ, Տօքթ. Մարտիրոս (Մար-
տիրոսեան) որ արաբական գրականութեան
մեծագոյն հրաչակերտներէն մին, Հազար ու
մէկ գիշերները, առաջին անգամ ըլլալով լիա-
կատար կենդանի ֆրանսերէն թարգմանու-
թեամբ՝ արևմտեան աշխարհին ծանօթացուց,
ու հիմակ ալ հաճոյք մըն է տեսնել որ թրքա-
բարբառ բանաստեղծութեան մեծագոյն ներ-
կայացուցչին վրայ այսքան համաւոյց, համայ-
նապարփակ և խորաթափանց ուսումնասիրու-
թիւն մը կ'արտադրուի մէկու մը կողմէ որ
ինքզինքը՝ ըստ նոր Թուրքիոյ օրէնքին՝ կը
յորջորջէ «Թուրք» (քրիստոնեայ Թուրք), բայց
որ Հայ մըն է ցեղով ու մշակոյթով: Երանի՛
թէ Թուրք մըն ալ՝ օր մը՝ գտնուէր որ այսօրի-
նակ ոգւով, համաւոյթեամբ ու խափանցողու-
թեամբ՝ Թուրքերէնով Թարգմանէր, մեկնէր,
ճանչցնէր գործը Հայ բանաստեղծի մը, օրի-
նակ՝ Թումաս Թէրզեանի, որ իրը գմայլելի
ու վեհոգի ուսուցիչ թէ՛ հայ և թէ՛ Թուրք
բազմաթիւ սերունդներու սիրել տրվեցուցած է
գեղեցիկ գրականութիւնը և որ Պոլիս քաղաքին
բնական աննման Թովչութեան մեծագոյն քնա-
րերգական արտայայտիչներէն մին եղած է:

Թէրզիպաշեան Գերապայծառի երկասիրու-
թիւնը դեռ չորս հատոր ունի որ անտիպ են և ո-
րոնց վերջին երկուքը կը պարունակեն Թարգ-
մանչական ուսումնասիրութիւնը Ֆիւզուլիի
գործերուն կարևորագոյն էջերուն: Ուրախու-
թեամբ կ'իմանանք որ երկրորդ հատորը մամու-
լի տակ է: Կը մաղթենք որ գտնուին մեկենասներ

որ յաջորդ երեք հատորներուն ալ երեւումը կա-
բելի դարձնեն: Ու եթէ մեկենասներ չգտնուին,
ինչո՞ւ Ս. Ղազարու միաբանութիւնը իր այն-
քան զեղեցիկ և ազգօգուտ հրատարակութեանց
շարքին վրայ չաւելցնէ տպագրութիւնն այս
կարևոր աշխատութեան որ Արեւելքի մտաւոր
հարստութեանց փակ — կամ մերթ ընդ մերթ
հազիւ թերաբացիկ — դռներուն լայն բացում
մըն է հայ մտքին առջև:

Իսկական մեծ բանաստեղծի մը կեանքն ու
գործը, միջավայրը, ժամանակին այնքան ըն-
դարձակ ու նրբախոյզ կերպով պարզող ու լու-
սաբանող աշխատութիւն մը մեր մէջ դեռ չկայ
երևցած՝ նոյն իսկ մեր հին կամ նոր ո և է մէկ
քերթողին վրայ: Այդ գրական յուշարձանը
անհրաժեշտ է ամբողջութեամբ մատչելի դար-
ձնել հայ հասարակութեան:

Մեծ կորուստ է այդպիսի հայ մտքի մը
վաղաժամ անհետացումը: Ան եթէ դեռ ապրէր,
պիտի պատրաստէր, ինչպէս ինքն իսկ կը գրէ,
Թարգմանութիւնը Ֆիւզուլիի բոլոր գործե-
րուն, և տակից դատ պիտի կարենար նաև մեղ
տալ ուսումնասիրութիւններ արևելեան այլ
մեծ մտաւորականներու և բանաստեղծներու մա-
սին: Ինչ որ Թէրզիպաշեան ըրաւ մատամբ (և
այնքան հոյակապօրէն), հիմա պիտի սպասենք
որ լրացնէ ուրիշ խորապէս իրագէտ ու վարպետ
հայ մտաք մը, Պ. Մեսրոպ Կուրտիկեան, որուն
մեծ համակրութիւնը արաբ, պարսիկ և թուրք
լեզուներուն և գրականութեանց (ինչպէս և իր
մայրենի լեզուին) ու իրը ուսուցիչ քանի մը
սերունդներու իր մատուցած երկարամեայ
թանկագին ծառայութիւնները թէ՛ թուրք և
թէ՛ հայ հասարակութենէն գնահատուած են
շատոնց ի վեր և այս օրերս հանդիսաւորապէս
վարձատրուեցան յոբելեանական արժանավայել
ոճով: Պ. Կուրտիկեան այնքան լաւ
դպրագէտ է որքան լաւ ուսուցիչ. գրագէտ աւե-
լի և մեծ գեր մը ունի կատարելու քան այն
գոր ուսուցիչը կատարած է. յոբելեանական
յանձնաժողովի հրատարակած կոչին ընկերա-
ցող կենսագրականին մէջ յիշատակուած են
թուրք, պարսիկ և արաբ բանաստեղծութեան
հատորներէ էջերու թարգմանութեանց հատ-
ւածներ որ անտիպ մնացած են գարդ. երանի՛
թէ այս յոբելեանը մղէր զինքը և դիւրութիւն
տար իրեն այդ անտիպ գործերը հրատարակե-
լու և այդ ծրագրով ուրիշներ ալ պատրաստե-
լու, որովհետև անհուն է այդ գաշտը և ինչ որ
կատարուած է ցարդ՝ աւելի քան անբաւական
է: Ու երանի՛ թէ մեր հին ու նոր բանաստեղ-
ծութեան ալ լաւագոյն էջերէն գէթ մէկ քանին
Պ. Կուրտիկեան թարգմանելով ճանչցնէր Թուր-
քերուն:

Գրականութիւն, արուեստ, — ահա՝ մեծ,
անդիմադրելի ու բարերար միութեան գծերը՝
բոլոր ազգերու միջև:

* * *

Մէկը, մեր մէջ, որ աւելի ևս լայն ու
բազմակողմանի համակրութիւն ունի, քան Թէր-
զիպաշեան Գերապայծառը, մէկը որ նոյնքան
խանդավառօրէն գեղասէր է և որ նաև ստեղծող
մըն է գրական գեղեցկութեանց, քանի որ մեր
արդի բանաստեղծութեան վեհագոյն էջերէն
մէկ քանին արտագրած է, մէկը որ ինքն իսկ
իր անձով ու կեանքով բարոյական գեղեցկու-
թիւն մը կը ներկայացնէ, և որ —հազուագէպ
ու մխիթարիչ երևոյթ — կենդանութեան լիովին
ըմբռնուած ու գնահատուած է իր ժամանակին
ընտրանիէն ու բնազդօրէն զգացուած՝ մեր բո-
վանդակ ժողովուրդէն՝ իբրև մեր պատմու-
թեան ամենէն սիրելի ու յարգելի հայ մարզոց-
մէ մին, Դուբեան եղիչէ Սրբազանն է, որուն
քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանը ոճանե-
լով յաւաջիկայ աշնան՝ հայ ազգը ոճնած պիտի
ըլլայ ինչ որ իր ոտհմային նկարագիրն ու իմա-
ցականութիւնն ունին լաւագոյն: Դեռ կանուխ
է այդ մեծ ու համակիչ անձնաւորութեան վրայ
այս ոճնախմբման առիթիւ ըսելու — աւելի
ճիշտ՝ կրկնելու — համար ինչ որ արդէն իսկ
ամէն Հայ կը մտածէ: Տօնին աւելի մօտիկ՝
հաճոյք պիտի ըլլայ մենէ ամէն մէկուն այդ
մաքուր հայելիին մէջ տեսնել ու ցոյց տալ հայ
հոգւոյն ու հայ մտքին էն ազնուր գծերը: Հայ
տաղանդներու նուիրուած այս Քրոնիկին մէջ
չեմ կրնար գէթ երկու բառով չակնարկել այս
տարուան վերջերը կատարուելիք այդ հան-
դիսութեան, որ մտաւոր սրտապնդիչ հըր-
ճուանքի համազգային ճառագայթում մը պիտի
ըլլայ, հայ հոգիներու եղբայրացումը՝ համակ
լոյս գէմքի մը շուրջ որ, ապնիւ սիրտ, մեծ
մտաք, անհուն համակրութիւն, իր գոյութեամբն
իսկ մեր ցեղին ինքն իր վրայ հաւատքն ամրա-
ցնող երևոյթ մըն է: Անոնք որ զարմանք կամ
ցաւ յայտնած են — ինչպէս ես ինքս մերթ

Fonds A.R.A.M

մղուած եմ ընել՝ յարգանքի ծայրայեղութենէ թելադրուած զգացումով մը — թէ այդքան ձիրքերէ և ամբարուած այդքան բազմապան ու խոր հմտութենէ Դուրեան Սրբազանը հանած ու ազգին տուած չըլլայ այն բոլոր երկերը զոր կարող էր, ըրած են պիտղութիւն մը որ նորէն զովեստ մըն է այդ անձնուրութեան համար, բայց որ ճիշտ ու արդար պիտի չըլլար եթէ աւազանքէն մեղադրանքի փոխուէր: Դուրեան ամէն բանէ առաջ մեծ քարոզիչ մըն է, մեծ ուսուցիչ մը, հմայիչ ու թելադրիչ «վարդապետ» մը, իր շուրջ հոգիները ագնուացնող, մտքերը բարձրացնող առաջնորդ մը, ինչպէս եղաւ առենով Սոկրատ մը, որմէ նոյն իսկ ո և է դրուածք չէ հասած մեզի, քայց որուն խմաստուն քարոզչի աննման դէմքը իր աշակերտներուն գործերուն մէջէն անշէջ լոյսով մը կը ճառագէ ընդմիշտ: Դուրեան Սրբազանէն պիտի մնան, առյաւէտ, ոչ միայն ամբողջ մտածումով կազմուած ու խոհման բանաստեղծութեամբ օծուած իր անձին և իրը քարոզիչ և ուսուցիչ իր կատարած թանկագին գործին անջնջելի յիշատակները, այլ և ոտանաւոր ու արձակ առաջնակարգ էջեր որ մեր յատկոյն բանաստեղծներուն, յատկոյն խորհող-գրագէտներուն ու յատկոյն բանասէրներուն շարքին մէջ իրեն կուտան իւրայատուկ բարձրակէտ ու լուսաւոր տեղ մը: Այդ էջերը՝ սակաւաթիւ ըլլալուն համար իրենց նշանակութենէն և արժէքէն ոչինչ կը կորնցնեն: Փափաքելի կը գտնեմ, և նոյն իսկ անհրաժեշտ, որ յոբելեանական կենդրոնական յանձնաժողովը չհատնայ այդ ուղին յիշատակը յաւերժացնելու համար Ս. Յակոբեանց վանքին գրենական ու ձեռագրական ճոխ հաւաքածուին արժանի մատենադարան մը կառուցանելով, այլ և հոգածու ըլլայ Դուրեան Սրբազանի գրական ու բանասիրական կարևորագոյն էջերը հաւաքել հատորի մը մէջ, որ մեր մատենագրութեան անկորնչելի կոթողներէն մին պիտի կազմէ:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ

* * *

Fonds A.R.A.M

ՏԱՌԱՊԷ, ՏՂԱՍ

Տառապէ՛, տղաս, գիտցի՛ր տառապիլ.
Տառապանքին հոգւոյդ ծաղիկն է անմեռ,
Որուն հիւթը թող կաթիլ առ կաթիլ
Երակներուդ մէջ կազմէ բիւր գետեր:

Քեզ ի՞նչ թէ պատէը ժպտի շատերուն
Եւ ճեղի բաժին սոսկ վիշտդ մընայ,
Չունենաս ո՛չ ջուն, այս գորշ օրերուն,
Ո՛չ յոյս մը աղօս, լուխս անխընայ:

Մոռնաս հայրենի խաղցրութիւնն անգին,
Մայրենի համբոյրն երազ մը դառնայ.
Տանջուի՛ս տառապի՛ս կրկին ու կրկին
Ու ցաւդ անամոթ ո՛չ ոք խմանայ:

Թող սիրտդ ամէն օր տանջէ վիշտ մը նոր
Ու հոգիդ այրեն կարօտներ անհուն.
Եւ ուշամոլոր, խնկած հեռաւոր,
Կանչես տառապանքդ անհուն ու անուն:

Ես ճեզ ի՛նչ ճնշուս խօսքերով դիւրեմ
Մութ ուղիներուս անդունդին մէջ խոր,
Քեզ ի՞նչ հեքեաթով օրհնեմ, ըսփոփեմ. .
Մոռցեր եմ արդէն օրերս լուսաւոր:

Լրեր են բոլոր յոյսերս անշէջ,
Ես չեմ ցանկացեր ո՛չ փառք, ո՛չ պալաս. . .
Այլ ի՞նչ կերպ խօսիմ, այս չար կեանքին մէջ
Տարաբա՛խս տղաս, պանդո՛ւխս անվրհաս:

***

Իմ նրւագներուն կարո՛ցն հեկեկուն
Ու իմ տեղերուս դիւթա՛ճիր գինով,
Դո՞ւք չէք, որ այսօր, գիշերներ անհուն,
Կը նիշէք հոգիս թունոտ խօսքերով:

Դո՞ւք չէք, որ սիրտս կը խաւեք անվերջ
Ու զիս պատէ պատ կը զարնէք ուժգին
Աշխարհի այս խա՛ղրն խնջոյքին մէջ
Եւ բոց բառերով կ'երդէք ցնծագին:

Իմ ճամբուս վրայ լեռներ են դիզուած
Ու իմ պալատներս գորշ օրերու տակ
Կը հնծնեն անլուր, վարդերս են թոռմած,
Ես մրտամոլոր՝ լրած գլխահակ:

Անշէջ կարօտով կը նրչակ ուժգին,
Միշտ գերին բրած զիս ձեր բրմայիին,
Անհուն տրտմութեամբ կուլայ իմ հոգին,
Ցորդած՝ ձեր երգի կանչով վրշտագին:

Պիտ՝ լրա՞ք արդեօք երբ իյնամ յանկարծ
Կեանքի անողոք անդունդին մէջ խոր.
Ի՞նչպէս պիտ՝ մոռնամ անցեալնիդ առկայծ,
Ինձ ինչ պատասխան պիտի տաք այդ օր:

***

Հեռացէ՛ք, հեռացէ՛ք, տեղչեր իմ անուն,
Լրեցէ՛ք անաղմուկ իմ հոգին մինակ.
Հեռացէ՛ք, հեռացէ՛ք, յոյսեր ապարդիւն,
Մերկացած իմ ճնշուշ խոհերէն յանակ:

Ու տարէք երգերս գրնացքով արբած՝
Օրերու անամոթ այս գեհենէն մէջ,
Նետեցէ՛ք երազներս հովերուն անդարձ,՝
Ցնծացէ՛ք ու լացէք ժպիտով մ'անվերջ:

Ես չունիմ ձեզ համար սի՛րտ մը կարեկից —
Մարդիկ զայն խլեցին նիրանով անգութ.
Ի՞նչպէս ձեզ գուրգուրամ, դեռ ես ո՛չ ոքից
Համբոյր մը չընացայ անկեղծ, անյագուրդ:

Fonds A.R.A.M

Ջե՛մ ըզգար ես այսօր ո՛չ վիշտ ոչ թախիծ·
Գոցած եմ դռներն ողջ իմ հոգւոյս ներուն,
Ու ա՛լ չեմ փայփայեր ձեր կարոտն անքիծ.
— Ո՞վ պիտի ձեզ լրսէ այս չա՛ր օրերուն:

Բարձրաբերձ լեռներու բովիվն երկիւղած
Ու կանանչ անտառի հրաշքովն անհաս
Լեցուցիք հոգիս կոյս բոցով մ'առեղծուած,
Ու իջան մի առ մի բիւր խոհեր վրաս:

Եւ ես ձեզ իմ արիս ծաղիկներով հեզ
Գուշեցի ճիշդ ուղիղ, պատեցի՛ միշտ չեզ.
Ամեն օր ինչ առ ինչ, նոխազ մը որպէս,
Կեանքիս զոհ բրի ձեր խորանին առջեւ:

Ի՞նչ տրիք դուք, սակայն, ձեր ցոլով ժպտուն,
Արտիս մէջ դրած բոց կարոս մ'առ յաւէս:
Հեռացի՛ք, հեռացի՛ք, մոլոր ու անտուն,
Ա՛լ թողէ՛ք ինձ միշտ իմ հոգերուս հետ:

Մամիրօլ ՅՈՎՀ. ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ

ՋԸԲՐԻԿ [1]

ՔՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

Ջըբրիկ՝ մեծ մարգու մը տղայ կ'ըլլայ: Հայրը կը դնէ վարժապետն՝ կը կարգացնէ: Աւուր մէկին՝ Բնավշ-Խանըմն, կուգայ Ջըբրիկին երազը, մանկիները իրարու հետ կը վոխեն. հետ-լուսուն կ'ելնէ վեր, քանի՝ որ իր վարժապետն անոր դաս կուտայ՝ Ջըբրիկ չի սովրիր, խաղ կ'ըսէ:

Վարժապետը կ'երթայ Ջըբրիկի հօրը կ'ըսէ, — Ես քա՛նի որ անոր դաս կուտամ՝ անիկ խաղ կ'ըսէ: Անիկ խենթ-եցեր է. սիրտս կ'ա՛ր է՝ ին՛չ է...:

Հայրը կ'ըսէ,— Հիմա տարաւ է, թող ելնէ դուրս՝ մանչերուն հետ խաղայ, մինչեւ աշուն՝ նոր դայ դասի իր դասին:

Ջըբրիկ կ'ելնէ դուրս, թէ օր մը՝ թէ երկուք կը տեսայ, մէկ օր կ'ըսէ, — Ես սիրտ երթամ այնինչ տեղ:

Ընկերները կ'ըսեն,— Մենք ալ սիրտ դանք քեզ հետ:

Կ'ըսէ,— Չէ, ես մինակ սիրտ երթամ:

Օր մը երկու կ'երթա՛յ հայ չ'ունենար հետը, կ'անօթեւնայ, կ'ըսէ,— երանի թէ հայ մ'ըլլար՝ ես ուտէի, ու չուր մ'ըլլար՝ ես խմէի, յետոյ մեռնէի...:

Կ'երթա՛յ..., մէկ տար մը դէմ կուգայ, տա՛նկ կոխր մը (հօտ) ոչխար այդտեղ կ'արածայ, հովիւը քովը:

Կ'ըսէ,— Հովի՛ւ, հովիւ ըսածդ վանքի պէս է, հացուտ է: Ատածո՛ւ սիրտ ըլլայ, ուտե՛լ մը խմե՛լ մը կա՛յ ըսածդ, ես քաղցեր եմ:

Հովիւը թէ,— Հա՛, Ատածու շնորհիւ ու Արտքու Ամիրին, Բնավշ-Խանըմը ին՛չ

---

(1) Այս սրտառուչ հեքեաթ-ավէտը գրի առած եմ 1907ին վոնայ մէջ, կառկարի բարբառով: Բնավշ-Խանըմի *Օրօրը* («Հա՛յրուր») կը դնեմ հայերէն թարգմանութեամբ միայն իսկ հեքիաթին կմախքը կուտամ աշխարհաբարով, որովհետեւ գուտ գաւառական լեզուն դիւրաւ չպիտի հասկցուի ընթերցողներէս: Բնագիրը կը տպուի Ազգագրական հատորի մը մէջ: Զ.

Fonds A.R.A.M

ընես ունի։ Ուզես՝ քեզ տարի մըն ալ կ'խըտամեմ...։

Ջըբրիկ կ'ըսէ,— Արաբաս Ամիրէն ես պիտեմ որ Արաբաս Ամիրա է, Բնաւշ-Խանը՝ մ' ինչ է...։

Կ'ըսէ,— Բնաւշ-Խանըմ՝ անոր աղջիկն է։ Մէկ Ջըբրիկ կ'ըսեն, գիշերով տեսեր՝ վըրան սիրահարուեր է, այնպէ՜ս վարնուեր է որ՝ պ"ենէ առած են էրկան, անոր մանչ մը եղեր է, անոր սիրոյն՝ գաւկէն անունն ալ դրեր է Ջըբրիկ...

Կ'ըսէ,— Հովի՜ւ ախպէր, ես քեզի բան մ'ըսեմ՝ դուն իմ խօսքը կրնա՞ս պահես, մարդո՛ւ չպատմես...։

Կ'ըսէ,— Հա՛, Աստուած մեր վրայ ըլլայ, որ խո՛ւ մարդու բան չեմ ըսեր։

Կ'ըսէ,— Ջըբրիկ ե՛ս եմ... ես ին՝ չպէտի զանի տեսնեմ...։

Կ'ըսէ,— Հիմա կուգամ բէր (մակադատեր), հալ-ախալ-խունք, դուն եղիր Հովիւ՝ նայիր բէրքար, անիկ կուգայ քու աչ խեղճն կը նայի, դու ֆէյտ՛վ իրիշկէ՛, դիակ՛։ Անանք կ'ելնեն կ'երթան՝ ես նա՛ր կուգամ իմ ոչխարի քով։

Ջըբրիկ կ'ելնէ իր հալաւը կը հանէ կուտայ Հովիւին, անորը կը հագնի, խոպիսը (գաբանակ) կը կրծէ գլուխը, իր քիթքերանը կը կապէ՝ կը նայի բէրքարին վրայ։

Բնաւշ-Խանն իր ընկերուհիներով անդիէն եկաւ, եկաւ անոր կշտին նստաւ՝ բէրի գլուխը։

Ջըբրիկ ին՝ իրիշկեց տեսաւ՝ խելքը գլխէն գնա՛ց..., սաբէջ (անձին) մանի մը պինք գարկաւ անոր սրտին, անիկ քարին վրայ շուռ դալաւ, անոր խէնջարի բուռը ցավահիր էր, անոր ցավահիրէ շաուաչքը գարկաւ Բնաւշ-Խանի կաթին մէջ, Բնաւշ-Խանն իրիշկեց Ջըբրիկի կոմը՝ինքն ալ շըշկըռա՛ւ...։

Բէրը եկաւ (գիւղ դարձաւ), Բնաւշ-Խանն իր ընկերներուն ըսաւ,— Դուք գացէ՛ք, ես նայիմ՝ իմ հօր ոչխարները, մաքինեն ու գառները տեսնեմ՝ լմա՞ն է ու լման չէ՝, յետոյ կուգամ...։

Ընկերներն ըսին,— Չէ՝, մենք ալ կը մնանք քեզ հետ, միասեղ կ'երթանք։

Բէրտարները գացին, անոնք երկուքը, Ջըբրիկ ու Բնաւշ-Խանը մէկմէկ գըրկեցին այպտեղ, ա՛լ ուշք չը մնաց անոնց վրայ...։

Հովիւն եկաւ իրիշկա՛յ՝ ին՝ երկուքն այպտեղ պառկած են, ու ոչխարը մնացեր է անօթի՝ բէրին վրայ, վազեց եկաւ ըսաւ,- Աստուած ձեր աւետն ուրէ՛...,՝ դուք այդ ին՝ է կ'ընէիք..., ոչխարն անօթի հաա՛ւ, բէրտարներն ալ եկան ձեր վրա՛յ, դուք ամօթա՛վ եղաք...։

Բնաւշ-Խանն ըսաւ՝ — Ապա ի՞նչ ընենք...։ Ջըբրիկ լմաց ըլլայ Հիւանդ՝ պառկի հոս, ու դուն եղիր Հովիւ՝ ինկիր մէջ ոչխարին։ Քու ընկերներ երթ կուգան՝ դուն բարկացիր իրենց վրայ...։

Ջըբրիկ եկաւ հիւանդ, խոպիքը քաշեց վրան, պառկեցաւ՛հան։ Ու Բնաւշ-Խանն եկաւ մանակը բանեց ձեռքը՝ ընկաւ մէջ ոչխարին։

Բէրտարները երթ եկան՝ Բնաւշ-Խանն ըսաւ,- Հէ՛յ, անպամեր, առաւել մինչեւ հիմա ես հազար ոչխար կ'արածամ՝, դուք չէք ըսեր՝ Նայինք անիկ ի՞նչ եղաւ, է՛ր չեկաւ..., ու ձեր Հովիւը հիւանդ է՝ կը մեռնի՝...։

Բէրտարներն ըսին,— Յիմի՛ կ'ընենք քեզմէ. չ՛ դուն ըսիր՝ Գացէ՛ք...։

Ըսաւ,— Ես ըսի Գացէ՛ք՝ շուտ դարձէ՛ք..., երբ ես յամեցայ՝ լմաց դուք շուտ դառնայի՛ք...։ Վնաս չունի, լաւ տուէք իմ հօր՝ լմաց իր ձին լմամբէ՝ գրկէ գայ այստեղ, ես Հովիւը հեծցնեմ՝ տանիմ դընեմ իմ վրանիս տակ, դեղ մը տամ՝ ժրի՛, յետոյ ելնէ գայ իր ոչխարներուն տակէ։

Լաւ տուին իր հօրը, ձին լմամբեց գըրկեց Բնաւշ-Խանին, Ջըբրիկը հեծցուց ձիուն վրայ, տարաւ գրաւ իր վրանին տակ։ Իր տզուն անունն ալ Ջըբրիկ է ու անո՛րն ալ։ Այլեւս հա՛յտ՛ուէ՛ (օրո՛ր) կ'ըսէ եւ օրրոցը կ'օրօրէ Բնաւշ-Խանն օրրերգովը իր մխաքը Ջըբրիկին հասկցնելով,—

Fonds A.R.A.M

Այս գիշերը գիշեր է, անձրեւ գիշեր է.
Հօտը եկաւ տուներու կուշտը նստաւ.
Այս գիշեր՝ իմ կարիճ Ջըբրիկիս ընկերքը
իր եարը՛չ վրայ լինկաւ։
Հա՛յ օ՛րօ՛ր օ՛րօ՛ր, իմ Ջըբրիկ օրօ՛ր,
Հայ օրօ՛ր օրօ՛ր, իմ անուշ օրօ՛ր։

Իմ Ջըբրիկ՝ Ամիրի տղայ է,
Անոր խէնչարի բուռը ջալահի՛ր է.
Անոր շուն լինկեր է մէչ կաթի ամանին.
Հա՛յ օրօր, հա՛յ օրօր, իմ Ջըբրիկ օրօ՛ր,
Հայ օ՛րօ՛ր օ՛րօ՛ր, իմ քա՛ղցրիկ օրօր։

Մինչեւ ե՛րբ դուռ պիտի հովիւ ճնաս,
Գիշերու ցերեկ ատրերը ճնաս,
Բընաւշ-խաթունը բէքուր ըլլայ. . .,
Հա՛յ օրօր, օրօ՛ր, իմ Ջըբրիկ օրօ՛ր,
Հա՛յ օրօր օրօ՛ր, իմ աղուա՛ր օրօ՛ր։

Այս օր օրօրոցը պիտի օրօրեմ,
իմ սրտի ճոցերը պիտի թաթեմ,
Գիշերս իմ աղեկս կուշտ պիտի ծծեցնեմ։
Հայ օր՛օր օրօ՛ր, իմ Ջըբրի՛կ օրօր,
Հայ օրօ՛ր, օրօ՛ր, իմ գահա՛րս օրօր։

Օրօրոցի փայտը գըլխուրի փայտ է,
Պիտի շարժեմ պիտի երգեմ, հա՛յտե՛.
Վո՛ւյ, Աստուա՛ծ ոյս ապի մեղքն իմ վզէն
չտուղէ։
Հայ օրօ՛ր օրօ՛ր, իմ Ջըբրիկ օրօր,
Հայ օրօ՛ր օր՛օր, իմ անո՛ւշ օրօր։

Ջըբրի՛կս, ե՛լ ու ձիանքը բե՛ր,
Թամբէ՛, կապերը սընդեցո՛ւր,
Բընաւշ-խանըմին ա՛ռ ու փախցո՛ւր.
Հա՛յ օրօր օրօր։

Ջըբրիկ ելաւ՝ ձիանք թամբեց,
Կապ ու չուանները սընդեց,
Բնաւշ-խաթուն իր գործը շտկեց.
Հա՛յ օրօ՛ր օրօ՛ր։

Ի՛մ Ջըբրիկս, քեզի՛ ասացող ըլլամ,
Ես լաւ ձի ունեմ՝ թռչունի՛ ցեղէ,
Ե՛լ Բնաւշ-խաթուն փախցուր՝ ա՛ռ ասր
ուրի՛շ երկիր։

Հա՛յ օրօ՛ր օրօ՛ր, օրօ՛րիկ օրօր,
Հայ օրօ՛ր օրօ՛ր, իմ Ջը՛բրիկ, օրօր։

Օրօրոցի փայտը՝ բալալո՛ւկ է
Իմ Ջըբրիկը դեռ մանո՛ւկ է,
(Ախա՛ս, հարի՛ւր հեզ ափսոս)
Գիշերս իմ աղուոր Ջըբրիկը ճնաց անասինք.
Հա՛յ օրօ՛ր, օրօ՛ր, օրօ՛րիկ օրօ՛ր։ ևն.

Իմ Ջըբրիկը տղա՛յ է դեռ,
Ջայգ-քաղցր սինքները կը հեծե՛ն կը հեծե՛ն
Գիշերս իմ կարիճ Ջըբրիկը ճնաց անընկեր։

Գիշերս գիշեր է, լուսնա՛կ գիշեր է,
Բընաւշ-խաթունի ծիծը՝ մէկն ոսկի՛ է,
մէկն արծաթ է.
(Ախա՛ս, հարի՛ւր հեզ ափսո՛ս)
Գիշերս՝ իմ Ջըբրիկը ճնաց անընթրիս,
Հայ օրօ՛ր, օրօ՛ր ևն.։

Իմ Ջըբրիկը կռունկ-Հաւքն է,
Թռ՛ւ տուեր՝ գացեր է Մուշի-Դաշտը,
Պապն է անուշցեր օրօրոցի վերեւը։
Հայ օրօ՛ր օրօ՛ր ևն.

Ջըբրիկ առաւ Բնաւշ-խաթունը փախաւ։

Ճամբան իր տղան մ՛առքէն չէր ելներ, «Հա՛յրուրի» կ՛ըսէր ու կ՛երթայինն...։

Բնաւշ-խաթունի էրիկը խմանալուն պէս՝ կ՛առնէ իր զօրքը՝ կ՛իյնայ եաւներէն, իր ձին քանց Ջըբրիկի ձին տղէ՛կ կ՛ըլլայ՝ կը հասնի փախչողներուն, կ՛ըսէ.—

— Եթէ իմ կնիկը իր կամքովն է եկեր՝ քեզի բարո՛վ ըլլայ, ինձի պէտք չէ, Ջըբրիկ..., թէ դուն քանի ես քերեր՝ դուն իմ ձեռքէս չես պրծիր, քեզ կ՛ասպանեմ...։

Կնիկը կ՛ըսէ թէ.— Ձիրա՛վ, ես երազով տեսեր եմ, իմ սրտո՛վ սիրեր եմ, իմ կամքովը կ՛երթամ Ջըբրիկի հետ...։

Կ՛ըսէ.— Որ այդպէս է՝ բարո՛վ գնայելէք մէկզմէկ...։

Եւ իր զօրքը կը քաշէ՝ կը դառնայ հոս։

Fonds A.R.A.M

ՀՈՎԻՒԻՆ ՀԱՑԸ

Գոմերը հո՛ն են, կանգուն,
Լեռնեռուն մէջ բլխոռակ,
Երբ գայ ձրմեռ, գայ աւուն,
Երբ գարնան գայ արեգակ:

Վրան ամայի լեռնեռուն՝
Գոմերը շեն կը մրնան.
Կը բրնակի հովիւն հոն
Այծերուն հետ ցաւտրտան:

Ու գայ երբ խաղցըր գիշեր,
Բուխերիկեն վար հովերն
Կ'բսեն հին հին հեքեաթներ,
Գամփռերն արի կը հաչեն:

Երբոր դառնայ իրիկուան
Աւոտին հօտը փարախ,
Կ'բլլայ ակուբը ժռաջան,
Չարխաշ հովիւը ուրախ.

Ան կ'եփէ լակը գամփռին,
Կը բրէ հացն իր բուրեան,
Ու կը նախշէ գայն իրեն
Պարզ արուեստով լեռնական:

Հովիւին հացն որ կ'եփի
Մաղմաղին մէջ, է համեղ
Ժամուն մասեն աւելի,
Քայոնի պես լուսնագեղ:

Կը բաժներ մամբս միանա՛կ
Օրհնութեամբ մր մեզի գայն
Որ՝ շուտ ածիներ բլլանի
Իր հովիւներր վաղուան:

ՋԱՂԱՑՔԸ

Ոչ մրնաց գիւղ, անդաստան,
Ոչ բարտիներ, ոչ ալ գետ.
Ծրնողքս ու սերս ալ անցան,
Մրնացի որբ՝ արտիս հետ,

Սակայն երգը ջաղացքին
Հոգիիս մէջ կը յածի,
Զայնն հեռակայ ձորակին.
Գիւղի պարզուկ մեղեդի:

Այնտեղ գիշեր ճնշեղ,
Ծով ու հեքեաթ զինի գրկած.
Այնտեղ ակութը անքեղ,
Պատերն խոնաւ ու կրճած:

Կը դառնար քարն անդադար,
Եւ ալիւրը տաշտին մէջ
Շերտ շերտ կ'իյնար կ'առատնար՝
Մեր լեռնեռու ձիւնին պէս:

Նախախայրիքն հանձինս մեր
Կ'եփէր մայրիկըս այնտեղ
Բուռ բուռ ոսկի, արեւներ,
Ու մանկութեան պէս համեղ:

Գիշերը՝ սեզ ժայռերեն
Դեսը կ'երթար բարկացած.
Միայնդեռ ջաղացքն, հեքեաթ հի՛ն,
Քանի թմբիրն էր սրսկած:

* * *

Քալոճ, պոլսական սխմիթին պէս կլոր բայց հասատ ու մեծ հայ մը զոր թոնիրին մէջ կ'եփեն:

Fonds A.R.A.M

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

Մայրս ուռեստան կ'երթար շաւառ ժողվելու,
Քոյրս իրեն հետ, ցախաւելն ու պարկն ուսած,
կը վարէր հովն երբ շաքիլները հեռու
Ու կը յուզէր աշնան բարտիքն ոսկեզօծ:

Ի՜նչ քաղցր էին, աւա՛ղ, աւա՛ղ, օրերն հին...

կ'արտաճէին խոյ' եղբայրներըս բարի,
Պապերս երբոր ածումը մեր հօտերուն
կը գգուէին լեռներուն վրայ վիթխարի,
Ուր կ'երգէին արձագանքները հեռուն:

Աւա՛ղ, աւա՛ղ, հին օրերն ի՜նչ քաղցր էին...

Հիմակ, երբ ա'լ անոնցմէ մարդ չըմընաց,
Բարտիներուն կը զգամ սարսուռը դեղին,
Ի արտասուելով հոգիս թափուր մեր գեղին
Ուխտի կ'երթայ աւերներուն որբացած,

Փրակա ԵՐՈՒԱՆԴ ՔՕՉԵԱՆ

Շաւառ, *շաքիլ*.

ՖԻՋՈՒԼԻ

ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ

(Թարգմանութիւն Դեր. Գէորգ Թերզիպաշեանի)

Գիտցած ըլլաս՝ որ առհասարակ սովքերն եւ արգարները և կրօնաւորական կարգաց պետերն և իմաստուն գիտնականները, որոնք ճշմարիտ Սիրելուն պզտիկութեան սիրահարներ եւ առատաձեռն անձնանուէր Գինուն արբեալներն եղան, ու միշտ եւ հանապազ աշխարհիս վայելքները ատնահարեցին ու արհամարհեցին և ցանկութեանց դիմադրեցին, երբ Սիրոյ սովով զարնուեցան, ամէնքն ալ այս երկրիս (Իրագի) մէջ ի հոգ դարձան։ Ահա՝ այս երկրիս հողն է որ անմեղսնակ հարստահարելոց (Ալի, Հասան, Հիւսէյն) արիւնովը գանգուած է եւ անոնց արիւնը այս հողին ի զարգ հոսած է։ Եւ նախասահմանութիւնը քու ճակատագրի ա՛յս հողին վրայ գրած է. քանի որ ցաւոց ա՛յս աշխարհին մէջ մեծցած ու ազատ, գիտեմ թէ ընութեանդ մէջ վշտի հետքն ու գերբոշմն է՝ ազգեցիկ սրտագրաւ գեղախօսութեան դրամագլուխը։ Զըլլայ որ ըսես՝ թէ խոնջին և խրախուճիւն օգտատու ցոյց ըլլայ ճարտարութեան խօսքի. յա՛ն է որ զքեզ կը խօսեցնէ։ Խօսքի գնդակը (յաղթանակը) վստահաբար յա՛ն է որ ձեռք կ՚անցուցնէ։

Մի կարծեր՝ որ ճաշակ մ՚ըլլայ ցաւ չքաշողին խօսքին մէջ. քանզի նա չունի ա՛յ վիշտ մը իր սրտին մէջ ա՛յ ցաւի գերբոշմ իր հոգւոյն վրայ։ Խնդութ ու խրախճանութ՝ ընաւ գեղեցկութիւն ու համ չեն պարգեւեր խօսքի. ա՛յն խօսքը միայն որ կը բողբոջի ցաւէն ու վիշտէն ու տառապանքէն, կը տեւէ յաւիտեան։

(Պարսկերէն «Դիւան»ին առաջաբանէն)

*
**

Սիրելին անախտի, երկինք անողորմ, աշխարհ բազմախռով, ցաւեր անվիճ, ցաւակից անգիւտ, վշտամոլն ուժեղ, բաշխքը ակար. յաւոյ հովանին նուազեալ, տարփանաց արեւն հրակէզ, ձախորդութիւնն բարձրիգլուխ, հնարք և խորհուրդ՝ ցած ինկած, խելքն ապիկար, նախասիրեալի ձայնը տեղէ տեղ բարձրագոյն, բաղդն անգութ, սիրոյ աղէտը օր քան օր աւտիկ։ Ես ներգեհ յօտար երկրի, և ճանապարհն խառնաշփոթ, և բիւր որոգայթ, ես մարդ միամիտ, և աշխարհիս կերպարանքը բազմապատնէշ ու դաւաճան.., իբր հոլմահալած սերև կակաչի՝ գաղափարներս երեքուն մ՚շաւասաւան, իբրեւ չուրի մէջ անդրադարձ նոճի՝ նահիտս դրոշմն գլխիկոր։ Ադաչադրեալ նպատակն իմ՝ ունի լի տառապանօք ճամբայ մը փորձանաց, վտանգաց վախճանակէտը՝ ուղի մը ունի բազմադէմ ի հանդէս փորձոյ։ Սրտի հառաչ գեղեցիկն՝ իբր տատրակ ձայն, քօղածածուկ լռաքայծ. գինւոյ բաժակն՝ իբր պղպջակն անառակին, գլխիվայրնկուն։ Պատակո՛ւմ, անչառո՛ւմ։ Աստուածախնդիր ամփոփութեան երկրին ճանապարհը քանի՛ երկիւղալից։ Ո՛հ, չեմ գիտեր ինչ ընեմ, չկայ ուղեցոյց մի առաջնորդ։ Ֆիզուլիի գեղնած դէմքը ծածկուած է արիւնախառն արցունքով. տե՛ր այդ կատոյտ (անգութ ու խաբեբայ) երկինքն ինչ գոյներ է նկարեր անոր վրայ։

★

Fonds A.R.A.M

Հա՛ո յօդնուիթիւն, ո՛վ մատուռակ, քանզի ցաւած եմ, ցաւա՛ծ, վշտերու շղթայաներով ոտքս է կապուած։ Վշտերու դարմանն է գինեքաժակը. վշտերն արժան է դարմանել։ Ինչ շնորհ որ ընես ինծի, մի՛ կարծեր որ յիս կորսուի։ Ես ասոնէ մըն եմ, դու Ապրիլի ամպ. ան՛ւր մի շիթ, և ա՛ռ արքայական մարգարիտ։ Դու արև ես, և ես ան Տոզ, ան՛ւր Տուր, և ա՛ռ ջինջ գոհար...

*

...Անցան գնացին բալոր համապիւներու։ Յօսքի թագաւորութենէն անհետացաւ օրէնք, կը գանուիմ այնպիսի դարաշրջանի մը մէջ յորում քերդուիթիւնը խոտան է ու գեանաքարշ ու անյարգի ու ինկած. այն ասիճան ատոլնացած է բանաստեղծութեան յարկն ու պատիւ, որ չափաբերեալ խօսքը հայհոյութիւն կը սեպուի։ Այնպիսի միջավայրի մը մէջ եմ որ եթէ ի գին արեան և հոգւոյս՝ բիւր մանեակներ յեռատ կարմիր յակինթէ, բիւր դրախտի մէջ ցանեմ չքնաղ վարդ, ոչ ոք նայուածք մը կը դարձընէ անոր վրայ. վարդը կ՚անուանեն փուշ, և յակինթը՝ քար... Ժամանակի հետ հակապարձիկ եմ ես։ Ժամանակը կ՚ուզէ որ արհամարհ ըլլայ քերդուիթիւնը, անպատիւ և անյարգի ըլլայ քերդուիթիւնը։ Ես ասկայն, խիզախ և անվեհեր, պատանէշ պիտի կանգնեմ այս անկման, դարման պիտի առնեմ այս խոմութեան. հետամուտ եմ ես աւերը վերանորոգելու. կամօքն Աստուծոյ յաղթող պիտի ըլլամ ես։

(Լեյլա եւ Մեճնուն)

*

Աշխարհակալ թագաւորը՝ դրամական կաշառի այժով զօրաժողով կ՚ըլլայ, երկիրներ գրաւելու համար։ Բիւր գաւերով ու նենգութեամբ՝ կը նուաճէ գաւառ մը, բայց կը սիրէ հոն անիրաւութեամբ ապրանքհոգ ու մշտավառող ժողովրդոց վրայ։ Յանկարծ յեղաշրջում մը, և ահա կ՚ոչնչանայ ինքն ալ, բանակն ալ, գաւառն ալ։ Տե՛ս ինչ արքայ եմ ես՝ աղքատս ու անանուն։ Խօսքս պերճասերճ՝ յաղթապանծ նսեմ մը պարզեւեց ինծի. մէն մի խօսքս է մէն մի նահատակ որ երբ Աստուծոյ օգնականութեամբ արշաւէ, կ՚աշխարհակալէ ընդ ծով և ընդ ցամաք։ Ուր որ ըլլայ դիմագրաւ, պէտք չունի ո՛չ հրազարաւակի, ոչ ամազօնուհի բանակելու. ո՛ր պետութիւնը որ գրաւելու ըլլայ, ոչ մէկ փամփուշտ կը հանուի։ Ժամանակին ազէտն ու անբախտութիւնը չի կրնար պինդը ոսնակոխ ընել. երկնից գարձագարձիկ յարափոփոխ շրջանէն անհուսաց է յաւէտ։ Թող աշխարհիս թագաւորները չտանջարկեն ինձ պարգեւ ու շնորհ, շատ է ինձ գլուխս բոլորող գոհունակութեան ատամնաճապիր թագը։ Հրաժարած եմ աշխարհիս ամէն բաներէն. քա՛ւ, մի՛ լիցի որ ինձ նման անմահութեան թեկնածու մը՝ ոչնչանալիք թշուառի մը ստրուկը ըլլայ օրապահիկի համար։

**

. . . Յաւանձնապայման ի բարձունս գագաթ լերին է իմ բոյնս՝ ինչպէս փիւնիկ մը. . . Հարիւրաւոր ճարտարապետութիւն կայ բնութեան մէջ. . . լռակեաց եմ, և հանճարիս թեւը վեհեմ ու բարձր, արեգականման. . . խորհրդաւոր աշխարհի մէջ չկայ ինձ նման աշխարհակալ մը։ Յաւերժական սիրապետութեան գահոյքը ես կը զարգարեմ. իմ խօսքիս պատճառաւ ամէն երկիրներու մէջ մինչև ի ծագս աշխարհի կը քալէ իմ պատգամս։ Ես եմ արքայն Ալքատութեան. յաւիտենական է իմ թագաւորութիւնս։

∴

Մեծ բանաստեղծները, որ ընդհանրապէս մեծապէս համեստութեամբ կ՚ար-

Fonds A.R.A.M

տայ յաւուրին (Արեւելքի մէջ մանաւանդ՝ ինքզինքին նուաստ. սակայն ու «սըրուտ» ցոյց տալը բարոյական ու հնութեան պարտականութիւն մը կը նկատեն), մերմի կ՚ունենան վայրկեաններ ուր, իրենց հանճարին գիտակից, ամենու անկեղծութեամբ մը՝ որ մեծերուն մօտ չի ներելի է եւ անոնց քով բնական է ու գեղեցիկ, կը հաչակեն կատարելութիւնն ու անմահութիւնն իրենց գործին: Թերպիսաշեան Գեռասպայծառը կը յիշատակէ՝ իբր նմանօրինակ ինքնասանձագումն նմուշներ՝ Ովրատիոսէն ու Փէթրարքայէն հատուածներ. մենք աւտնց կը մխայնենք մեր մեծ Նարեկացւոյն «Ողբերգութեան մատեան»ին ութսուն եւ ութերորդ գլխուն հոյակապ տողերը ուր իր գործին խորին նշանակութիւնն ու անկորնչելի արժէքը կը հաչակէ, այդ արժէքին մէջ նորէն՝ տեսնելով աստուածային զօրութեան ու արդարութեան մէկ արտայայտութիւնը եւ մարդկային հոգիներու մաքրագործման միջոց մը հըրաշահիւս ու վրկարար.

«Եւ արդ ընկա՛լ զայս հիւսուած քանի աղիողորմ հեծեծանաց, եւ հոտոտեսցիս յայս նուէր քանի անարիւն զոհի, մաղաւո՛ր երկնի, և օրհնեալ սրբեա՛ զտառ մատենի եւ գրեալ գրուշնոցդ յարձան յաւիտեան ընդ հանճարական սպասաւորութիւնս: կացցէ առաջի քո մշտնջենաւոր, և յիշատակեսցի ի լսելիսդ քո հանապազ. բարեաւեսցի շրթամբք ընտրելոց քոց, եւ խոհեսցի բերանովք հրեշտակաց քոց. տարածեսցի հանդէպ ամենայն քոյ, եւ ընծայեսցի ի սրահ սրբութեան քոյ, խնկեսցի ի տաճար անուան քոյ, եւ բուրեսցի ի սեղան վառաց քոց, պահեսցի ի գանձարանի քում՝ և համբարեսցի ի տապստածս քո: Պատմեսցի ի յականջս ազգաց, և քարոզեսցի ի լուր ժողովրդոց, նկարեսցի ի դրունս խմաստից և տպաւորեսցի ի սեամս զգայութեանց, իբր կենդանեօք գիմս պատմեսցէ խոստովանեալ զտնօրէնութիւն, և թէպէտ վախճան ընկալայց իբր զմահացու, այլ յարակայութեամբ քանի այսմ ոտիցն՝ գրեցայց կենդանի... սոյն գիր խմովս ձայնիւ իբր գիս ընդ իմ ազգակեսցէ, տարածեսցէ գծածկեալսն, հնչակեսցէ զգաղտնին, կանխեսցէ զկատարածն, հնչեսցէ զմոռացեալսն, յայտնեսցէ զաներեւոյթսն, բարբառեսցէ զբարուրսն, քարոզեսցէ զխորսցն, պատմեսցէ զմեղայն, մերկացուսցէ զանտեսիցն, ցուցցէ զկերպարանս թաքուցելոցն: Շօշափեսցին սուաւ որպէս, գոյին գայթակղութիւնքն, յանդիմանեսցին անճառքն, քամեսցին չարեացն մնացուածքն, թափաւորեսցեն կեանքդ հնորհաց ողորմութեանց քո, Քրիստոս, ի գանձս պահեստի ոսկերացն ցամաքելոց, որով ի ժամանակ կենդանական սկզբնաւոր լուսոյ մտի գարնանային նորոգման աւուրն պայծառութեան քոյով ցօղով յոգի ածեցեալ այսու վրկութեամբ անմահականաս, և անցամաքելի վերամբարձութեամբ շառաւիղս ճգեալ իմանալեացն բարեաց՝ գարձեալ գալարեցայց և կրկին ծաղկեցայց ըստ քոյ կենաշունչ գրոյն յուսադրութեան...

Fonds A.R.A.M

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՐԻՒՆԻ ՇՈՒՐՋ

Ա.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Մէկդի դնելով Հայաստանի հողին վրայ ապրած վաղեմի քաղաքակրթութիւններն ու հինաւուրց ցեղերը, Հատեան, Նաիրեան, Խալդեան կամ Ուրարտեան, և ի-րդ դարուն Ն-Ք ասոնց յաջորդող նոր եկուորները, Արեւմուտքէն՝ Փռիւգացիք, Հիւսիս-Արեւելքէն՝ Սկիւթացիք, և Արեւելքէն՝ Իրանեանց մեծ հոսանքէն հատուածներ, որոնց ամենուն խառնուրդը բոլորովին նոր եւ տարբեր դուռնաւորում մը առաւ բնակչութեան, նոր ժամանակի Հայութեան կազմութիւնը, նկարագիրը և նոյն իսկ պիտի ըսենք ճակատագիրը քաջ ըմբռնելու համար հարկ է խորամուխ, մանրախոյզ ուսումնասիրութեան առարկայ ընել հետեւեալ վեց կոթողային թուականները և անոնց շուրջ անցած բաղդորոշ անցքերն ու դէպքերը, որոնց վրայ վրայ վեր ի վերոյ, աղօտ, թերակատար ծանօթութիւն միայն տրուած է ցարդ:

1). 330 Ն. Ք. վերջ մարական-պարսկական տիրապետութեան որ տեւեց գրեթէ երեք դար, աւելի ճիշդ 273 տարի:

2). 189 Ն. Ք. վերջ Սելեւկեան տիրապետութեան, 130 տարի.

Երբ այսպէս մօտ 4 դար օտար տիրապետութեան ներքեւ իբր ծառայ (vassal) իշխանութիւն ապրելէ ետքը, և մէկ կողմէ Սելեւկեանց ու միւս կողմէ Իրանեանց ազդեցութեան ներքեւ իր յամր զարգացումը ունենալէ ետքը, Հայաստան յանկարծ անկախութեան բաղդին վիճակեցաւ, ո՛չ բնաւ իր սեփական ուժով վեհապետին լուծը թօթափելով, այլ արտաքին մեծ պատմական դէպքի մը բերմամբ, այն է Հռոմի ընդհարումովը Մեծն Անտիոքոսի հետ, որով Հռոմ չախչախիչ յաղթութիւն մը տարաւ իր հակառակորդին վրայ Մագնիսիոյ մօտ (արդի Մանիսա) և ամենածանր պայմաններով դաշնագիր մը պարտադրեց անոր, որոնց մէջ էր նաեւ հրաժարիլ Տաւրոսէն անդին երկիրներու վրայ ունեցած տիրապետութենէն: Պատմութեան արձանագրած այս նշանակալից և բաղդորոշ դէպքին շնորհիւ որ նոր մեծ պետութիւն — Հռոմէ — բերաւ Յառաջակողմեան Ասիոյ տեսարանին վրայ: Սելեւկեանց տիրապետութեան տակ գտնուող երկու հայ երկիրներ, իմէջ այլոց, ազատ հռչակուեցան, այն է Փոքր Ծոփքի և Երասխի հովտին իշխանութիւնները, և ասոնց իրանազդի հրամանատէրները իրենց նախկին տիրոջմէն անկախ թագաւորներ ձեւացան, հատնութեամբ Հռոմի Մերակոյտին, — առաջին իրական անկախութիւնը հայ հողի վրայ Խալտեան-Ուրարտեան թագաւորներուն ատենին մեծազօր, մեծափառ և մեծագործ հաքմատութեան տնկումէն ետքը, յաջորդող 420 տարիներու հպատակութենէ յետոյ:

3). 90 Ն. Ք. Բայց այս երկու երկիրներու բնակչութիւնը բոլորովին տարբեր տարրերու խառնուրդ էր, և երկու երկիրները (Փոքր Ծոփքի և Երասխի հովտին) մեծապէս կը զանազանէին մարտական ուժի, քաղաքակրթութեան աստիճանի եւ այլ հանգամանքներով, որոնց մէջ Սարաքոն զանց չ'ըներ յիշել լեզուի տարբերութիւնը: Այս երկու թագաւորները՝ ձեռներէց և երկբաւենչ — իսկոյն ձեռնարկեցին ընդարձակել իրենց սահմանները՝ իրենց շուրջի տակաւ ժողովուրդներէն զինու զօրութեամբ գրաւելով գաւառներ, բայց երասխի հովտի երկրին բարգաւաճումը և ժանտաւանդ զինուորական ուժը աւելի յառաջդիմելով և գերակշիռ հանդիսանալով քան Փոքր Ծոփքինը, առաջինին թագաւորներէն Մեծն Տիգրան գահ ելլելէն քիչ ետքը, 90ին Ն. Ք., յարձակեցաւ Փոքր Ծոփքի վրայ, յաղթեց անոր Արդանէս թագաւորին, սպաննեց զայն, ու գրաւելով անոր երկիրը, յառաջ բերաւ Միացեալ Հայաստան բռնաբար, ծանօթ նշանաբանին շրջուժով, «L'Union fait la force»ի պիտմարքեան մեթոտով, մէկ ազգ

Fonds A.R.A.M

կապելով Արածանիի վրայ. Արշամուշատէն մինչեւ Արտաշատ (իսկ Յուստինոսի վկայութեամբ — Դիրք Թ. 2 — Կապադովկիայէն մինչեւ Կասպից Ծով) տարածուող երկրին վրայ բնակող բաժանեալ ժողովուրդները, որոնք այս միացման շնորհիւ ոչ միայն քաղաքականօրէն մէկ ազգ եղան, այլ սկսան մէկ լեզու խօսիլ, կ'ըսէ Սարբարոն, անշուշտ չափազանցելով լեզուական միութիւնը, որ յաջորդէն միայն կրնայ յառաջացած ըլլալ այդ երկու տարբեր զարգացումով լեզուներուն մէջ, որոնց մէկը արեւմտեան ազդեցութիւն կրած էր, իսկ միւսը առաւելապէս Արեւելեան-Իրանեան: Եզնիկ իր օրով անդամ եղած բառերու տեղական տարբերութիւններու կ'ակնարկէ, «յորժամ մէկ ասէմք թէ սիք շնչէ, Ատորնեայք — Ատորին գաւառներու Հայք — ասեն՝ այս շնչէ»: Երասխի հովտին Հայաստանը կը ճանչցուէր «Վերին Հայաստան», Փոքր Ծովիքինը «Վարի (Ատորին) Հայաստան»:

Այս թուականէն (և ոչ կանխագոյն) սկիզբ կ'առնէ Հայաստան անուանակոչութիւնը զոր միացեալ նորակազմ ազգը իր վրայ առաւ Հոռ երկար կը լինի այս տեսութեան առաջնորդող ցուցումները պարզել: Սակայն մէկ դիտողութիւն մը չենք կրնար չընել Մեծն Տիգրանի թագաւորութիւնը ապարտող տըժգոնող, անոր ճշմարիտ մեծութիւնը թեթեւցնող քննադատներուն դէմ. եթէ արդարեւ կարճօրեայ վազաւեր եղաւ իր երկրակալութեանց, դինաւ՝ան փառքն, մեծութեան շրջանը, տեւելով միայն 25 տարի, կորնչցնելով գրաւած բոլոր երկիրները, վերադառնալով իր թագաւորութեան սկզբին սահմաններուն, հուսկ ուրեմն ունենալով իր կողքին զերակշիռ դօրութեամբ երկու պետութիւններ՝ Արեւմուտքէն Հռոմ և Արեւելքէն Պարթեւաստան ու ասոնց «ազդեցութեան ոլորտ»ը դառնալով, եթէ այսպէս առ յաւէտ չօդս ցնդեցաւ Յառաջակոզման Ասիոյ մէջ կիլիկիայէն մինչեւ Կասպեան Ծով մեծ կայսրութիւն մը հիմնելու փառատենչիկ երազը, որ պահ մը այնքան մօտ եկաւ իրականացման, սակայն միւս կողմէ պէտք չէ մոռնալ թէ իր հիմնած միացեալ Հայաստանը, հայ ազգին ճակատագրին վրայ անհաշուելի անչափ ազդեցութիւն ունեցող իր գործը, գաղափար կեանք ունեցաւ և դեռ կ'ունենայ, իբր իտէալ մնալով անխախտ և անջնջելի: Ինքնակաց ինքնուրոյն և մեծ ազգ մը ըլլալու խրոխտ գիտակցութիւնը պահեց Հայը, ապրեցուց, մինչդեռ Յառաջակոզմեան Ասիոյ այնքան ժողովուրդներ, ինչպէս Պոնտացիք, Կապադովկիացիք, Բիւթանացիք և ուրիշներ, չկրցան, կամ չուզեցին պահել իրենց ուրոյն գոյութիւնը իբր ազգ՝ հաճ և հեւսն նոյն իսկ պո՝ խառնուելու և ձուլուելու Հռոմէական կայսրութեան մէջ, փոյթ չընելով աշխարհիս երեսէն անհետանալ իբր առանձին ազգ:

4) Յ. Ք. — Չորրորդ բաղդորոշ թուականն է ան՝ նոր Հայութեան համար, երբ կռուանձնոր Հայաստանի մէջ զերակշիռ դիրք բռնելու համար Հռոմ և Պարթեւաստան երկարատեւ ոգորումներէ յետոյ երկուքն ալ պարտուած, Ներոն կայսր նոր ուղղութեամբ խաղաքականութիւն մը որդեգրեց համաձայնութեան գալով Պարթեւ ինքնակալին հետ որ Պարթեւ Արշակունիներուն կրտսեր ճիւղը նստի Հայաստանի գահին վրայ բայց Հռոմէ վաւերացման պայմանով, Հայաստանի թագը ձիր, պարգեւ (donum) ճանչցուելով Հռոմի կայսեր կողմէ որ «կարող է տալ և եւս առնել Հայաստանի թագը» (Դիոն Կասիոս, ԿԴ. 5): Դոհացում տրուեցաւ Պարթեւներուն դարաւոր հետապնդումին, բայց Հռոմ ա՛նթեմ չեղաւ արդեամբք ո՛չ Հայաստանով եւ ո՛չ Հայաստանի գահակալով շահագրգռուելէ, ընդհակառակն աւելի քան երբեք Հռոմ ամէն ճիգ թափեց երկուքն ալ իրեն կապելու ամենասերտ կապերով և իրեն «մեծ ու սիրելի դաշտակերտ» նկատեց Հայաստանը (1):

(1) Ներոնի այս նոր ուղղութեամբ իմաստուն քաղաքականութիւնը, անոր շարժառիթները, հետեւանքը, տեւողութիւնը անկ եղած մտադրութիւնը չէր ստացած մեր մէջ, եւ ուրախութեամբ տեսայ Հանդէս Ամսօրեայի Յրդ թիւին մէջ (1929) Տօքտ. վերնէր Շուրի խորունկ ուսումնասիրութիւնը Ներոն կայսեր Արեւելքի նկատմամբ քաղաքականութեան վրայ: Գիտուն տօքտորը յատկապէս կը յիշէ այս նիւթին վրայ անգլիացի Հենտերսընի քննական ուսումնասիրութիւնը որուն գլխաւոր հայեացքին հաւանող է, բայց Հենտերսընի մեզ համար ա՛նքան շահագրգիռ գիրքը լոյս տեսած է 26 տարի առաջ Life and principate of Nero, by W. Henderson, 1913, զոր անպատճառ ուշի ուշով պէտք է վերծանէ հայ Ազգի պատմութեան ո եւ է յուրջ պարապող մը:

Fonds A.R.A.M

Ներոնի այս կարգադրութիւնը Հայաստանի խնդրոյն նկատմամբ 44 տարուան անընդհատ խաղաղ կեանք ապահովեց մշտախոով Հայաստանի՝ գերծ արտաքին ոեւէ յարձակումէ։ Այս համաձայնութեամբ Հայաստանի գահը նոր՝ իլ կոչուած Տրդատ-Արտաշէսի մեծաշուք ուղեւորութիւնը ցամաքի ճամբով Հռոմ, ճամբուն վրայ հանդիպած քաղաքներուն ամէն մէկին մէջ փառաւոր ընդունելութիւնը, կայսերական քաղաքին մէջ Հռոմ՝ նոյն իսկ Ներոնի պէս շքեղութեան սիրահար կայսեր կողմէ «Ոսկի Օր» կոչուած օրը զոր Ներոն կազմակերպել տուաւ ի պատիւ Հայաստանի արքային Պոմպէոսի ընդարձակ թատրոնին մէջ թագադրութեան հանդէսին համար, մտերմութիւնը որ հաստատուեցաւ կայսեր եւ հայ արքային մէջ, մինչեւ ասոր՝ Ներոնը Մ՚հրապան խորհուրդներուն հրաւանդելը, եւ վերջապէս հարիւր միլիոն սեստէրքի (հաւասար իբր մէկ միլիոն անգլիական ոսկի որ յարաբերական արժէքով այսօրուան տասը միլիոն ոսկիին աւելիին համազօր է) ստուգիւ կայսերավայել նուէրը՝ վերաշինելու համար Արտաշատը, զոր իր զօրավարը Կորբուլոն այրել տուեր էր՝ ռազմական պահանջներու բերմամբ, Տրդատ՝ պատուիրեց ցուցուցած երախտագիտութիւնը՝ Ներոնիա անուանակոչութիւնը տալով նորաշէն Արտաշատի ի պատիւ կայսեր, այս ամէնը փայլուն նշաններն եղան համաձայնութեան մը որ Հայաստանի բարօրութեան անընդմեան շրջան մը կը խոստանար, եթէ շարունակուէր Ներոնի նոր ուղղութիւնը երկու հզօր հակառակորդներէն, հաւասար յարգանքով։

Յ. Ք. 64ին այսպէս Պարթեւ Արշակունիներուն Հայաստանի գահը բարձրանալը լուկ գահակալին անձին փոփոխութիւնը՝ նոր տոհմի մը անցնիլը չի նշանակեր, ինչպէս եղաւ, օրինակի համար Պոնտոսի Զենոն-Արտաշէսի (18ին Յ. Ք.), վրացի Մ՚հրդատի (35ին), եւ Արաբ Սոէմոսի (159ին) գահակալութեամբ, այլ լի եւ բեղուն եղաւ բազմակողմանի կարեւոր հետեւանքներով Հայ Պետութեան, Հայ կեանքի, Հայ լեզուի մէջ։ Անշուշտ Տրդատ-Արտաշէս իրեն հետ բերաւ բարձրաստիճան աւագանի մտերիմներ, նախարարներ (Ամատունիները հաւանօրէն այս թուականին էր որ եկան Հայաստան)։ Ան որ կը պատկանէր Պարթեւ-Արշակունիներու բացառապէս կարող եւ օժտեալ մէկ տոհմին որուն պետն էր Վաղարշ, եւ որ առիթ ունեցաւ Հռոմէական կայսրութեան քաղաքները եւ մեծ կայսերանիստ քաղաքը Հռոմը տեսնելու, փոյթ ունեցաւ կարգ կանոն մտցնելու իր կառավարութեան ներքեւ մտած երկրին մէջ. հոգ տարաւ կազմակերպելու երկիրը, կաղապարելով՝ Պարթեւ-Արշակունիներու օրինակին վրայ՝ արքունիքը, դիւանը, բանակը, նախարարական տոհմերու պաշտօնները, դասակարգութիւնը, թագաւորի, սպարապետի (Surenas Պարթեւաց մէջ) եւ հազարապետի (երկրին մշակութեան, շինականութեան ընդհանուր տեսուչի) պաշտօնները, եւ դեռ շատ ուրիշ քաղաքական կարգերով, օրինադրութիւններով, եւ «կարգս կենցաղականաց» մուծանելով՝ նորոգ յօրինուած մը տուաւ երկրին։ Այսպիսի նորոգութիւն Խոռենացի կը դնէ տեղի ունեցած շա՛տ աւելի կանուխ վաղարշակի մը օրով զոր իր եղբայրը Պարթեւաց Արշակ թագաւորը (Մեծն Մ՚հրդատ) 150ին Ն. Ք. թագաւորեցուց Հայաստանի վրայ — 214 տարուան կանխում մը թուականը, զոր դժուար է արդարացնել, քանի որ ընաւ հաւաստիք չունինք թէ 189ին Ն. Ք. Հայաստանի թագաւոր (Երասխի հովտին) Արտաշէսին տոհմէն տարբեր տոհմէ թագաւոր եկած է նստիլ Հայաստանի գահին վրայ, եւ Ստրաբոն բացորոշ կը վկայէ թէ Մեծն Տիգրան նոյն այն Արտաշէսին տոհմէն էր, — որ Պարթեւ Արշակունի տոհմէ չէր ապահով։ Շատ ապահով է որ Պարթեւական ազդեցութեան այս զօրացումի թուականէն մուտ դտան այս լեզուին մէջ հիւսիսային իրանեան բառերու կոյտ մը։ (1) Նոյն երեւոյթը պատահեցաւ Անգլիա երբ Նորմաննները արշաւեցին հոն և նուաճելով երկիրը նորման հարստութիւնը հիմնեցին 1066ին։ Երկրին լեզուն Նորման-ֆրանսերէն բառերով խճողուեցաւ, գը-

(1) Իրանեան բառերու կանխագոյն հոսանք մը եկած էր արդէն հայ լեզուին մէջ Պարսկական - Պարսկականի տիրապետութեան օրով 610-330, որ այնքան մտացուցած էր հայերէնը պարսկերէնի որ Փսենոփոնի յոյները իրենց պէտքերը հոգալու համար հայ գիւղացիին լեզուին կը հասկընէին պարսկախոս Թարգմանով։

Fonds A.R.A.M

մեթէք նոյնանալով ֆրանսերէնի հետ, հասարակ ժողովուրդին գործածած լեզուէն բոլորովին օտարոտի, ուրկէ ծագում առաւ այն ժամանակի առածը «Jack would be a gentleman if he could speak french» ձաք [ձօն կամ ձաք ժողովրդական անուն] ճէնթըլմէն կ'ըլլար եթէ միայն ֆրանսերէն կարենար խօսիլ — բարձր քաղքենի դասին լեզուն։

309-310 դարձ ի Քրիստոնէութիւն, Պարթեւազգի Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ։ Աւելորդ է յիշեցնել այն ծանրակշիռ հետեւանքները զոր յառաջ բերաւ կրօնքի այս փոփոխութիւնը հայ ազգին, որ թէեւ արքունիքին մէջ եւ մէկ քանի թագաւորանիստ քաղաքներու մէջ հելլենական թեթեւ մակերեսութային մշակութիւն մը ստացած էր, սակայն իր ամենամեծ զանգուածով կը մնար արեւելեան ժողովուրդ՝ արեւելեան սովորութիւններով, բարքերով, աւանդութիւններով, դաստիարակութեամբ, մտաւորութեամբ, ընկերական սարքուածով, նոյն իսկ որսի եւ այլ զբօսանքներով, Արեւելեան ազգաց խմբին հետ կապուած եւ համակիր։ Այս հաւատափոխութեամբ անջատուեցաւ այս ապգախումբէն, թիկունք դարձուց անոր, եւ իր մտաւոր անունդին, դաստիարակութեան, բարքերուն, իտալին համար դարձուց իր հայեացքը դէպ ի Արեւմուտք, աւելի բացայայտ՝ սահմանակից Յունաց աշխարհը՝ այսինքն դարաւոր ոսոխին Պարսից եւ Պարթեւաց։

Բայց անպայման ամենէն ուշագրաւ եւ կարեւոր ժամանակաշրջանը պէտք է ընդունիլ թէ կը հանդիսանայ 386-451, — 65 տարիներու միջոցը, երբ քաղաքականօրէն ինկած նուաղած, Բիւզանդիոնի եւ Պարսից մէջ բաժան բաժան եղած, տուեր-թագաւորներով կառավարուած (եւ այդ թեթեւ շնորհէն ալ զրկուիլ սպառնացուած), Հայ ազգը կենդանութեան, բարոյական ուժի մեծ կայծով մը կը բորբոքի, ինքնագիտակից, գրի եւ գրականութեան տէր, իր ազգային մշակութեան համար զպրոցներով օժտուած, ինքնութեան, ազգային ոգիի եւ վերարծարծեալ կրօնի այնպիսի ուժով մը կը գինուի, որ քիչ յետոյ կարող կ'ըլլայ ինքնապաշտպանութեան վերապոյն ճիգով մը խիզախել Պարսից ահեղազօր բուռն ուժին դէմ, երբ ձեռնարկեցին նախ ողոքանօք, յետոյ զինուորական բիրտ ուժով՝ Հայաստան՝ նոյն կրօնի կապով միացնել երկու դրացի երկիրները, որպէսզի օտար երկրի հետ համակրութիւն եւ անկէ ազդեցութիւն մուտ չգտնէ հոն։ Քրիստոնէութեան սպառնալիքը պայթեցաւ Հայաստանի գլխուն Հայ ալփաբեդի դպիչին Մաշթոցի մահուանէն միայն 11 տարի ետքը։

Կարելի՞ է որ իրենց սեպհական նուիրական կրօնի համար այնպիսի անհաւասար մարտնչում, այնպիսի սրտեռանդն, ուժգին դիմադրութիւն ընէր վարդանանց օրով ազգ մը որ ժամանակակից ականատես վկայի մը նկարագրութեամբ [Բիւզանդ, 345ին Տիրան թագաւորի ժամանակին համար կը գրէ] «Քրիստոնէութեան անունը իրենց վրայ առած էին լոկ իբր տեսակ մը մարդկային մոլորութիւն եւ ոչ թէ չերմեռանդ հաւատով։» Քիչ մը հելլէն կամ ասորի լեզուները գիտցողները քիչ շատ կ'ըմբռնէին, իսկ միւսները, ժողովուրդ, նախարար կամ գիւղացի, իրենց վարդապետուած խօսքերը կ'ընդունէին ինչպէս սաստիկ անձրեւի հեղեղ մը որ իրենց վրայ կը հոսի, — եւ ոչ խօսք մը, կէս խօսք, դոյզն յիշատակ հետք, իրենց մտքին մէջ չէին առներ պահեր։

Տղոց պէս որ իրենց մանկութեան խաղալիքներուն կապուած շփոթած են, իրենց հին հեթանոսական սովորութեանց կը հետեւէին, իրենց վիպասանի առասպելական երգերը կը սիրէին եւ անոնցմով իրենց ժամանակը կ'անցընէին։

Եւ ահա սոյն այս ազգն է որ գրոց գիւտէն, Սուրբ Գրքի թարգմանութենէն ետքը 440ի համար — վերագրեալ ժամանակէն մէկ դար ետքը— այն հրաշալի կերպարանափոխութիւնը, հոգեկան նորոգումը կը ցուցնէ Ղազար Փարպեցի զոր կը նկարագրէ։

Այս վերածնութեան ճարտարապետն է դարձ Մաշթոց, այն հոգեկիր, բարձրօրէն ներշընչեալ, հոգիացեալ զինուորական-քարոզչարը՝ մեր խոսրով թագաւորին արքունիքին ծառայող, որուն չիրաւի կը պատկանի երկրորդ Լուսաւորիչի տիտղոսը, եւ այս անդամ բերելով Հայ ազգին զոյգ լուսաւորութիւն — հոգիի եւ մարքի, նախ հոգիի վերադարձնումին փոյթ, որուն հետեւեցաւ մարքինը, զի աւետարանի եռանդն էր որ գինքը

Fonds A.R.A.M

մղեց հայ սիրտին խօսելու գործիքը կերտելու, Հայ այբուբէնքը, որպէսզի անով տայ հայ ազգին հայ լեզուով պաշտամունք, Ս. Գիրք, եկեղեցական մատեաններ։ Առանց այս նորոգ աւետարանումին որմէ ծագում առաւ հայ այբուբէնքի գիւտը, տարակոյս չկայ թէ Հայ ժողովուրդը, թափուր զօրեղ ազգային ոգիէ, թափուր կրօնքի տուած բարոյական ուժէ [Բրօմուէլ իր հասարակ արհեստաւորներէ կազմուած զօրականներուն հարկ տեսաւ կրօնքի մաքրակրօններու բարոյական ուժը տալ ընդդէմ արքային հաժար կռուող ազնուատոհմներուն ասպետական ոգիի բարոյական ուժին] դատապարտուած էր անհետ կորնչելու։

Պէտք է դգուշանալ այն սխալ գաղափարէն թէ հայ այբուբէնքի գիւտը ուշ կամ կանուխ օր մը մեկը պիտի պարգեւէր հայ ազգին, եթէ ոչ կրօնական պէտք դրդուած, գոնէ աշխարհական նկատումներով արքունիքի գիւանի իբր գործնական, օգտակար դիւրութիւն։ Իրականին մէջ Մաշթոցի գիւտէն առաջ, այդպիսի թելադրութիւն մը եղած էր Վռամշապուհ թագաւորին։ Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոս մը առաջարկեր էր գրաւով ասոր իր քով գտնուած հայերէն ալփաբեթ մը, բայց թագաւորը փոյթ չէր ըրած հետաքրքրուիլ եւ հետապնդել։ Միայն երբ Մաշթոց աւետարանումի իր գործէն ուշն եւ ուրուշը համակ գրաւուած, այսպիսի գիւտի մը պէտքին համար դիմեց կաթողիկոսին, և հետն առնելով Սահակը, երկուքը դիմեցին թագաւորին եւ յայտնեցին թէ ի՛նչ է իրենց ուզածը, թագաւորը պատմեց այնպիսի քան մը իրեն գրուած ըլլալը, եւ այն ատեն երկուքը «յօժարեցին զարքայ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ»։

Մաշթոց էր սր արքունական գիւանին մէջ իր դիւանուրական-քարտուղարական պաշտօնը վարած ատեն, Ս. Գրքի ուշադիր ընթերցումէն (հաւանօրէն յունարէն որուն «ի մանկութեան տիոն վարժեալ» էր) կը զգայ հոգեւոր կեանքի անդիմադրելի կոչում, կը թողու աշխարհական կեանքը և միանակեացի խստական կեանք վարելով իր հոգեկան խաղաղութիւնը, փրկութիւնը գտնելէ յետոյ, ամբողջ աշխարհին նոյն սփոփանքը տալու ազնուական հոգածութենէն կը մղուի առաջ ա՛ջոցին վրայ խորհիլ, — այն էր հայ ալփապետի հնարումը։

Մաշթոցէն սկիզբ կ՚առնէ փոյթը, կը դիմէ Սահակի զոր պատրաստ կը գտնէ այդ փոյթին հաւանող գործակից եւ երկուքը կը յօժարեցնեն Վռամշապուհը փոյթ տանիլ այս պէտքին։ Յայտնի է կորիւնի այս հաւաստի պատմութենէն թէ ո՛րմէ է մղիչ սկզբնական շարժումը։ Առանց Մաշթոցի չկայ ոչ հայ ալփապետ, ո՛չ մատենագրութիւն, ո՛չ վերարծարծուած կրօնի, ո՛չ ազգային գիտակցութիւն, ազգային ոգի, եւ ոչ իսկ հայ ազգ։

Անշուշտ Մաշթոցի կեանքին, գործունէութեան, արժանիքներուն այս անհամեմատ մեծակշիռ կարեւորութիւնը զգալով է որ իր մահէն ետքը Յովսէփ կաթողիկոս (իր աշակերտներէն մէկը) փոյթ տարաւ մեծ Ուսուցչին-Աւետարանողին եւ ալփապետ դրողին կենսագրութիւնը գրել տալ Մաշթոցի ըստ երեւոյթին ամենէն ձեռնհաս աշակերտին, այն է կորիւնի։ Յովսէփ այս գործը վստահելը կորիւնի, նախամեծար համարելով զայն, քան ինքզինքը, քան կորիւնի միւս աշակերտները՝ Եզնիկ, Յովհան, Տիրայր, Մուշէ եւայլն, արդէն զօրեղագոյն հաւաստիքն է կորիւնի ձեռնհասութեան եւ աւանդածներուն կատարեալ վաւերականութեան, եթէ չըլլային իսկ կորիւնի անձնական հաւաստածները թէ իր ուսուցչին Մաշթոցի վրայ (զոր իր «Հայր»ը կ՚անուանէ) ստուգապատում խօսքեր գրած չէ, այլ իր մատենիկը կարդացողներուն քաջայայտ իրողութիւններ, ոչ թէ հին զրոյցներէ առնելով, այլ իբր ականատես Մաշթոցի կերպարանաց, լսող իր վարդապետութեան, առընթերակայ գործերուն, եւ ծառայող աւետարանական հրամաններուն։

Բաղդատուր ենք ուրեմն որ ժամանակակից ամէն կերպով հաւատարժան եւ ձեռնհաս այս աշակերտէն ունինք կենսագրութիւնը այն երիցս մեծ մարդուն որուն Հայ Ազգը կը պարտի հոգեւոր վերածնութիւն, դիր. մատենագրութիւն, ինքնագիտակցութիւն, ազգային ոգի, ամէն ինչ։

Միւս կողմէ ցաւալի է տեսնել որ այս մեծակշիռ 60 տարիներուն վրայ այնքան լոյս սփռող այս վստահելի միակ գիրքը, առանց որու անկարելի է ունենալ հաւատք պատմութեան ոչ հայ այբուբէնի, ոչ

Fonds A.R.A.M

հայ մատենագրութեան, ոչ հայ եկեղեցական պատմութեան եւ ոչ իսկ հայ ազգի, չէ հանդիպած մեր բանասիրութեան կողմէ խոր քննութեան, հասկացողութեան, գնահատման։ Ոչ միայն Կորիւնի լեզուն խրթին, մթին, անհասկնալի անդնդապատոյտ մոլորեցուցիչ հոչակուած է, բազմախառն ըմբռնելիքով լի, ոչ միայն օտար լեզուի, այլ նոյն իսկ աշխարհաբար հայերէնի վերածել չէ մտածուած, ոչ միայն բնագրին մէջ գրչագրի սխալները չեն ուղղուած, եւ խմբատը չըմբռնելով ուղիղ տեղերը խանգարուած համարելով անտեղի ուղղումներ հայթայթուած են, այլ եւ «ճոնչական» վճիռը արձակողներ եղած են Կորիւնի հարուստ հնչական պերճ լեզուին վրայ։

Եւ սակայն, խոր եւ խնամոտ քննութիւն մը երեւան պիտի հանէր թէ Կորիւն անպայման սքանչացման առարկայ եղած է մեր բոլոր մատենագիրներուն, եւ իր ծաւալով փոքրիկ բայց արժէքով մեծագին մատենիկը «Գանձարան դեղեցիկ ասութեանց» ճանչցուած է ամենէն. ճիշտ ինչպէս Հ. Յ. Տաշեան նկատել կուտայ թէ Սուտ-Կաւիսթէնէսի «Վարք Աղեքսանդրի»ն եղած է իրեն յաջորդող գրութեանց համար։

Կարծես բոլոր մատենագիրները Կորիւնի լեզուին, արտայայտութեան վրայ իրենց հիացումին մէջ մագնիսացած, եւ անոր բարձրութեան մօտենալէ իսկ յուսահատ, ուրիշ ճար չեն գտներ, երբ ուզեն պատմելու Կորիւնի պատմածներուն վեր ի վերոյ նժանութիւն ունեցող դէպք մը, եթէ ոչ բառացի բանաքաղել, ոչ միայն բառեր, բացատրութիւններ այլ եւ ընդարձակ հատուածներ՝ դոյզն փոփոխութիւններով պատշաճեցնելով իրենց նիւթին, յաճախ անյարմար եւ անյաջող։ Եւ այս կը տեւէ հինգերորդ դարէն մինչեւ ԺԱ. դար, նոյն իսկ Նարեկացի, որուն լեզուի եւ բացատրութեանց, ստեղծական հանճարը պակաս չէր քան Կորիւնինը. հարկ կը համարինք ասոր ուշադրաւ օրինակը մէջ բերել.

ԿՈՐԻՒՆ

«Վայրենամիտ եւ անասնաբարոյ աշխարհն Ադուանից՝ մարդարէապէտ եւ առաքելածանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին։

ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Իսկ ի դատուն ընտրութեան վարժից, առաքելապէտ եւ մարգարէածանօթ եւ աւետարանաժառանգն դիտութեանդ եւ այլոց բազմաց առիւծոտից վայելչապէս համբուրիւ պատահեալ (Պատ. Խաչին Ապարանից)

Ակնյայտնի է բանաքաղութիւնը։ Բարդութեանց մէկ փոքրիկ շրջումը, մէկ բարդութեան անդամը միւսին տալը եւ փոխադարձաբար, ուրիշներ ալ ըրած են, ինչպէս Ագաթանգեղոս որ Կորիւնի «սատանայակիր և դիւամոլ»ը շրջած է «սատանայամոլ եւ դիւակիր»ի։

Բայց աղբիւրներու քննութիւնը, Կորիւնի բացարձակ առաջնութիւնը եւ Կորիւնի աւանդածներուն գերակշիռ արժէքին ճանաչումը, կենսական կարեւորութիւն ունի մեր պատմութեան ճշգրիտ յօրինման համար, եւ այս մանաւանդ՝ Կորիւնի ժամանակով մօտաւոր մատենագիրներու քննութեան նկատմամբ, ինչպէս Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Փարպեցի եւ Խորենացի։ Լինչ, իր երկհատոր հոյակապ «Արմէնիա» աշխատասիրութեան մէջ (էջ 292) այս բանին համար լեզուաբանական խորունկ քննութեան մը սաստիկ պէտքը կը զգացնէ, եւ դեռ այդ կատարուած չըլլալով, շատ բան մութ եւ անորոշ մնացած ըլլալը կը յայտնէ։

Թէ վերոգրեալ պատմիչները ամենքն ալ Կորիւնէն բանաքաղած են, լեզուաբանական լուրջ եւ մանր քննութիւն մը բնաւ տեղի չի թողուր տարակուսելու, ինչպէս պիտի ցուցընենք մեր յաջորդ յօդուածներով։

Վանէսթր ԳԱՌՆԻԿ ՅՆՏՐԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄԻ ՕՐ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ[1]

. . . Դիլիջանի ճորտմ՝ ընկերներից մէկը կիսաձայն ասաց՝

— Այստեղ Տաճիկները շատ Հայ կոտորեցին։

1) Նոր Ուղիի չորրորդ թիւէն, զոր վերջին պահուն ստացանք, կ՚արտատպենք թարգմանութիւնը Մաքսիմ Կորքիի *Մի օր Հայաստանում* էջին, որ մեկ գլուխն է մեծանուն գրագէտին Թորիրդային Միութեան երկիրներուն մէջ պտոյտէ մը յետոյ հրատարակած «Ճամբորդութեան նօթերուն»։ Կորքի մեկ օր միայն է Հայաստան, բայց այդ կարճ միջոցին՝ մեր երկրին բնական տեսիլներէն, ժողովրդական տիպարներէն, բարքերէն, պարերէն, վերածնող կեանքի ու վերաշինող աշխատանքի երեւոյթներէն կրեր է ուժեղ տպաւորութիւններ զոր արտայայտեր է իրեն յատուկ աշխոյժ ու գունագեղ ոճով։

Պիտի նկատենք միայն, անցողակի, որ հասկանալի գտնելով հանդերձ յեղափոխական մեծ գրագէտին «իմպերիալիստական կամ պուրժուազիական կուլտուրայի» դէմ զայրագին բայադանչութիւնները, արդար գտնելով հանդերձ հայ ժողովուրդի վրայ խուժող կոտորածներու եւ այլազան աղէտներու մէջ եւրոպական դիւանագիտութեանց ու շահամոլ կաշառուող մեծ լրագիրներու պատասխանատուութեան բաժինը մատնացոյց ընող իր խարանիչ տողերը, մեծանուն վիպասանը չափազանցութեան եւ անիմաստութեան մէջ գլորած կը տեսնենք երբ քսենեփոնի օրերէն իվեր նոյնը մնացած հայ գիւղական խոնարհ ծառկամուտ տնակներուն խեղճութեան պատասխանատուն այժմեան արեւմտեան «իմպերիալիստական կուլտուրա»ն կը համարի եւ նոյնիսկ Սասունցւոց հինաւուրց պարերը «յեղափոխութեան կենարար փոթորիկին յարուցած գեղեցկութեանց» կարգը կը դասէ. . . :

Ե. Խ.

Նրան պատասխանեցին.

— Այսպիսի գեղեցկութեան ճամբում իմն չկարիք կայ այդ բանը մտաբերելու։

Այո՛, զարմանալի սիրուն է։ Թուում է՝ կենդանի էակների սիրով ու քնքշութեամբ լեռները գրկել ու պահպանում են ձորը։ 1500 մետր բարձրութեան վրայ օդը չափազանց թափանցիկ է և կարծես ներկված մեղմ ոսկեայ կապոյտ գոյնով։ Ձորի գործած տպաւորութեան գերակշռող պիճը մեղմութիւնն է, նրա կապոյտ հուշը լեփ լեցուն է վարդամ կանաչով եւ ալեները կարծես լողում են կանաչ ալիքների վրայ Սեւանայ լճի ուղղութեամբ։ Հարաւային Անկրկովկասը շքեղնում է իր գեղեցկութեան սէլսպիսութեամբ ու հարբեցութեամբ, այս ձորը ամենագեղեցիկներից է։ Սակայն նրա գեղեցկութեան վրայ յուշերի անջնջելի մռայլ ստուեր է ընկել մերձաւոր անցեալից։

Քնարերգօրէն գեղեցիկ Դիլիջանի ձորը՝ ամենից քիչ՝ կոշմարային, արմատաշատ ոճիրների պատկերի յուշերի համար ալիսի ծառայէր որպէս շրջանակ։ Սակայն մարդու յիշողութեան մէջ ակամայ յարութիւն է առնում Հայաստանի ժթ. դարի վերջի եւ ի. դարի սկիզբի ողբերգական պատմութիւնը, Պոլսի Ջարդը, Սասունի կատորածը, «Մեծ մարդասպանը», «Կուլտուրական» Եւրոպայի քրիստոնեաների քաոսեալի անտարբերութիւնը իրենց «քրիստոնեայ եղբայրների» բնաջնջման հանդէպ, Հայոց եկեղեցական գոյքերի թալանի ամօթալի ակտը, վերջին տարիների տաճկական արշաւանքների սարսափները— դժուար է վերյիշել այս եռան-

Fonds A.R.A.M

դեն ժողովուրդի ապրած բոլոր ոգեբերումները:

Նման փաստերը զարմանալի արագությամբ եւ ճարպիկությամբ մոռանում են «հումանիստները», իսէալիստները, պատմաբանները, նախահնձի, ասիկուածեան և ժողովրդական զանգուածների ցնծերի բնաջնջման վրայ հիմնուած «կուլտուրայի» պաշտպանները:

Այդ «մինչեւ ականջները արեան և ապտի մէջ խրուած «կուլտուրայի» պաշտպանների ատելութիւնն ու կեղծաւորութիւնը հանում է ամենայայտ խելագարութեան ու ոճրագործութեան, որ արժանի պատիժ չունի:

... Անցնում ենք հայ գիւղերի կողքից և դիտելով նրանց մոռանում ես, որ ապրում ես ի. դարի երկրորդ քառորդում, մի իլլիարատաէրների, մի լինոտաէրների օրօք, խելացնոր ճոխութեան՝ տեխնիքայի զարմանալի զարգացման շրջանում: Ատանց ծխնելոյզների, առանց լուսամուտների, յատրիկ, անասուն քարերից շինած շէնքերը, անկարող կրել են պատժան հողին: Սրանք Ամենիփաի բանուորական հին կամարներից պակաս են համառում մարդկային բնակարանի, Մոզոկի պաշտերում ոչխարների վարանները անգամ աւելի ոգեկոչ են կառուցուած: Հայերու ահաւասիկ ու վհատ գիւղերը կրել են չոր հողին, անյարմար տեղերում: Մի տեռակ քաշուում, ամօթ է ցոյց մարդ նրանց տեսնելիս: Տեղ տեղ նշմարւում են գարու յանքի մանիշակագոյն բծեր: Մէկ մէկ աչքի են ընկնում կիսամերկ մանուկներ և ուժից վեր աշխատանքից հիւծուած կանայք, մուշ հաղուած: Այս նախասահմանական կացարաններում, մարած հրաբուխներ յիշեցնող ճաղատ լեռների ծոցում, խիստ ձմրան, պէտք է որ ցուրտն ու մենութիւնը մաշեն մարդուն: Այս բարձրութեան վրայ ձմեռը երկար է տեւում և ցուրտը սասիկ են լինում: Երբ որ այսպիսի գիւղերը, մաքի մէջ, Նիւ Եօրքի, Լոնտոնի, Փարիզի, Բերլինի կողքին ես դնում, առաւել լաւ է երեւում արդի կուլտուրայի առաջ և աւելի ըմբռնելի նրա պաշտպանների ատելութիւնը դէպի Խորհրդային Միութիւնը,— մի ատելութիւն, որ պիտի լափի աշխատանքի մարդկանց բոլոր ստեղծերին:

... Բայւում է Սեւանի հայկական կապոյտ հայելին, ասես երկնքի կտոր, որ վար է իջել գետին, լեռների մէջեւ: Երկրից 1395 քառակուսի քիլոմէտր տարածութիւնը լցած այս լիճը լի է ձուկով, առատելատէս կարմրախայտով, եւ ինձ ասացին որ շատով այդ ձուկը, սառցրած պիտի Փարիզ ուղարկեն:

Լճի ափին մեծ ռուս գիւղ կայ, որտեղ ապրում են խոշոր ու գէր կանայք, խոշոր միրուքաւոր մուժիկներ, լաւ կերցրած խարտեաշ մազերով մանուկներ: Շատ առողջ ժողովուրդ է, բայց մեծամասնութեան աչքերը — տարօրէն թափանցիկ եւ քնկոտ են, այդպիսի աչքեր ես նկատել եմ զուիցերական լեռների հովիտների մէջ եւ խորհել, որ իշխանութիւնից ու ժամանակից դուրս ապրող մարդկանց աչքեր են դրանք:

Սեւանի առափնեայ բնակիչներից մէկը, թիխոն, վայելչակազմ, թաւ ալեխառն մօրուքով, կանգնած էր, ձեռները մէջքին դրած, նայում էր ափամօքիլին և կարծես ուզում էր մտաբերել տեսե՞լ է նա նման սալ մէջ ոչ:

— Երեւան էք գնում, հարցրեց նա հասա ձայնով:

— Այո՛:

— Երեւանը հեռու է, հազարից նա և դանդաղօրէն մի կողմ քաշուեց:

Գիւղին տները սոլիդ էին, փայտաշէն, թէեւ շուրջը անտառ չկայ եւ լեռները բերեմ բացառապէս հրաբխային ներքինից են: Ինձ ասացին՝ կան բաւական փափուկ և կառուցման համար յարմար քարեր: Մի տան մէջ ձկնաբուծական կայան կայ: Այստեղ ուսումնասիրում են լճի կեանքը:

Fonds A.R.A.M

Հետաքրքրական փորձ են կատարել, Սեւանի կապոյտ ջրին մէջ գցել են Լադոգա լճին սիգ ձկան 15 միլիոն ձու և վստահ ապասում են, որ սիգերը կը յարմարուին դրեթէ 2000 մեդր բարձր այս ահագին աւազանի կեանքին, Այո՛, ամէն ուր, Մորմուրդների Միւլհեան երկրի բոլոր կէտերում խիպտ ու մեծիմաստ փորձեր են կատարում, նոր կեանք են կառուցանում: Այդ շինարարութիւնը առաջին քանն է, որ աչքի է ընկնում, երբ մօտենում ես Երեւանին:

Կարմրաւուն ամպերի գլխարկ դրած արծաթափայլուխ Արարատի խժռուտ զանգուածի փոխն վրայ մոխրագոյն քարաշէն քաղաքը հեռուից մէջս յարուցեց կառուցողական լաստակների վանգակի մէջ բանտարկուածի տպաւորութիւն: Բանուորների մրջնիկնէ փիլուրները կարծես թէ անմիջապէս բիբլիական լերան քարէ զանգուածից նոր շէնքեր են դուրս բերում: Այդ տպաւորութիւնը նրանից էր, որ շինարարութիւնը քաղաքի ծայրամասերում է կատարւում և տեսանելի է լաստակների միջից: Քաղաքամիջում այնքան էլ շատ չեն կառուցանում, ինչպէս թուում էր հեռուից:

Աղքատ է Հայաստանը, բազմիցս սրբաքակահարուած թշնամիների ձիերից, աւերուած այն գազանային աւերութեամբ և արեան ծարաւով, որ այնքան Տմուտ Նըրահրում են քրմերը ոսկու առուուածի, որի անունն է՝ «Դեղին Դեւ»:

Այո՛, Հայաստանը աղքատ է, սակայն արդէն իսկ Երեւանը զարդարուած է շատ լաւ հիդրօշէնով, որի ուժով աշխատում է բամպակազործ, իւղի, ապակու գործարանները եւ լուսաւորում քաղաքը: Եռանդուն առաջ է մղւում բանւորների համար բնակարան կառուցանելու գործը: Երկու խոշոր տուն արդէն բնակուած են: Ամեհոսւ զգացում է սիրուչ խիպտ ու խելօք ձեռքը եւ շարժումը քաղաքում մեծ ատոնի նախօրեակի շարժման բնոյթ է կրում:

Շատ լաւ յանգամանք կայ կազմակերպուած: Ծրագրուած են բազմաթիւ գործեր, որոնք պիտի արագօրէն կերպարանափոխեն քաղաքը: Երկրաբանական հետազօտութիւններ են կատարում բովանդակ երկրում: Արդէն իսկ գիտ է արուած, որ անկասկած Հայերին խոշոր միջոցներ կապ երկրի արդիւնագործական և կուլտուրական զարգացման համար: Արագածի մօտ հրաբխային տուֆի հարուստ հանքեր են յայտնագործուած: Այդ նիւթից է կառուցուած Նապոլէոն և Նապոլէոնի ծոցի բոլոր առաւելեալ քաղաքները: Սակայն Արագածի տուֆը աւելի կարծր է, չի չարգուում մեխից և միաժամանակ հեշտութեամբ կտրուում է, գրեթէ տապակի պէս: Էնից հանքում կարելի է տուֆից սիներ, լուսամուտի և դռների պարակալներ, բարձակներ, քիւեր պատրաստել, ճարտարապետի տուած չափով, հետաքրքիր է ամէն ծաւալի խորանարդներ շինել: Հանքատեղերում՝ հարիւրաւոր մարդիկ գոն տուֆ կայ: Այդ հարստութեան շահագործումը սկսած է, արդէն երկաթուղային գիծ են անցկացնում մինչեւ հանքերը: Կարծիք կայ, որ տուֆը ապիտից աւելի էժան կը նստի և կառուցողական նիւթերով ապքատ հիւսիսային Կովկասում և Ուկրաինայում լաւ կը տարածուի: Հատկանշական է, որ Հայաստանի հրաբխային հողը իր ժողովուրդին այլ հարստութիւններ էլ կը նուիրէ: Երեւանից Թիֆլիս վերադառնալիս մենք ճանապարհին տեսանք հողի երես ելած սեւ ոքսիդեան հրաբխային տպակին:

Երեկոյեան, մի քանի քիլոմետր, քաղաքային այգում, երիտասարդութիւնը ցուցադրեց Սառնոյների պարերը, որոնք իրենց ինքնատիպութեամբ եւ պեղեցկութեամբ բացառիկ բաներ են: Ես պարի արուեստի մասնագէտ չեմ, բայց ինձ անտարբեր եմ վերաբերում, կենցաղական պարերին նայում եմ ինչպէս թեթեւ ու զուարթ լարախաղացութեան վրայ, փոքրարուած՝ առանց զգուանքի, բայց իմ կարծիքով այս «պարի» համար շորերն աւելորդ են և երեւի կաշկանդում են ա-

Fonds A.R.A.M

զատուկ ինքը պարոնների՝ որոնց կարելի է նաեւ անամօթներ կոչել, մէեւ ի հարկէ քնուկեան մէջ գոյութիւն ունին աւելի անամօթ էակներ, օրինակ՝ ճանճերը, ոջլոտները, հաւերը, այծերը, շնիկները։

Սասունցիների պարերը չեն զարմացնում ձեւերի բարդութեամբ ու բազմապիսութեամբ եւ չեն էլ ձգտում դրանում։ Նրանց մէջ ուրիշ բան կայ աւելի նշանակալից ու խորունկ։ Բեմ են եղնում երկու երաժիշտ ազգային գունեղ հագուստով՝ մի մեծ թմբուկ եւ մի զիլ զուռնա, իսկ նրանց ետեւից գալիս է գալիս մի շլացուցիչ, պայծառ եւ բազմազոյն մարմին, քըսան ոտամարդ։ Նրանք անցնում են ուսուսի, յետեւներից իրար ձեռք բռնած. նրանք մի մարմին են, որ շարժւում է միանոկան, զարմանալի ռիթմիկ մղիչ ուժով։ Այդ մարմինը շրջան է կազմում, ծռւալւում որպէս սպիրալ, շիակւում ու դիզ գիծ դառնում եւ դարձեալ ծռւս գիծեր կազմում։ Իդէալական ռիթմը, ձեւերի կառուցման թեթեւութիւնն ու սահունութիւնը աւելի եւ աւելի է ամրապնդում միանոկանութեան, միաձուլութեան թովիչ իլիւզիան։ Դժուար է նշմարել առանձին պարոդին, սեռնում ես թէ ինչպէս աչքեզ օրօրում է գեղեցիկ դէմքերի մի շարք, նկատում ես նրանց ժպիտը, նրանց աչքերի փայլը, մէկ թւում է որ նրանք թւով շատացան. մէկ էլ — քչացան։ Այդ մէկի անհատական գծերը անյիշատրելի են, եւ շարունակ ձեզ հետ խօսում, ժպտում է ձեզ կարծես մի դէմք, ֆանթաստիկական մի արարածի դէմք, որի ներքին կեանքը անսահման հարուստ է։ Ջուռնի երգը աշխուժ է թերում, բայց նրա դիլ ձայնը այնպէս ակռնջ չի ծակում։ Ուժգին, բայց կակուղ զարնում է թմբուկը եւ այդ երաժշտութեան յետեւից մի ուրիշ երաժշտութիւն ես սեռնում - մարդկային ճկուն մարմնի զարմանալի, գեղեցիկ շարժումների երաժշտութիւնը, նրա ազատ խաղը զուռնի գեղեցիկների բազմերանգ ալիքների մէջ։ Մէկ մէկ, երբ բազմապլուխ մարմնի շարժման թափը սաստկանալով սակեգոյն և ծիածանաւոր մըրրկի էր վերածւում, ես ազատում էի, որ պարոդների շղթան կը քակուի հատ հատ օղակների, բայց այդ մրրկի մէջ էլ նրանք պահպանում էին շարժումների միահամուռ սահունութիւնը, ուժգնացնելով ու խորացնելով զօրութեան ու միանոկանութեան ազատարութիւնը։ Ես երբէք չեմ սեռել և չեի կարող պատկերել շատերի միանոկան գործունէութեան մէջ այսպիսի կատարեալ միաձոյլութիւն, շաղկապութիւն։ Աստուարակոյս, այդ հատանօրէն շատ հին՝ պարի մէջ սիմուլական մի բան կայ թագնուած, բայց ինձ չաջողուեցաւ իմանալ թէ ինչ - արդեօք քաւարների կրօնական պա՞ր թէ ռազմիկների պար։ Ինձ թւում է նրա մէջ կայ ինչ որ ընդհանուր բան Գաւրիացիների ռազմական պարի հետ, որ չեմ յիշում ինչպէս է կոչւում «պերխուլի՞» թէ «վարուլի»։ Սակայն նրա մէջ ոչինչ չկար, որ յիշեցնէր խլիսաների (1) վայրագ «ռադենիյէն», որ ես սեռել եմ Նիժնի-Նովգորոդում, Բոլսոյնայի «հաւսում» (2) կամ «պատուոյ գերվիշների» հիսթերիկ ջղացնցումները, որոնցից, ինչպէս ասում են, վարակւել են նաեւ մեր ազանդաւորները - «կովկասի պրիմիտիները»։ Սասունցիների պարը երեւի ռազմիկների յաղթական պարն է։

Ոչ նուազ ինքնատիպ եւ նոյնքան դիւթիչ գեղեցկութեամբ պարում էին կանայք, որ նոյնպէս սրեւելեան հագուստներ ունէին վառ ու գունեղ։ Պարելով նրանք գոյց էին տալիս ինչպէս են սանսրում մազերը, շպարում դէմքը, կուտ տալիս թռչուններին, մանում, և մենք գարձեալ համոզուած էինք նրանց շարժումների

---

2) «հաւ»ը աղօթատեղի է։ Ը. Թ.

1) «խլիսա»ները աղանդաւորներ են։ «ռադենիյէ»ն պար է, որ նրանց համար կրօնական արարողութեան նշանակութիւն ունի։ Ը.Թ։

Fonds A.R.A.M

պարմանալի ռիթմով, ժեսթերի պեղեցկութեամբ։ Կանայք բաժան բաժան էին պարում և իւրաքանչիւրի ձեռքի շարժումը անհատական էր, այլ պատճառով նրանց համար միատեսակութիւնը՝ ժամանակի մէջ ռիթմը պահպանելն աւելի դժուարին էր, իսկ նրանք պահպանում էին խիստ կանոն կերպով։ Ասպա նրանք կատարեցին կաղերի պաւեշտական պարը, — պարում էին այնպէս, ասես նրանից ամէն մէկի ոտքը չարդուած է, և թէեւ ծիծաղաշարժ շարժուձեւերը ոգեղութեան սահմանին էին հասնում, այսու հանդերձ նրանք պարմացնում էին հարմոնիայով և պեղեցկութեամբ։

— Մեր ժամանակաշրջանը քանի՛ քանի՛ տաղանդ է կեանքի կոչել, ի՛նչքան գեղեցկութիւն է յարուցել յեղափոխութեան կենարար վոլթորիկը, — մտածում էի ես ճամբին Երեւանից յետ դառնալիս։

ՄԱՔՍԻՄ ԿՈՐՔԻ

Fonds A.R.A.M

ԱՍՏՈՒԱԾՈՒՀԻՆԵՐ ՊԱՐՍԻՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԻ ՄԷՋ

Ա.

ՄԻ ՔԻՉ ԹԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. Ավեստան ե՛րբ է փոխոխութեան ենթարկուել, դժուարին է ճշդել տարեթիւը: Մազդեզեան կրօնի ոսկեայ դարը, սակայն, սկսում է Աստանեանց հարստութեան սկզբնաւորումին (226 թ. Քր. յետոյ): Արաւիվի Աչահիանն Պարսից մէջ իբր մեծ աստուածուհի արդէն գոյութիւն ունէր Աստանեաններից վեց հարիւր տարի առաջ: Կարծեմ բաւականին հին:

2. Դարեհ Մեծի յաջորդներից Արտաքսերքսէս Մնեմոնը (404—358 թ. Քրիստ. առաջ) իր արձանագրութեանց մէջ Ահուրա. Մազդային հաւասար է ճանաչում Միհրեան և Արտիվի-Անահիտեան. (Weissbach. Die Keilinschriften der Achaemeniden. Leipzig 1911 թ.): Այս փաստէն եաքը հապիւ կարիք լինի առանձնապէս շեշտել, թէ Պարսից հին կրօնի մէջ Արտիվի-Անահիտեան ճանաչուած էր՝ հաւասար Արամազդին:

3. Դարեհի (522—425 թ. Քր. առաջ) և նրա յաջորդների ժամանակ Պարսիկները անշուշտ մէկ կրօն ունէին. արդ, այդ կրօնը ճանաչում էր մէկ շարք աստուածուհիներ՝ համաձայն Ավեստայի (և Գեաթանների): Դարեհ Մեծը Բիսիթունի (Բէհիսթունի) ժայռերի վրայ դրոշմած արձանագրութեանց մէջ առանձնապէս յիշում է չորութեան մեծ աստուածուհի — Դաէվայի (Դաէվա, Դիւ, Դեւս, նոյնն են, — Դրաուգա-ի (Draouga) անունը. (Bezolde, Die grosse Darius Inschrifte auf Felsen von Behistun. հր. 1881 թ.)

Բ.

ԹԷ Ի՞ՆՉ ԵՆ ԱՍՈՒՄ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Հին ճշմարտութիւն է, թէ դէշ բան է աղբիւրներին անճանօթ՝ սկսգումներ անել.

4. Անցնենք Գեաթաներին (Gâtha), որ Պարսից հին կրօնին օրհներգութիւններն են, ինչպէս մեր շարականները: Գեաթաներն ամփոփուած են Avestaի Iasna (Եասնա) բաժնի 28—34, 43—51 և 53 գլուխներում: ա. «Երբ Աշան (Asha) կանչուի, և Մազդան և ճնացեալ Ահուրաներն իրենց կոչել տան և՝ Աշահէն (Ashay) և՝ Արմաիտի-ն, Չանապի՛ր լեր, ո՛ Վոհու Մանահ (Vohou Manah) ինձ համար շահել կշաօթրան (Khshaothra = սիրական իշխանութիւն), որի յաւելումով մենք Դրուգին (Դրաուգա) յաղթահարել կը կարենանք».(Ch. Bartholomae. Gatha. 31 գլ. 4, հմ.). բ. «Ինձ նեցուկ լինելու համար, դու ամենահեռատեսդ, սէրաք է նրան քո աերութեանդ անպարապրելի բաները՝ ո՛ Ահուրա, իբր վիճակ՝ Վոհու Մանահի՝ ապահովես: Ո՛ արքունի Արմաիտի (Արմաիթի), հրահանգիր Դաէնային (աստուածուհի)՝ Աշա-ի (Asha) մասին». (Անգ. 33 գլ. 13 հմ.). գ. «Երբ ես սուրբին ճանաչեցի, քեզ, այնտեղ, ո՛ Մազդա. երբ Վոհու Մանահն ինօտս եկաւ, երբ ինձ գունագեղ Տուշնամաւտի-ին աւետել կ'ուռուցանէր...» (Անգ գլ. 43. հմ. 15.).

դ. « Ի շնորհս Աշա-ի ճանաչեցի նրան, ո՛ Մազդա, որը կեանքն ստեղծեց, Գործօն բարի Վոհու Մանահ-ի հօրը. բայց դուստրը բարեչքան Արմաիտին է» (Անգ. 45 գլ. 4 հ.)

ե. «Ո՛ Աշա, Մազդահ...բարի Ապա-ի (Աստուածուհի) հետ եկ ինձ մօտ, լեր ինձ պաշտպան» (Անգ. 49 գլ, 1 հմ.)

Fonds A.R.A.M

գ. «... Նոքա բոլորը ալեաք է Հարմատաի (Հոուրմատ) և Ամերեսատաի հանին, վօհու Մանահի օգնականութեամբ». (Անդ. 45. գլ. 5. հմ.)

է. «Ընձեռեմ ամբ Արմատաի-ի և Աշա-ի, ո՛ դու Ահուրա-Մազդա, բարեբարոյ վիճակի մանուածուն ալիսի գլուխ հանես (Avesta, Jasna, 18 գլ. 7 հմ. Wolff, 1924 թ.)

ը. «Սուրբհոգի Ահուրա Մազդան... վօհու Մանահը... Աշա Վահիշթա-ն... կշեշամբրա Վաիրիա-ն... արբուհի բարի Արմատա-ն... Հաուրվաթը... Ամերեմաթը... վառաբանում ենք մենք». (Անդ. Sih rocak (ռոչակ), 2 գլ. 1—7 համար.)

թ. «Բարի Աշաի-ն (Ashay)... դուստրը Ահուրա Մազդաի, քոյրը Արէշա Սպենտաների (Amesha Spenta) ... գալիս է յօգնականութիւն նրան ... որ իրեն է կանչում.» (Անդ. Jast. 17 գլ. Art Jast, l. 1—2 հմ.)

ժ. Ո՞ Աշաի (Ashay)... քո հայրը Ահուրա Մազդան է, մեծը եազատաններից, և լաւագոյնը եազատաններից. քո մայրը սրբուհի Արմատաի-ն է». (Անդ. 2. 16 հմ.)

ի. «Փառք քեզ, ո՛ հզօրապատիւ Արդվիի, ո՛ հզօր Աշա արբատնի անահիտա (անահիտա) Արդվիի» (Av. Nyayishn. Քառարշէր Nyayisha (Նիաիշա) 19 համար):

ժա. «Փառք ... անարատ (անահիտա) աշասուրը Չուր Արդվիի-ին, Մազդայի ստեղծած բոլոր Չրերին...» (Անդ. 4 Ardivisur Nyayishn (Արդվիսուր Նիաիշն) 10 համար.)

Ինչ հարկ էր ասացուցել, արդեօք, ու այս բոլորը ոչ թէ այս ու այն գիտնականի խոսքերին համաձայն, այլ Պարսից հին կրօնի սրբազան գրքերի փաստարկութիւններով, որոց առաջ որեւէ ծանածանութիւն ծիծազ կարող է շարժել:

5. Արդվիի և Անահիտա բառերը հնդօարիական ծագումն ունին. Արդվիի՝ գետի, չուրի անուն է, իսկ Անահիտա նրա ածականն է, որ կը նշանակէ անարատ, անբիծ, կոյս. Ֆրանս. immaculé, անգլ. immaculate, գերմ. unbefleckt, makellos. Արդվիվի ածականը Անահիտայ է, ինչպէս տեսանք: Անտա ի՞նչ ասել է, չգիտեմ, սակայն մի բան ճիշտ է, թէ ոչ եգիպտական և ոչ էլ ասորա-բաբելական դիցաբանութիւնը չեն ճանաչում Անտա աստուածուհին: Խարպախութիւն, թէ ապիտութիւն, չգիտեմ, բայց իրողութիւն է, որ Քալդէացիք (Chaldée), որ ժամանակով աւագ են Ասորա-Բաբելացիներէն, ունէին մէկ Աստուածուհի «Անուս» (և ոչ Անտա) անունով, որ համարեա՝ նոյնանում էր Արդեմիսին: Անտասը բնութիւն-երկիր, մայր և մեռցանող աստուածութիւնն էր:

Շա՛տ թէական է նաև, թէ Արդվիվի ծագումն Իշտար կամ Աստարտէ աստուածուհուց է, այսինքն սրա նոյնութիւնը. դոցա ազերն հիմնական ուսումնասիրութեան է կարօտ:

6. Հերոդոտն ասում է, թէ Պարսիկները Vénus (Աֆրոդիտէ, յուհանականում) աստուածուհին անուանում են Միլիթա, Ասրեստանցիք Միլիթթա, և Արաբները Ալիթթա. (Պատմ. Clio, Ա. գիրք. CXXX, II. հատած), որից պարզ է թէ Միլիթան իր հիմնականում իգական է եղել, ինչ որ պարմանալի է: Միլիթան ազերս ունի նաեւ Հայկական դիցաբանութեան հետ:

7. Մազդայնի հաւատար Asha (Աշա) հոգի աստուածութիւնը Պարսից կրօնի մէջ փոխառութիւն է արեւելեան արիներից, որի նախատիպը Վեդանների Ռիգան (Rita)-ն (Աստուածուհի) է, մինչդեռ հին Պարսից մէջ Աշա-ն (Arta) արու է: Այս ձեւափոխութիւնները խիստ սովորական են հին կրօնների մէջ:

8. Avesta-ի մէջ Մազդան կոչւում է Ահուրա, Ահուրաներից մեծագոյնը, որ նշանակում է աստուածներից (Ահուրաներից) մեծագոյնը: Ահուրա են նաև Արէշա սպենտաները (սպենտա Մայնիու, Աշա Վահիշտա, Վօհու Մանահ Արմատաի, Կշեշօթրա (ըստ Գեաթանների). Հաուրվաթ, Ամերեթաթ (ըստ Եասնա-ի և Եաստ-ի): Բացի դոցանից, Ահուրաներ են (աստուածներ) նաև Աշաի (Ashay), Ադա (Ada). Դաենա (Daena), Տուշնամատաի (Toushnamatay), և այս բոլորն ըստ Գեաթանների, և այլն:

Fonds A.R.A.M

Ըստ այսմ աստուածուհիները են Արմատաի, Աշաի, Ագա, Դաենա, Տուշհամատաի, Արշիվի, (անահիտա), Հաուրվաթ, Ամերեթաթ, Դրուգ կամ Դրաուգա։ Կարծեմ բաւականին շատ, ու շատ նման յունական վիցաբանութեանը, ուր աստուածները համարեա՝ մէկ ընտանիք կը կազմեն։

9. Ավեստայի անուան վրայ, նրա բովանդակութեան նկատմամբ, Զէնտ բառը ոչինչ չէ աւելացնում, ու եթէ չկարծածուի, ոչինչ կը պակսի։ Զէնտ յատուկ անուն չէ, ու եթէ աշխարհիկ լեզուով ուզենայինք արտայայտել, պիտի ասէինք Ավեստայի մեկնութիւնը, բացատրութիւնը։ Զէնտ՝ եւ ո՛չ լեզու կը նշանակէ, ինչպէս առաջ կարծում էին, քանի որ Ավեստայի լեզուն վերկլէվի է։ Նայիլ՝ N. Soderblom. H. Religions, 362 երես։

Ի՜նչ խօսք, որ Զարա-թուստրայի մասին սխալած եմ, երեւութական մէկ հանգամանքէ տարուած՝ բուն Ավեստայէն։ Սխալը խոստովանելն առաքինութիւն է։

ԴՈԿՏ. ԱՐՍԷՆ Ծ. Վ. ՂԼՃԵԱՆ

ԾՈՎՈՒ ԵՐԿՈՒ ՄԵԾ ՆԵՐՇՆՉԵԱԼՆԵՐ [1]

Տեսայ Շապանեանի յուցադրած նկարները, ու մտածեցի ծովու միւս սիրահարին, մեծ նկարիչ Մախոխեանին, որ այժմ Նիս կը ընակի և զոր Մարսիլիացիք լաւ կը ճանչնան՝ իր ներշնչման հմայքն ու տաղանդին բարձրութիւնը գնահատելու առիթ ունեցած ըլլալով։

Շապանեան ծովը կը սիրէ անշուշտ՝ բայց կը թուի թէ անոր համար չունի այն բաճարցակ պաշտամունքը որ Մախոխեանի մօտ կատարեալ յաճախանք մը դարձած է։ Շապանեան գիտէ լսել նաև ծովկանց լեզուն, և զմայլելի կերպով կը վերապրեցնէ ներդաշնակ փունջերու փոխուկ ճաճանչումն ու պիւրաբեկ շնորհը։ Բայց կը զգացուի որ ծաղիկներու հրապոյրը չի կրնար բաւարար ուել այն միւս արքեցութեան որուն կախարդանքը կը կրէ արուեստագէտը՝ առտիճան առ աստիճան՝ ծովափի մը պաշտելի տարածութեան առջեւ, ուր օրհասական արեւի մը կարմիրը և առաջին աստղերուն մոլուշագոյն երանգները այնքան սրտագրաւ բանաստեղծութիւն մը կը յօրինեն։

Շապանեան նկարիչն է խաղաղ տեսիլներուն։ Երբ ուզէ արտայայտել իրեն յօդուածներէն անջատուած ծաղիկներու ժպտկոյն ժպիտը կամ ալիքներուն վրայ արեւուն հեւացող ճնաք-բարովը, իր զգայնութիւնը բնութեան պաշտութեան կը միախառնուի՝ անդորրացման ու լռութեան գաղջ պահերուն մէջ։ Իր էութեամբ՝ ան նկարիչն է հոգեկան խաղաղ արամադրութեանց։ Տան ներքին տեսարաններու ինչպէս եւ արտաքին բնանկարներու մէջ, իրերուն ընդարմացմանը կը ապաստ եւ մարդ կը վարձուի կարծել թէ իր աշխատութեան ժամերը՝ առաւօտեան ժամերն են ուր վարդ երազանք մը հոսիփոնը կը պարուրէ և իրիկուան ժամերն ուր նոյն երազանքը, մանուշակի թոյրեր զգեցած, վերջալոյսի երանգներուն մէջ կը նուագի։

---

1. Սիրուն ֆրանսերէնով մը գրուած այս յօդուածը, որուն թարգմանութիւնը կ'ուտանք, հրատարակուած է Մարսէյլի La Vie Marseilleise շաբաթաթերթին մէջ՝ Շապանեանի վերջերս Մարսէյլ սարքած ցուցա հանդէսին առթիւ։ Ծ. Խ.

Fonds A.R.A.M

Ինչ ալ ըլլան սակայն ներշնչման աղբիւրները, կարելի է ըսել թէ հանդիսաւոր ու լուսեղեամբ շինուած մթնոլորտի մը մէջ է որ կը նկարէ։ Իր պատկերները առօր դիւրաշարժ կը կրեն արդէն, և իր տաղանդին դրսեւորման մէջ կ'ընդհնշմարուի խաղաղ մտքի վայրկեաններուն մէջ ծնած յստակ խոհմանոց հեռքը։ Միշտ միևնոյն մթնոլորտէն ըղխող այսպիսի գործերու համար, կարելի էր վախնալ որ ներքնաթափանցիկ միօրինակութեան մը վտանգին ենթարկուէին։ Տարօրինակ բան, այդ միօրինակութիւնը երբեք չի տեսնուիր Շապանեանի գործերուն մէջ, և ինքզինքը վերաձորոգելու արուեստին մէջ իր ցոյց տուած վարպետութիւնը ճշդիւթ չափը կուտայ հարուստ զգայնութեան մը որ կարող է ծնունդ տալ բազմապատիկ անդրադարձներու։

Նոյն տեսիլին ճգնողութեամբ բռնուած, միշտ ինքնանման ու միշտ փոփոխական Ովկէանին եղերքը, Մախօխեան շատ տարբեր աշխատանքի մըն է որ լծուած է։ Մինչդեռ Շապանեան լռիկ վայրկեաններու վրայ կը հակի, Մախօխեան կը սպասէ փոթորիկի շունչին, որ անսահման հեղուկ տարածութիւնը խորին տարտնուով մը համակելէ յետոյ՝ բուռն թափով ալիքները վեր կը կանգնեցնէ, մինչ հովը, իր չարագոյժ ոռնոցն արձակելով, կը նետէ զանոնք՝ վրդովապիտակ ու մոլեգնաւտոյց՝ ծովափին բգքտուած աւազներուն վրայ։

Հոս է որ կը զանեն ինչ որ կը գտնէ երկու նկարիչները որ ծովը կը պաշտեն, բայց որոնց պաշտամունքը իւրաքանչիւրին մէջ տարբեր դէմք մը ի յայտ կը բերէ։ Այս շատ այլազան երկու դէմքերու մանրայատուկ հրապոյրն է որ իրարմէ կը բաժնէ հիացողներու խումբերը երկու արուեստագէտներուն (որ կ'ենթադրեմ թէ եղբայրական բարեկամութիւն մը ունին իրարու համար), բազմաթիւ նկատողութեանց պատճառաւ ուր գեղարուեստական բնաձին խոհամութիւններ անշուշտ լայն տեղ մը կը գրաւեն։

Մախօխեանի մօտ, չկան շնորհալի ու կարօտաւանչ տեսարաններ, չկան մանիշակագոյն տերեւներ, ասկիով ոզոզուած ալիքներու անշարժ երեսին վրայ՝ գորշ ժամերուն հակած։ Բնանկարին հանդարտութիւնը, հեշտութեան մը մէջ ընկղմած իրերու այն կէս քունը, որնքը երբեք չեն փարձած։ Իրեն պէտք է խեղայեղ հովերու ահաւոր բարկութիւնը, մեծաշուք ցասումը ալիքներուն որ կը բարձրանան, կը բարձրանան անդադար՝ որպէս թէ ուզէին երկինքը փըլչցնել, և որ, իրենց խայտանքին մէջ պարուած, մեծապըսպինգ կ'իյնան վար, քիչ յետոյ վերստին հալով իրենց տերեւալ ու սպառնագին դէմքը, և այս բոլորն է որ նկարիչը իր կտաւներուն վրայ կը փոխադրէ, ժուժկալ վրձինի հարուածներով շղթայազերծ Ովկիանին անսահման ընդվզումը հոն տեւեւելով։

Գ. ՍԱՅԱՊԱԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՍՏԱՑԱՆՔ

ՆՈՐ ՈՒՂԻ, գրական, գեղարուեստական, քաղաքական, հասարակական եւ տնտեսական ամսագիր. Թիւ 1, 2-3, 4. պետական հրատարակութիւն, Երեւան

Բանաստեղծութիւններ Յովհաննէս Թումանեանի, Ե. Չարենցի, Վ. Նորենցի, Գուրգէն Մահարիի, Նայիրի Զարեանի։

Վէպեր ու պատմուածքներ Շիրվանզադէի, Աւետիք Իսահակեանի, Ակսել Բակունցի, Դ. Դեմիրճեանի, Մկրտիչ Արմենի, Ս. Զօրեանի, Ալազանի, Գ. Աճառուրի, Արագիի, Մ. Դարբինեանի, եւն։

Ուսումնասիրութիւններ Պ. Ֆալեանի, Հ. Ազատեանի, Խ. Յովսէփեանի, Ա. Տէրաէլեանի, Գ. Վանանդեցիի, Ս. Խանոյեանի, Վ. Գ. Ղօրղանեանի, Ռ. Թերլեմեզեանի։ Գէորգ Քոչարի, Գ. Ղափանցեանի, Ա. Խանճեանի, Թ. Մանուալեանի, Հ. Զօրեանի, Պ. Մակինցեանի, Հայկ Ադոնցի, Սուրխաթեանի, Ռ. Գաբրիէլեանի, Ս. Փիրումեանի, Ե. Միրաքեանի. Յովհ. Յովհաննէսեանի, եւն։ Երեւան, Աբովեան փողոց, թիւ 8. Տարեկան 14 րուպլի։

Archiv Orientalni, Journal of the Czechoslovak Oriental Institute, Prague, edited by Bedrich Hrozny. Vol. I. March 1929. N. 1. *Նոր հիմնուած բանասիրական կարեւոր ամսագիր մը, որ կը պարունակէ ուսումնասիրութիւններ Ֆրանսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն լեզուով։* Rédaction Archiv Orientalni, (Orientalni ustav) Prague, Tchécoslovaquie. *Տարեկան՝* 75 *ֆր.*

ՀԱՄԱՍՏԵՂ.— Անձրեւ, *պատմուածներու հաւաքածու, (Անձրեւ, Ղջի եղսիկ, Կապոյտ հուրհրքը, Զամչով կարկանդակ, Տունը, Փեսայ Օվան, Թափառաշրջիկի մը օրագրէն, Համբոյրը, Պուպրիկը, Զօպան լերան հեքեաթը, Սիմոն ու Կիրօ, Զրոյց շունի մը հետ). Փարիզ, 1929։*

La Miniature persane, du XII au XVII siècle, par Arménag Bey Sakizian; ouvrage accompagné de la reproduction de 193 miniatures; édition G. Van Oest, 3 et 5, Rue du Petit Pont, Paris, 1929. *գին* 480 *ֆր.։*

ՏԱՓԵԻ, գրական տարեցոյց, Ե. Տարի, խմբագրութիւամբ Ըռաուազդ վրդ. Միրմէեանի, Հալէպ։ B. P 133, Alep, Syrie. *Գին՝* 1 *տոլար*

ՀԱՅԿ ԳԻՐԱԳՈՍ.— Պարսկահայ Տարեցոյց, *Թէհրան,* 1929. H. Karakache, Téhéran, Perse. *Գին՝* 1 *տոլար* 30։

Կ. ԽՐԻՃԵԱՆ.— *Մեր պատմութիւնը եւ նոր սերունդը։ Մարսէյլ,* 1929

ԾԻԼ, ամսաթերթ (խմորատիպ), հրատարակուած Ժընէվի «Հայաստան» կրթական հաստատութեան աշակերտներու կողմէ։ Ժընէվ, 1929։

ՉԱՊԵԼ ԵՄՐՅԵԱՆ.— Պրոմեթէոս Ազատագրուած, *ճամբորդական նօթեր (տպաւորութիւններ Խորհ. Հայաստան իր կատարած ուղեւորութենէն). տուաք հատոր մը, հրատարակութիւն ՀՕԿ-ի Ամերիկայի շրջանի կեդր. վարչութեան. մատենաշար թիւ* 1։ *Տպուած Մարսէյլ,*— *գին՝* 15 *ֆր.։*

Frédéric Macler, L'AMIRA, Roman de Mme Marie Sevadjian, traduction française. Librairie Ernest Leroux, 28, Rue Bonaparte, Paris. *Գին՝* 20 *ֆր.։*

Frédéric Macler, l'Enluminure arménienne profane. *Շքեղ հրատարակութիւն բազմաթիւ մանրանկարներու վերարտադրութեամբ զարդարուած,* Librairie orientaliste Paul Geuthner. 13 rue Jacob. Paris

Frédéric Macler — Trois conférences sur l'Arménie faites à l'Université de Strasbourg — Librairie Paul Geuthner 12 *ֆր.* 50.

Frédéric Macler — Contes, légendes et épopées populaires d'Arménie. — 1. Contes, traduits ou adaptés de l'arménien.

ՍԻՈՆ.— *Կրօնական, բանասիրական եւ գրական պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի. խմբագիր Բարգէն եպսկ. Գիւլէսերեան.* Rédaction de la Revue Sion, Patriarcat Arménien, Jérusalem, Palestine։ *Տարեկան բաժնեգին* 30 *դրուշ,* 6 *շիլին,* 1,50 *տոլար։*

Fonds A.R.A.M

ԲԱԶՄԱՎԷՊ.— Գրական, բանասիրական ամսաթերթ Ս. Ղազարու Մխիթարեան Միաբանութեան, Saint-Lazare, Venise, Italie. *Տարեկան բաժնեգին* 12 *շիլին*, 3 *տոլար*

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ.— Բանասիրական ամսաթերթ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան VII/2, Mechitaristen Gasse 4, Vienne. *տարեկան մէկ անգլ. ոսկի*

ԿՈՂՆԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ.— Կրօնական, գրական, բանասիրական շաբաթաթերթ, *խմբագիր, Պատ. Կ. Հ. Պէննէեան*, 331 Fourth ave. New-York, U. S. A. *տարեկան* 5 *տոլար։*

ՀԱՅՐԵՆԻՔ.— Գրական եւ քաղաքական *ամսաթերթ*, 13-15 Shawmut Street, Boston, Mass. U. S. A. *տարեկան* 5 *տոլար։*

ՕՐԲԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄՍԳԼ.— Star, périodical of Near East League, *հանդէս ամսօրեայ Մ. Ա. Որբ. ընդհ. Միութեան.* P. O. B. 245, Beyrouth, Liban. *տարեկան մէկ տոլար, 8 Ս. Դ.*, 20 *ֆր.*

ԲՈՒԺԱՆՔ.— Առողջապահական եւ գիտական ամսագիր, *Բժ. Լ. Գրիգորեան*, 126 Faub. St-Denis, Paris. *տարեկան* 20 *ֆր. Ֆրանսա, ուրիշ երկիրներ* 40 *ֆր.։*

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ԳԻՏԵԼԻՔ. — *Գիտական ամսաթերթ, պատկերազարդ, խմբագիր՝ Տէր Մահակեան* 16 Rue Lamorinière, Anvers. Belgique. *տարեկան երկու տոլար, (Ամերիկա),* 40 *ֆր. Ֆրանսա, Սուրիա եւ Պալքանեներ։*

Le FOYER, *ֆրանսերէն եւ հայերէն կիսամսեայ պարբերական. խմբագիր՝ Լէոն Բաշալեան.* Imprimerie Massis 208 bis rue Lafayette, Paris. *տարեկան* 24 *ֆրանք Ֆրանսա,* 50 *ֆրանք օտար երկիրներ։*

REVUE DES ETUDES ARMÉNIENNES, *խմբագրութիւն* A. Meillet et F. Macler. Librairie Orientaliste Paul Geuthner. 13, rue Jacob, Paris. *տարեկան* 60 *ֆրանք։*

THE NEW ARMENIA *անգլիերէն պատկերազարդ ամսագիր, խմբագիր Ս. Մահտեսեան*, 1 Madison avenue, New York U. S. A. *տարեկան* 2 *տոլ, Ամերիկա*, 2,50 *ուրիշ երկիրներ։*

MASSIS, *անգլիերէն ամսաթերթ, խմբագիր Արշակ Սաֆրաստեան*, 118 Fellows Road, Hampstead, London N. W. 3. *տարեկան* 12 *շիլին։*

ԱՐԵՒ, օրաթերթ. խմբագիր Վահան Թէքէեան, B. P. *1060*, le Caire Egypte.

ՊԱՅՔԱՐ, օրաթերթ, խմբագիր՝ Ս. Նազար. 296,½ Shawmut ave. Boston, Mass. U. S. A.

ՊՊԱԳԱՑ. եռօրեայ թերթ, խմբագիր՝ Արտաւազդ Դարբինեան. 28 rue Serpente, Paris.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱԿՈԲԵԱՆ. — Խոհրդային Հայաստան, *տպատորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, պատկերազարդ եւ գեղատիպ հատոր մը, հրատ. Հ.Ա.Կի Ամերիկայի շրջանի կեդր. Վարչութեան։ Տպուած Փարիզ*, 1929 *Ֆրանսայի Հ.Ա.Կի կեդրոնատեղի*, 23 rue Notre Dame de Lorette Paris *գին* 24 *ֆրանք։*

ԱՐԱՑ ՊՆՐԹԵԻԵԱՆ. — Նոր նրգեր, *վեց բանաստեղծութիւն (Մեծարենցի, Իսահակեանի եւն.), երիտասարդ երաժշտին կողմէ եղանակաւորուած. խօսքերու Ֆրանս. թարգմանութիւն Ս. Զ.ի։ Փարիզ*, 1929, éditions Maurice Sénart, 20 rue du Dragon, Paris. *երկու տետրակ. իւրաքանչիւր տետրակի գինը 12 Ֆր*, 50։

Հատընտիր Ֆրանսացի առակախօսներէ թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան. - Հրատարակութիւն եւ տպագրութիւն «Հայ Դպրոցի Պրննէն եւ Ժրնէվ 1829. «բազմավաստակ բառագէտ եւ թարգմանիչ տիար Մեսրոպ Նուպարեանի 73 ամեայ գրական գործունէութեան յոբելեանին առիթ. Հ.Ա.Ց ԴՊՐՈՑի սրբապարանիկը ի նշան յարգանաց եւ երախտագիտութեան տպագրած ու հրատարակած է սոյն հատորածոն»։

Fonds A.R.A.M

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Մեր խորին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք մեր բոլոր այն պաշտօնակիցներուն որ ա՛նդրան սիրալիր ողջերով հաճեցան ճանուցանել "Անահիտ„ի վերերեւումը: Ա. Զ.

"ԱՆԱՀԻՏ"Ի ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԸ

Անահիտի յաջորդ թիւերով պիտի հրատարակենք Գարեգին Լեւոնեանի մէկ ուսումնասիրութիւնը (երեւանէն ղրկուած), Մ.Ս. Դաւիթ - Պէկի ուսումնասիրութիւն մը պատմագիր Հեթում իշխանի մասին և տնօր «Արեւելեան աշխարհի պատմութեանց ծաղիկը» գործին թարգմանութիւնը, Արսէն Ծ. վ. Ղլտջեանի մէկ յօդուածը Հայ հին իրաւունքի մասին, գիտական յօդուածներ sofp. *Բօղոսեանի, Առաքել Զաքրեանի, շահեկան հին հէքեաթ մը (Հայ քրիստոնէական մտայնութեան խոր հնիքը կրող) հաւաքուած ձեռամբ Տիգրան Զիրունիի որ մեր ազգային ֆոլքլօրին ա՛նդրան մեծ ծառայութիւն մատուցած է, Յ. ձ, Սիրունիի ուսումնասիրութիւն մը ասմէն բանաստեղծ Էմինեանքան մասին, թարգմանութիւններ եւրոպական գլուխ գործոցներու, արեւելեան բանաստեղծներէ հատընտիր էջերու թարգմանութիւններ ալքսեյեւ Գեր. Գ, Թէրզիպաշեանի, թարգմանութիւններ չինացի մեծ բանաստեղծ Լի-Թայ-Փէէն, անտիպ էջեր Թլկատինցիի Ռուբէն Զարդարեանի, Արտաշէս Յարութիւնեանի, Պերճ Պրօշեանցի ևն, ևն.*

Իրենց աշխատակցութիւնը մեզի խոստացած են, բայց ի պատուիրին մէջ երեւցող պրպէնաներէն, գիտուններէն եւ բանաստեղծներէն.

Շիրվանզադէ, Ս. Կանայեանց, Դ. Լեւոնեան, Մարտիրոս Սարեան, Թ. Թորամանեան, Կարեն Միխայէլեան *և այլք՝ ի, Հայաստանէն, Թիֆլիսէն ու Մոսկուայէն.*

Եղիշէ պատրիարք Դուրեան, Բաբգէն եպսկ, Կիւլեսերեան, Հ. Ներսես Ակինեան, Հ. Սահակ Տէր-Մովսէսեան, Հ. Մ. Պոտուրեան.

Օրիորդ Արուս Ազատեան, օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան, օրիորդ Ա. Նկեճեան.

Փրոֆ. Ն. Ադոնց, Տիրան Ալեխանեան, Նուպար Ալիխանեան, Sofp. Աղաջանեան, Արամ Անտոնեան, sofp. Յ. Արփիեան, Լեւոն Բաշալեան, Վահրամ Գրիգորեան, Արտակ Գարբիճեան, Հրաչ Զարդարեան, Լեւոն Իսահակեան, Տիգրան Կամսարական, Ա. Կիրակոսեան, Համաստեղ, Գրիգոր Ղոնչէկիւլեան, Վահան Մալեզեան, Հ. Մարմարեան, Երուանդ Մանուէլեան, Վ. Մեսրոպեան, Յովհ. Յովհաննէս, Ա. Նազար, Մարկոս Նալբանեան, Ռաֆայէլ Շիշմանեան, Ա. Պատմագրեան, Արայ Պարթեւեան, Հայկ Պէրպէրեան, Յովհ. Պօղոսեան, փրոֆ. Դ. Սարաֆեան, Նիկողոս Սարաֆեան, Միհրան Սվազլեան, Տ. Ա. Տիհինեան, sofp. Հրանդ Քեպապճեան, Վահան Քիւրճեան:

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

Fonds A.R.A.M

"ԱՆԱՀԻՏ"Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը: Տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք, վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆրանք: Օսար երկիրներու համար, մէկ անգլիական ոսկի կամ 5 ռօլար, վեցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 60 սենթ, իւրաքանչիւր թիւը քսան եգիպտ. գահեկան, կամ մէկ ռօլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնեգինները պէտք է ղրկուին ուղղակի Թերթիս հիմնադիր-տնօրէն A. Tchobanian, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձնուին մեր գործակալներուն:

«ԱՆԱՀԻՏԻ» ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ

Եօթ օրինակ Անահիտ նուիրեց Պ. Ներսէս Կիւլպէնկեան (Լոնտոն), մին Պ. Զաբեհ Բէյիկեանի՝ Պոլիս, մին ալ վեցը՝ ազգահասատասիրեանց (կը ղրկենք Լը Ռէնասիի Դպրոցասէր Տիկնանց վարժարանին, Սէվրի Ս. Մուրատեան վարժարանին, Պէյրութի Քելէկեան որբանոցին, Ալէքսանդրէթի Նուպարեան վարժարանին, երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանին, Էջմիածնի Մատենադարանին): Գրասէր հայրենակից մը (Փարիզ) նուիրեց չորս օրինակ, զոր կը ղրկենք Հալէպի «Պօյ'ս Հայ Սքաուլ»ին եւ Նոր Իմիի Ֆրանսա բերած որբերէն երեքին: Պ Հայկազն Գուլումճեան (Մարսէյլ) նուիրեց մէկ տարեկան զոր կը ղրկենք Եբեւանի Հանրային Մատենադարանին: Պ. Գրիգոր Մարգիսեան (Ալէքսանդրիա) երեք օրինակ, որոնց մին կը ղրկենք Հալէպի Ակնցիներու աշխատասիրոցին եւ Նոր Իմիի Ֆրանսա բերած որբերէն երկուքին: Օր. Մարգարիտ Բաքալեան (Փարիզ) նուիրեց մէկ տարեկան զոր կը ղրկենք Նոր Իմիի Ֆրանսա բերած որբերէն մէկուն: Պ. Գ. Սահնեկեան (Լօրէնս) նուիրեց մէկ տարեկան Պ. Ղազար Մովսէսեանի (Պրատֆօրտ Պ, Ս. Իզմիրլեան (Խարթում) մէկ տարեկան՝ տօքթ. Խալիմեանեանին (Էլ-Օպէիա), Օր. Սահամարգարեան (Ասկիէն) նուիրեց մէկ օր. Տիրայր վրդ. Մարգարեանին (Ֆասուլը): Պ. Յովսէփ Փաշման նուիրեց լիրա օրինակ, Հայաստանի Համալսարանի Մատենադարանին, Գարակէօզեան որբանոցին, Երուսաղէմի Ս, Յակոբեանց վանքի Մատենադարանին, Պ. Հ. Գազանճեանին, (Փարիզ), Պ.Հ. Պ. Իշխանախանեանին (Կլերմէյլ), Պ. Կ, Փաշմանին (Շիկագօ), Պ. Ճ. Մխիթարեանին (Լօս Անճելէս), Պ. Ճ. Շալճեանին (Լօնկ Պիչ,) Պ. Մ. Զամալեանին (Էջիպտոս): Պ. Ս. Ղարիպեան, (Պասրա), նուիրեց չորս օրինակ տարեկան, Պասրայի Հայոց գպրոցին, Պաղտատի Հայոց Մատենադարանին, Նահր-Օմարի Հայոց գպրոցին, Պաղտատի Հայոց եկեղեցիին:

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Յ. Ուլուհոճեան
Լիոն, Մ. Ա.Հարոնեան
Վիէննա, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուզունեան և Վահան Ուզունեան գրատուն
Եգիպտոս եւ Սուտան, ընդհ գործակալ, Օ. Մահտեսեան
Գահիրէ, Մոսիս Ծուրիկեան
Ալէքսանդրիա, Մելքոն Գասպարեան եւ Ներսէս Ղազիկեան գրատուն
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսել, Յ. Թօփուզեան
Ամերիկա, Օր. Մելինէ Գօհանճեան
Միլան, Թ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկաս, Թորոս Աշեխեան
Նիւ Եօրք, Մ. Պարսնեան, Հ. Մամասեան
Պոսթըն, օրիորդ Այիս Օսեան
Լօրէնս, Ա. Մ. Ա.Հարոնեան
Լիեն, Պ. Գասպարեան
Տիմբօիմ, Լեւոն Պէշկեմիւրեան
Սան-Ֆրանսիսքօ, Շ. Հ. Մալխասեան
Թրօյ, Ա. Դշխոյեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ Զաքարեան
Բիւմընտ Ա. Յ. Ժամկոչեան

Fonds A.R.A.M